

АБАЙ БОЛУ АЛАЙДА БАСҚА ДҮНИЕ

Өзбекстан. Науаи мемлекеттік педагогика институты,
Қазақ тілі және әдебиеті факультеті 4-курс студенті:

Жақселиков Шалқар

Ғылыми жетекшісі: Кумакбаева Гулбану

Қазақ деген бір ғана сөзде қаншама мән, қаншама мағына, қаншама тарих, көз көріп, құлақ есітпеген жырлы дала, сырлы ғасырлар жатыр.

Тарихи тамыры тереңге бойлаған осы ғасырлар жетегінде күн кешкен, қазақ келешегі үшін қайғырып өшпес із қалдырған қазақтың бас ақыны- Абай Құнанбайұлы. Абай Шығыс классик ақындарының шығармаларымен таныс болып, өз еңбектерін қазақ әдебиетіне өшпес мұра етіп қалдырған.

Дүниесі мен қаламы шабытқа малынған Абай, тек қана өлең жазу емес қара сөз, поэма жәнеде көптеген еңбектерімен әдебиетімізге сыншыл реализм бағытын алып келген. Ақын өз заманының теңі кемеңгер, атақты би, болыс Құнанбай ұрпағы болса да мал дүниеге құнықпай, білім іздеп, ел дауларын шешіп, елдегі өзекті өртегенорынсыз мәселелерге араласып сол жағдайларды шешіп, қарапайым халықтың көңілін тауып отырған. Керек болса өз туыскандарына қарсы шығып, елдің қамын ойлап, қас-қабағын бағып отырған.

Сол себептен Абай болу алайда басқа дүние-деп дана халқымыз бекерге сөз етпеген.

Өзбекстан Республикасы, Науаи облысы, Кенімех ауданы Жаңақазған елді мекенінде туылған қазақ ақыны Айтуар Сабиров ағамыз, Абай жайлы былай қалам тербеген:

Жон арқамнан тілгендей таспа кейде

Ойға оранып түсемін басқа күйге

Өлең жазу кім білсін оңай шығар,

Абай болу алайда басқа дүние

Әрине әрбір ақын жыр жазып, қолына қалам ұстаса, өзін ел ішінде ақын санаса ойына бірінші Абай келсе керек. Әрине Абай әдебиеттегі басты тұлға жеке менің өзім де шығармашылықпен айналысып Абай өлеңдеріне қызығып қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов Жазып кеткен «Абай жолы» романын оқып, ақын өміріне, шығармашылығына, адамилығына, сезімдеріне деген қызығушылығым арта түсті. Мен де ұлы ақынның өмір жолымен аздап танысқаннан соң ұлы ақынға арнап былай жыр арнадым:

Абайға

Жан барма танымайтын талғамыңды,

Тек қалам тоздырған сол бармағыңды,

Әйгерімге жетсең де Тоғжандайын

Білемін бұйырмаған арманыңды.

Ақынсың қазақ жайын елегенсің,

Білемін сен білімді көрегенсің,

Қанша қамал болса да қарсы алдыңда

Тоғжанды құшағыңа бөлегенсің.

Сен ұлысың Қалдырған қазаққа жыр,

Сен жайлы қалды талай қазақта сыр,

Үйленсеңде үкілі сұлуларға

Тоғжанмен өткен сәтің, ғажап ғасыр.

Ақылды ой пікірді шертіп алып,

Кеттің ғой қара сөзді шертіп анық,

Қараңғы түн Тоғжанға асыққансың
Ерболдай асыл досты ертіп алып.

Мақсатың тек жанына бару ма еді,
Оның сөзі сен үшін дәру ма еді,
Сендей ұлы Абайды ынтық қылған
Сол Тоғжан періштедей ару ма еді.

Сүйгеніңді басқалар алып кетті,
Жүрегіңнің қақпасын жарып кетті,
Тоғжандай асыл қызды сүйгендерің
Тек жазған хаттарыңда қалып кетті.

Солай өткен өмірің арман қырдан,
Әдебиет әлемін жандандырған,
Мәңгілікке қалдың сен ұлы Абай боп
Киелі қазақ елін таңдандырған.

Кең байтақ жазиралы дархан өлкеміз көп ұлтты өлке.Елімізде жүзден астам ұлт өкілдері жасайды. «Отаным-алтын ордам» деген идеямен жасайтын көп ұлтты біздің ел татулықтың, бірліктің киелі бесігі.

Болсын жер мен су ортақ,
Болсын біздің ту ортақ-
деп бір шаңырақ астында өзбек, қазақ,орыс,қырғыз,тәжік,татар, башқұрт т.б. ұлт өкілдері тату-тәтті өмір сүріп жатыр.

Елбасымыз Шавкат Мирзиёев 2018 жылдың 13 наурызында «Ұлы қазақ ақыны Абай Құнанбаевтың шығармашылығын кең түрде үйрену және уағыздау » туралы қарар шығарды.Бұл екі туысқан халықтың бір-біріне деген құрметінің тағы бір көрінісі еді.

Абай Құнанбаевтың қаламынан туған әрбір туындыбүгінгі таңда, қоғамныңжаңаруы, демократиялануы процесінде, еліміздің егемендік алып, тарихы қайта құралып жатқан кезде жеткіншек ұрпақтың адамгершілік қасиеттерін, эстетикалық талғамынқалыптастыруда маңызды рөл атқара түсуге тиіс.

Әдебиеттер:

- 1.Омаров Д. Ұлылар үндестігі. Алматы: Санат, 1999. – 176 б.
- 2.Омаров Д. Абайтану курсы.Алматы: «Рауан», 1998. – 192б.
- 3.Салғараұлы Қ. Таным баспалдақтары. Алматы:Қазақстан, 1993. – 120 б.
- 4.Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. Алматы: Ғылым,1994. – 280
- 5.«Қазақ тілі және әдебиеті» журнал. 1995

УДК 285

ВЕЛИКИЙ СЫН КАЗАХСКОГО НАРОДА (ОБ ИЗУЧЕНИИ ТВОРЧЕСТВА АБАЯ НА ФАКУЛЬТЕТЕ РУССКОЙ ФИЛОЛОГИИ)

**Навоийский государственный педагогический институт,
Узбекистандоц. Рахманова А.Х., магистрант Касимов А.Б.**

Породусвоей деятельности, нам случилось оказаться вшколе одного изаулов Конимехско горайона Навоий скойобласти Узбекистана. На уроке русского языка один из учеников, представляя поэзию Пушкина, проникновенно читал стихи Абая, говоря о тесной связи двух гениальных поэтов... Уже тогда творчество великого Абая запало в душу своим

глубоким проникновением в мир народов Степи! Уже тогда, стало понятно, что творчество этого уникального человека заметно отличается от всего того, что мы изучали до сих пор... И что его творчество особенно глубоко в виду того, что оно говорит о самом сокровенном, идущем из глубины души этого замечательного народа...

К сожалению, ни одно из произведений великого казахского поэта Абая Кунанбаева (1845-1904) не увидело свет при его жизни. Его стихи были изданы лишь через пять лет после смерти поэта, в 1909 году, в Петербурге. А прозаические произведения, представляющие сугубо специфический жанр литературы - так называемые «Гаклия» («Слова-назидания») или «Кара суз» («Слова в прозе»), были опубликованы лишь спустя много десятилетий. Но, тем, не менее, произведения Абая, как поэтические, так и прозаические, получили на родине поэта широкое распространение в рукописном виде. Стихи переписывались, заучивались и передавались из уст в уста, а прозаические произведения, распространявшиеся в рукописных списках, исполнялись искусными рассказчиками-толкователями.

При изучении творчества Абая Кунанбаева в цикле лекций, перед студентами Узбекистана стоит задача понять огромную роль Абая в развитии мировой литературы, уяснить его воздействие на мировой литературный процесс, выявить новаторский характер его поэзии, уяснить суть его творчества, как нового этапа в истории казахской реалистической литературы. Его творчество имело глубокий прогрессивный смысл, служило задачам развития его народа по пути прогресса и потому, так важно донести до студентов, что сила и глубина художественного изображения казахской действительности обусловила громадное общественно-политическое значение творчества Абая.

Студенты должны понимать, что поэт является подлинно великим художником, который отразил в своих произведениях существенные стороны действительности той исторической эпохи, современником которой он является. Борьба за развитие национальной культуры, за рост народного сознания, за прогресс народа имела для Абая исключительно действенный смысл и значение.

Нужно отметить, что Абай - один из величайших гуманистов прошлого. Его воздействие на умы и чувства людей, обновление общества посредством поэтического слова, глубокое уважение к достоинствам человека, являются определяющим началом его поэзии.

*Не для забавы я слагаю стих,
Не выдумками наполняю стих.
Для чутких слухом, сердцем и душой,
Для молодых я свой рождаю стих.
Кто сердцем прозорлив и чуток, тот
Поймет, что в каждый я влагаю стих...*

Блистательное поэтическое мастерство, новаторское обогащение казахской поэзии новыми формами и содержанием выдвинули Абая Кунанбаева в число лучших лирических поэтов своего времени. Стихотворения «На воде, как челнок, луна...», «Когда станет длинной тень», «Из времени выпадает миг» — ярчайшие образцы его лирической поэзии, отмеченные глубокой мыслью, искренностью чувств, художественным содержанием. Его стихи переложены им самим на музыку, облетели всю казахскую степь еще при жизни поэта.

Абай Кунанбаев — преобразователь, основоположник казахского литературного языка. Он очистил казахский язык от арабизмов, тюркизмов, непонятных для народа арабских, персидских слов, слов религиозного содержания. Абай гениально завершает процесс сближения народного языка с литературной речью и развивает язык, который лег в основу всего дальнейшего развития литературы и современного казахского языка.

Решающее значение для формирования личности и развития творчества Абая имела, несомненно, передовая русская культура и литература. Один из наиболее самобытных художников слова, твердо стоящий на почве национальных художественно-политических традиций, Абай прекрасно понимал значение творческого усвоения опыта русской

литературы. Для творческой личности Абая глубоко характерна способность верного и тонкого понимания духовной, поэтической культуры русского народа.

Знакомство с политическими ссыльными Е.П.Михаэлисом, Н.И. Долгополовым, С.С. Гроссом и другими, общение с ними сильно продвинуло его в изучении русской литературы и истории общественной мысли. Изучая русскую литературу, Абай проникается в мир особого поэтического мастерства, здесь он встречает светлый и желанный мир книг, науки, поэзии. Он читает, обдумывает..., те самые книги Спенсера, Бокля, Дарвина, энциклопедические словари... Но, все же, больше всего влечет его русская литература. Отсюда, из Семипалатинска, Абай увозил за перевалы Чингиза, книги полюбившихся русских поэтов Пушкина, Лермонтова...

Проникая в мир иного языкового пространства, он открывает для себя басни Крылова, крестьянские стихи Некрасова, народность Белинского, аристократизм Тургенева, сатиру Салтыкова-Щедрина, гениальность Толстого. Именно эти писатели, художники слова, оказали глубокое влияние на формирование творческого облика Абая. Именно через них Абай проникается смыслом литературных поисков. Наряду с классиками Абай внимательно читает и современных поэтов, таких, как Я.П.Полонский, И.А. Бунин и др. Именно в русской литературе нашел Абай ответы на все животрепещущие вопросы, выдвинутые историческими условиями жизни казахского народа.

Он, как истинный выразитель чаяний своего народа, увидел красоту, богатство и глубину казахской сказовой культуры степи. Вот почему Абай отважно вступил в единоборство со всем косным, консервативным, реакционным, что мешало социальному и культурному развитию края. Вот почему Абай, так страстно полюбивший русскую литературу и видевший в ней великую общественную силу, стал первым пропагандистом и популяризатором лучших произведений русских писателей среди казахского народа.

Будучи человеком вселенского гуманистического мировоззрения, и считая целью своей жизни — просвещение народа, он стал переводить произведения русских писателей. Переводы для Абая были не просто просветительским долгом, но и потребностью души. Пристальное внимание Абая привлекает пушкинский «Евгений Онегин». Переводами из него являются семь стихотворных отрывков: «Письмо Татьяны», «Ответ Онегина» (в двух вариантах), «Слово Онегина», «Письмо Онегина», «Слово Татьяны», «Слово Ленского». Его уникальный перевод на казахский язык письма Татьяны из «Евгения Онегина» А. С. Пушкина стал, поистине народной песней. Признание народа, одно это, говорит нам о гениальности поэта, сумевшего до тонкости передать душу произведения. Не менее сложны для перевода и басни Крылова, так как содержат тонкость иронии, колорит народной мудрости. Для этого необходимо знать не только язык оригинала, быт, обычаи, но и суметь найти достойный эквивалент в казахском языке. И с этим Абай прекрасно справился. Объект сатиры в творчестве Абая расширили переводы из Крылова (басни «Пестрые овцы», «Ворона и лисица», «Стрекоза и муравей», «Дуб и трость», «Лягушка и вол», «Осел и соловей» и другие).

Многие исследователи творчества Абая отмечают его связь с творчеством Лермонтова. И с этим невозможно не согласиться. Поэту близка гражданская позиция Лермонтова в обществе, в поэзии. Проводится даже знаковая параллель между энциклопедиями, посвященными этим великим людям. Никому из русских и казахских писателей не было посвящено отдельного энциклопедического издания. Абай перевел на казахский язык более 30 стихотворений Лермонтова. Среди них: «Кинжал», «Дума», «Дары Терека», «Утес», «Выхожу один я на дорогу». Из крупных произведений он перевел отрывки: «Исповедь», «Измаил Бей», «Вадим», «Демон». Именно через лермонтовские поэтические переводы он познакомился сам и познакомил свой народ с европейской поэзией — Гете, Байроном, Шиллером, Мицкевичем.

Абай Кунанбаев творил в условиях феодально-патриархального уклада и пробуждении национального самосознания казахского народа. Посредством русского языка и литературы

поэт имел возможность не только познакомиться с западноевропейской культурой, но и проявить свое творческое отношение к ней.

В своем отношении к русской литературе, к творчеству некоторых западных классиков Абай Кунанбаев оставался глубоко национальным поэтом по своей сути, по неразрывной связи с нуждами и интересами, стремлениями и надеждами своего родного народа.

Огромная историческая заслуга Абая как великого художника слова заключается именно в том, что он глубоко понимал, что новая эпоха выдвигает перед казахской литературой новые задачи, с исключительной прозорливостью увидел необходимость обновления национальной литературы и служил этому делу всей силой своего таланта.

Литература

1. Пушкин и казахская литература / В кн.: Каратаев М. Свет русской культуры.- Алма-Ата, 1975.- С. 49-62
2. Акбергенов К. Абай и русские классики // Иртыш.- 1971.- 27 мая
3. Алексеев Н. Семипалатинские друзья поэта // Иртыш.- 1995.- 16 марта
4. Султанбеков М. Нить притяжения // Абай.-1999.- №4.- С.15-25

ӘОЖ 82:801.6

ҚУАНДЫҚ ТҮМЕНБАЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМ БЕЙНЕСІ

**Қылышбаева Динара ҚТМ-118 тобының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.
Шымкент университеті**

Жазушы Қуандық Түменбайдың «Ағаш ескерткіш», «Түрмедегі торғай», «Депутат Аязби», «Оқ» хикаяттарынан да бүгінгі күннің тынысы сезіледі.

«Түрмедегі торғай» хикаятында дәрігер Есенбай өз жұмысына адал, білікті жас маман. Жұмысына ерте келетін Есенбайдың бөлмесіне екі сағаттан кейін ота жасалатын емделуші Әйтшуов келіп, өз бұйымтайын айтады. Отаға дәрінің таба алмағанын дәрігердің тауып беруін сұранып, дәрінің ақшасы деп 500 теңгені ұсынады. Дәрігер таңданып, ақша мен рецептті төс қалтасына сала бергенде екі милиция формасындағы жігіт келіп дәрігерді пара алу үстінде ұсталды деген айғақпен қамайды.

Есенбай темір торға тоғытылды. Түрмеде жатып, көптеген жайттарды ой елегінен өткізді. Есенбайдың ойланып еске алған жайттарының барлығы өз қызметінде көз жеткізген шындықтар екенін алға тартады. Ойлану арқылы, қоғамдағы біраз шындықты алға тартады. Есенбайдың терезесінің тұсына торғай ұя салады. Есенбай түрмеге ұя салған торғайды аяйды. Дәрігер жаны таза, жүрегі нәзік жан. Ол қоғамдағы әділетсіздік жайында толғанады.

Түрмедегі торғай мен дәрігердің тағдыры ұқсас. Екеуі де қорғансыз. Жазушы бұл ойын Есенбайдың сотында бас дәрігер араша сұрап сөйлеген сөзінен аңғартып өтеді:

Мен қырық жыл тәжірибесі бар дәрігермін, осы күндері қандай ауру болса да, мейлі оның аузына су тамызып жатса да, сол өлі мен тірінің арасындағы жандардан сескенетін болдым. Олардың жүрек тұсына заманның ағымы салған бір қара дақ пайда болған. Олар дәрігердің ақ желеңіне сол қара дақты жағып, бір болмаған нәрсеге қол жеткізгісі келетін сияқты. Өйткені, оларды артынан айдап сап отырған заманның қара желіндей қолдаушылар бар. Біз неге ақ пен қараның айырымына көз жеткізбейміз, неге Адамның обалына қала береміз. Мен қарауымда, ақ төсегімде жатқан аурудың өзін емдеуші дәрігерді қылмыскер ғып шығарғанына опынамын. Бұл бір қазіргі тыйымсыз үрдіс болды. Ұзамай бәріміз отырмасақ екен осы орындықта. Өйткені, дәрігер біздің қоғамдағы қорғансыз құс,-деп тағы да көзін сүртіп, залдан шыға жөнелді.

Жазушы хикаятта қылмыс жайында, қылмыспен күрес жайында күндіз-түні айтылып жататын ақпараттарды естігенде, тек қылмыс жайлап бара жатқандай қорқыныш билейді. Емделуші дәрігерін парақор деп, студенттер оқытушыларын парақор етіп, мектеп директорын мектеп мұғалімдері ақша арқылы ұстату көбейіп кетті. Жаппай қаралау белең алып бара жатқандай. Жазушы осы ұстанымға наразы. Елге қызмет етіп жүрген жандар бір күнде қылмыскер атанып шыға келеді. Тергеу, соттау, жазалау адам жүрегіне қорқыныш ұялатады. Жазықсыз қанша жан жапа шегуде. Үйлегеніне бір апта ғана болған Есенбай темір торда жатып, түрме терезесіне ұя салған құсты аяп тұрып, менің ұямды кім қорғайды? деген сауалға жаны ауырады.

Дәрігер Есенбай Ауғаныстанда алдыңғы сапта жүріп, жаралыларды емдеген оташы. Ол Әйтшуовтің де отасына дайындалып, оның ауруына араша іздеп жанталасады. Дәрі таба алмаған емделушіге дәріні де тауып бергісі келеді. Бірақ, осындай сәттерде бопсаға ұшырады. Жаны қиналып отырған Әйтшуов өзінің амандығынан гөрі, өзгенің бақытсыздығына ыждағатты сынды. Сотта дәрігерлердің барлығы Есенбайға араша түседі. Сот Есенбайды жазықсыз деп тауып, сот залынан босап шығады.

Жазушы қоғамдағы сотталғандардың барлығы бірдей кінәлі ма? Олардың ішінде де бопсаға ілініп, түрменің тар қапасында қамалып отырған жоқ па? – деген сауылымен араша сұрайды. Себебі, Есенбай босап шыққанымен, түрме терезесіне ұя салған торғай тағдыры ойлантатын.

Жазушы қоғам жайындағы өткір ойларын оқырманына бүкпесіз айтуды мақсат етеді. Дегенмен, хикаятта бір ойдың қайталануы немесе бір сөздің қайталануы кездеседі. Мысалы, хикаят басында

«Бұрын Жамбыл баба мен Олжас теледидардан түспесе, бүгін бас-басына шетел көлігін мінген тәртіп сақшылары экранды бермейді.» – деген жолдарды сот процесінде нейрохирургия бөлімшесінің меңгерушісі Ливенцова Анастасия Федоровнаның араша сөзінде де қайталанатын.

Хикаятта түрмеде жатып та Есенбай ота жасайды. Қылмыскер өз тамырын өзі кесіп, өзін өлтірмекші болған, бірақ үлгермеген. Есенбай капитанның өтінішімен ота жасайды. Медицина қызметінің капитаны бөлмесіне келгесін Есенбайға:

Мен сізді танымын. Мен сізден бір жыл кейін оқыдым. Сіз қылмыскер емессіз. Сіздің жан-дүниеніз таза. Қоғам қылмысты қолдан жасап, жазықсыздарды жазалап жатыр ғой! [1, 64]. деген диалогтардан көптеген шындықтың бетін астарламай-ақ ашық көрсетеді. Ол кейіпкерлердің сөздері арқылы шынайы көрініс табады.

Есенбай да түрмеде жатып, көп нәрсеге ой көзімен тұжырым жасайды.

Неге түйені түгімен жұтқандар осылай жатпайды? Неге Ішкі істер министрі парамен ұсталып, Қазақстаннан қашып үн-түнсіз Ресейге кетеді. Неге алты баласын асырау үшін қырманнан бір қап бидай алған қазақ тәуелсіз еліміздің ілгері басқан қадамын кері тартушы масыл ретінде айыпталып, Қаз Тағ арқылы газеттердің бірінші бетіне жарияланып, эфирлерден насихатталады.

Қоғамдағы көптеген қордаланған жайттар хикаятта кейіпкер ойымен, кейіпкерлер диалогтары арқылы бүкпесіз айтылады.

Жазушы Қуандық Түменбайдың «Депутат Аязби» хикаятында да елдегі сайлаудың өту кезіндегі жайттар шындығы жайында айтылады. Аязби депутаттыққа өтті. Парламент мәжілісінде тіл туралы, халық туралы келелі мәселелер көтерілді. Аязбидің мәжілісте отырғанда құлағы шыңылдап кетті. Бұрынырақтағы, қояншық ауруы қайта қозғандай.

Тас қабырғада қазақтың жайын айтатын жалғыз депутат мінберге көтерілді.

Ол қазақ тілінің қазіргі хал-жайы жайында тебірене сөйледі.

«Мектеп негізі-балабақша. Қанша миллион тұратын балалар бақшасы кезінде жекешелендірудің желігімен бір жәшік коньктің құнына сатылып кетті. Жеке қолға өтіп кетті. Жеке балабақша мемлекеттік тілдің сойылын соқпайды, олар көбіне ағылшын тілінің шырғауында кетеді. Мен мемлекеттік тіл қоғамдық қозғалысын құрмақпын. Өз ана тілін

мойындамау жағынан Қазақстан бұрынғы Кеңестер Одағы құрамында болған республикалар ішінде бірінші орынға шығып, космополиттері ең көп мемлекетке айналды.

-Біздің мектептерімізде екінші сыныптан ағылшын тілін оқытады. Біздің қазақ онда бәрін қойып, ағылшын дәстүрін оқыдым дей берсін. Неге біз қашқанның да ,қуғанның да алдындамыз?...

Осындай келелі мәселелер көтерілді,бірақ дауыс бергенде 99 депутаттың 9-ы ғана қолдап дауыс берді.

Осы сәтті көргенде Аязбидің ескі дерті қозып, мәжіліс залында құлап қалады.

Жазушы ұлттық рух жайында мәселе қозғаған. Осы жайында жазушы Шерхан Мұртаза да намыс қайда ?деп ашына жазды.

«Әлем бізді құрметтесің десек,өз ұлтымызды және ұлттық бейнемізді алдымен біздің өзіміз бар сөзімізбен,ақыл-ойымызбен,іс-әрекетімізбен құрметтеуіміз керек. Өзінің ұлттық бейнесін таба алмаған ұлттардың басқа ұлттарға жем болатынын біліп қойғанымыз жөн» (Ататүрік).

Ал бізде,қазақтарда қалай? Басқа-басқа,тіпті Парламенттің өзінде, Сенаты бар, Мәжілісі бар,дауысқа салғанда тоқсан пайызға жуығы қазақ тіліне қарсы дауыс берді.

Ал дәл осы Парламент қазақ тілін мемлекеттік тіл деп шешім қабылдаған болатын.

Бұл толқу сонда не толқу? Депутаттардың басым көпшілігі кешегі өз шешіміне қарсы шыққаны қалай?

Жоғарыда Ататүрік айтқан ұлттық қасиеттердің мүлде ада болғаны ғой.Ұлттық қасиет, ұлттық намыс өлген ғой.

Міне,бұл нағыз қасірет! [2,38].

Жазушы қоғамның шындығын,ұлттың қасіретін таныта алған.

Аязби ауылына қайтып келді,депутаттық мандаты денсаулығына байланысты қайтарылып алынды.

«Оқ » атты хикаятта Мәскеуде журналистика бойынша білім алып келген Өткірбек өз еліне келіп,журналда бас редактор болады. Министр болып та қызмет атқарады. Оның өткір ойлары халықтың көңілінен шыққанымен, биліктегілерге ұнай қоймайды. Атасы да кезінде Сталиндік репрессияға ұшырап, атылып кеткен болатын. Әжесі сонда да Сталинді құрмет тұтып, үйіне портретін алып келеді. Әжесі Сталинді жазғырмай,заман сондай еді –деп көндігеді. Өткірбекті айдың күнін аманында ,оққағары мен жүргізушімен қоса атып кетті.

Өткірбектің әжесі үйде күйеуінен қалған мылтықты немересі Өткірбектің қабіріне апарды. Кемпір ішкі қалтасындағы екі оқтың бірін оң қолымен,бірін сол қолымен сипап қойды. Атылар ма екен? Бірі-Жауынбай үшін, бірі-Өткірбек үшін. Атылмай қалған оқ алпыс жылдан кейін атылса, бұл менің бітірген бір ісім болсын. Біздің әулеттің оғы осымен атылып бітсін. Мұнан кейін ешкімнің көк желкесінен мылтық көзделмесін. Қазақ сорлы өз оғына өзі құрбан болмасын.

-Жазушы елін, жерін сүйген азаматтардың қазасына қайғыра отырып, қазақ халқы өз-өзіне оқ атпасын, елде бейбіт тірлік орнасын деген ниетпен қарт әженің үйде сақталған соңғы екі оқты атуы хикаяттың идеялық шешімін тереңдете түскен.

-Жауынбай, қайда жатсаң да алдың пейіш,артың кеніш болсын. Артыңа оқ қалдырма!- Оң жақ шүріппені басып қалғанда ұңғыдан саңқ етіп шыққан оқ ауаға сіңіп кетті.

-Өткіржан, біздің әулеттің оғы осымен тәмам болсын. Адамды адам мылтықпен көздемесін.-Сол жақ шүріппені басып қалғанда Жер-дүние дүр сілкінді.

Хикаяттын соңында қабірде оқ атқан кемпірді милитсаға әкеп тергегенде, кемпірдің қолындағы жүзіктегі жазуды оқиды. «Бәрі де өткінші, бәрі де өзгереді»-деген жазуды оқыған тергеуші ойланып қалады. Жазушы оқ атқандар түптің түбінде анықталатыны,шындықтың ертелі-кеш ашылатыны жайындағы ойынан туындаған. Хикаятты оқып отырғанда репрессияға ұшыраған қазақ азаматтарының аяулы бейнесі, кеше ғана бейбіт күні оқтың құрбаны болған қазақтың қадірлі азаматтары Алтынбек Сәрсенбаев, Заманбек Нұрқаділовтердің бейнесі мұң болып шертіліп тұрғандай әсер қалдырады. Ақиқат жолында құрбан болған Алаштың ардақтыларын жазушы жоқтап отырып, ел тыныштығын тілеген

аңсарлы арманы бой көрсетеді. Қаламгер Қуандық Түменбайдың прозасы жайында сыншы Қ.Ергөбек мақаласында :

Повесть-Қуандық Түменбаевтың тәп-тәуір игерген жанры. Ол күні бүгінге шейін «Жақсылық жасағым келеді», «Қас қағым», «Каникулды күткен қыз», «Біздің үйдің солдаттары», «Тіршілік планетасының тентектері» секілді орта көлемді, ойлы, композициясы дөңгеленген шымыр да ширақ повестер беріпті оқушысына. Жасырып-жауып қайтеміз, бізге Қуандықтың осы повестері ұнайды-ақ. Әр повесінде ол тосын сюжет тауып, тосын ой атуға тырысады. [3,226].

Пайдалнылған әдебиеттер

1. Түменбай Қ. Жігіттің көктөбесі. - Алматы. Жазушы, 1995.-280 б. 42.
2. Мұртаза. Бірі кем дүние: Ойтолғау.-Алматы: Жазушы, 2008.-176.
3. Ергөбек Қ. Қарасөз. Қазақ прозасы туралы ойлар.-Алматы. «Ел-шежіре», -2013. 600 бет.

ӘОЖ 82:801.6

ҚАЗЫБЕК БИДІҢ ҚАЗАҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Құланова С.Ш. - ф.ғ.к., ғылыми жетекші

Алимбекова Ж. – Шымкент университетінің 2 курс магистранты

Қазыбек бидің кіндік қаны тамған мекен-жайы, туған жері жайында ешқандай мәлімет сақталмаған. Зерттеуші Ж.Омардың айтуынша, біздің даңқты бабамыз Сырдарияда дүниеге келген. 17-ші ғасырдың екінші жартысында Жоңғар хандығының үстем шабуылына байланысты қазақ халқы туған жерлерін тастап, Алтай мен Арқаны тастап, Сырдария мен Қаратау аудандарына көшуге мәжбүр болғандығы тарихтан белгілі. Тарихи деректерге сүйенсек, Қазыбек сол аймақта 1667 жылы туып, 1764 жылы тоқсан жеті жасында қайтыс болған [1,38].

Қазыбектің тегі Орта жүздегі Арғындағы Қаракесек (Болатқожа). Қазыбектің әкесі - Келдібек, үлкен атасы - Шаншар, атасы - Абыз. Оның атасы - Бұлбұл. Олар тумысынан сөзге шешен, дәлелді сөйлейтін білгір азаматтар болды. Қазыбектің атасы Шаншар көп оқыған, абыз болып, өзінің даналығымен және үлгісімен ерекшеленгені бекер емес.

Қазыбектің анасы - Токмейіл. Қазыбек - Токмейілден шыққан алты баланың үлкені. Егер Токмейілдің әкесі Сүлеймен онымен саналы түрде оның қасында тұруға көшпесе, Келдібек пен Токмейілдің кездесуі мен үйленуі туралы аңыз таралып, халықтың дана көсемі Қазыбек дүниеге келуі екіталай болатын. Әрине, бұған себеп десек те, нәзік тағдырдың кейде осындай қиындықтарды біріктіріп, мүмкін еместігін болдырмауы және осындай күштерді құруы таңқаларлық емес. Қалай болғанда да, 1667 жылы әлемге есік ашқан бала үйсін Төле би мен алшын Әйтеке бидің терезесін теңестіріп, қазақ халқының ең ақылды үш биінің бірі - Қаз дауысты Қазыбек болды.

«Қазыбектің ат жалын тартып мінген тұсы халқының қиын-қыстау тағдырымен дөп келгендіктен жүйрік мініп, сұлу киініп, бала тірлік кеше алмаған. Әрине, бедеу мінгізіп, бұлде кигізіп, нөкер ертем десе, қызды ауылдың сыртында түн күзетіп, торғын шапан жамылған бұлықсыған бойжеткенді оңаша құшам десе, әке дәулеті жетер де еді. Бірақ, есі кіргеннен ел бетіндегі мұңды ел бетінен қууды, сол мұң торлаған ел жүзіне күлкі шырайын енгізуді өмірлік мақсат қып алған ғой. Содан да ол ел ісіне ерте араласып, ел дауын шешуді өз басына ғұмырлық міндет етіп еншілеп алып, ел бірлігін сақтаудың төте жолына тайсалмай түсіп кеткен-ді» [2].

Бала би деген аттан дана би деген атаққа дейін көтерілген Қазыбектің ғұмыр жолы он жетінші, он сегізінші ғасырлардағы қазақ халқының аса бір қилы кезең, дүрбелең дәуірінің шытырман оқиғаларымен тікелей байланысты.

1680 жылы, Қазыбек он үш жасқа толғанда кейінде әз Тәуке атанған Тәуке қазақ хандығының тағына отырып еді. Есім ханның кезінде "алты алаш" атанып: Қазақтың үш жүзі мен ноғай, башқұрт, өзбекті құраған қазақ даласындағы хандықтың бірлігі әлсіреп, ноғай, башқұрт, өзбек одақтары ыдырап, енді "төрт алаш" атауымен үш жүзге қырғыз ұлысы қосылып, Тәукенің қол астына жиналады. Осы төрт алаштың басына төрт биді – ұлы жүзге Төлені, Орта жүзге Қазыбекті, Кіші жүзге Әйтекені және Қырғыз биін қырғыз ұлысына қойып, солар арқылы ел басқару тізгінін өз қолында ұстап отырған.

Тәуке тұсында қазақтың шығыстағы көршісі – Жоңғария хандығының негізгі халқы – ойраттар ат арқасын құрғатпай жиі шабуылдап тұрған. Бірде ойрат, бірде қазақ жеңіп, ит-жығыс түсіп жатқан жерде елшіліктің, мәмлегерліктің ықпалы мол болады. Сондайда атақты үш бидің еңбегі ерекше сіңген. Ол жөнінде белгілі әдебиетші-ғалым С.Негимов былай дейді:

«Қаз дауысты Қазыбек Жоңғария хандығына елшілік, мәмілегерлік жолмен үш рет барған. Бұған ел аузындағы аңыз-әңгімелер куә. Жол бастаған көсемнің, сөз бастаған шешеннің атақ-даңқы бірінші рет атқосшы ретінде барғанда-ақ шыққан. Жобамен айтқанда, XVII ғасырдың 80-жылдарына сәйкес. Жас шамасы 14 пен 15-тегі кезі. 1680-1684 жылдарда жоңғарлықтар Қазақ даласына ойран салып, мал-мүлкін алып, кісілерін тұтқындап, қанды қырғынға ұшыратқан. Бұл кезде ел тізгінін ұстаған Тәуке хан еді. Қалмақ хонтайшысы Ғалдан Бошақту (кейде Қоңтәжі деп те атайды) еліне Тайкелтір би бастаған елшілер тобын ұйымдастырған Әз Тәуке тәрізді. Сонда Әз Тәуке дана биге Қазыбек баланы тапсырып, жауды алмас қылышпен әлсіретіп жеңуге болады, мылтықпен дәлдеп атып жер жастандыруға болады, сегіз қырлы семсер сөзбен тереңнен толғап елжіретіп жеңуге болады деген екен. Мал-жанды тегіс құтқарып, дүние-мүлікті Қаз қалпында елімізге алып қайтыңдар деп батасын берген екен» [3,84], - деп жазады. Ал, жазушы С.Сыматаев бұл дерекке орай өз ойын былайша білдіреді:

«1710-11 жылдары Қазақ-ойрат шабуылдары кезінде Қазақтар ойратты біраз тықсырып, сәл де болса үстемдеу шығыпты. Осыдан кейін Жоңғар хандығы бұрынғыдай өршуін тежеп, бітімшілікке шақырғаны тарихтан аян. Осы бітімшілікке барған елшіліктің ішінде Қазыбек би де болған деп кесіп айтпасақ та, болжауға әбден ретіміз бар. Ұзақ ғұмырында Жоңғария хандығына елшілік, бітімшілік, мәмлегерлік міндетпен үш рет барған Қаз дауысты Қазыбек нақ сол жылдарда ойраттарда болуға тиіс» [2] – деген тұжырым жасайды.

Бір аңыз бойынша былай дейді:

«Қанды қырғын ұрыстан кейін бейбітшілік жолымен бітімге келу үшін Қазақ пен ойрат бір-біріне мәмлегер елшілік жібермек болады.

Жоңғария хонтайшысы (сірә, Цеван – Рабтан болса керек)"Қазақтың атақты үш биінің бірі келсін. Аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп тұрған иіс алмас біреу келсе, бітім болмайды" - деп қолқа салады. Осы хабарды естіген үш би қырандай дүр сілкініп, әрқайсысы өзі бармаққа ниет қылған екен.

Төрде отырған Төкең екі биге кезек қарап, екі етегін қымтанып, екі иығын қомданып қойып, тамағын қырнапты:

–Уай, қос інім, қос шырағым! Аға боп алдарыңа түсейін деп тұрмын. Ағаң – алдындағы әуелеп өскен дарағың. Інің –қанатың мен құйрығың, қайрап салар жарағың. Артымдасендер барда қанат жайып самғармын, алдаспанды сермермін. Дауласқанды жайғармын, жауласқанды жерлермін. Мен барайын бұл жолға! - депті.

Сонда Әйтеке жай оғындай жарқ етіп, жайраң қағып, шапшандық танытыпты.

–Уай, Төкем! «Аға – бордан, іні – зордан» демей ме. "Іні – найза, аға – қорған" демей ме. Арқамды қорғанға тіремеймінбе, найзамды ерсілі-қарсылы іремеймін бе?. Жағаласқанды жапырып, дауымды аршып, күремеймін бе. Менің баруым жөн емес пе? - дейді ғой.

Сол кезде қоңыр қаздың дауысындай дауысын бір жотадан екінші жотаға асыра саңқылдап Қазыбек есіліп кетіпті.

–Уай, асыл ағам! Уай, асқақ інім! Ағасы бардың жағасы бар емес пе. Жағасы бардың тоқсан пәледен сақтар панасы бар емес пе. Інісі бардың тынысы бар емес пе. Тынысы бардың елде – ырысы, жауда – ұрысы, дауда – жұмысы бар емес пе.

Екі би үнсіз бас шұлғып, бірақ тіл қатып, ләм дей қоймапты. Қаз дауысты Қазыбек енді Төле биге еңсеріле бұрылыпты.

– Бүтін билікке Төле жеткен, бүтін хандыққа Есім жеткен. Қазақта хандыққа жолсыз таласқандар болғанмен, биліккежөнсіз таласқандар болған емес. Ендеше, әділ би, әділетін өзің айт. Аттың басы күшті ме, белі күшті ме, құйрығы күшті ме?

– Шырағым Қазыбек, жол бастайды әманда омырауы жүйріктің. Бөгелекті қуарда пайдасы мол құйрықтың. Аттың белі қызметті көп қылар, саған кепті кезегі осы жолғы бұйрықтың. Жай онда қолыңды!

Атасызға ата бол!

Батасызға бата бол!

Арып-ашқан қаріптің

Жел жағына жота бол!•

Панасызға пана бол,

Кек сақтамас бала бол!

Дос сүйініп, қас сыйлар,

Асу бермес дана бол [4,118] -

деп батасын беріп аттандырып салыпты.

Қазақтан келген елшілерді сынау үшін хонтайшықарапайым киініп, белін жіппен буынып, түсіне кәрілік сипат өң беріп, жотасына бөстек-өркеш өңгеріп, Қазыбектер түскен үйге келеді. Әңгімеден әңгіме туындап, бара-бара сұрақ-жауап додасы басталып кетеді.

–Әуелінде не бар? Ортасында не бар? Ақырында не бар? - деп бүкір кейпіндегі хонтайшы Қазыбекке шаншыла қарайды.

–Арға мінәжат етілсе, барға қанағат етілсе, әуелінде ынтымақ, ортасында береке, артында шүкірлік тұрмас па, - деп Қазыбек бір түйіп қойыпты.

–Аспан мен жердің арасы қаншалық жол? - деп "бүкір" хонтайшы қыңырая қадалыпты.

–Бір-ақ шақырым жол ғана. Олай дейтінім, ешкім аспан мен жердің арасын құлаштап өлшеген жоқ, қадамдап басқан жоқ. Күн күркіреп жауғанда, ел дүрлігіп сасатын, құлақтарын басатын. Сонда күн күркірі шақырым жерден жететін. Кемпір-қосақ құрылып, аспан мен жерді табыстырып кететін. Доғаланған иіні шақырымдай-ақ жерден өтетін,- деп Қазекең тағы бір қайырып тастапты.

– Батыс пен шығыстың арасы қаншалық жер? - деп кірпіше жиырылған хонтайшы кіржие қалыпты.

–Небәрі күншілік жер ғана. Олай дейтінім, азанда шығыстан атқан күн ымыртта батысқа шаршап батады. Күншілік жер жүріп өтіп ұясында қалжырап жатады. Ал кереметті көзбен көрген, шығыс пен батыстың арасында зымыраған күнге ерген адамзатты естіген емеспін, - деп соңғы рет кесіп түскенде, хонтайшы үн-түнсіз шығып жүре беріпті.

Содан көп кешікпей келіссөз басталып кеткен ғой.

«Біз Қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз...» - деп басталатын атақты дауын Қаз дауысты Қазыбек бабамыз дәл осы сапарында айтуы да мүмкін деген пікірді қостағымыз бар. Не десек те, осы елшілік екі елдің арасындағы дау-жанжалды бейбіт жолмен тындырып, бітім тапқызып, екі елдің жер шебін белгілетсе керек [2].

Ойрат пен Қазақ бітімінен кейін тұтқын алмастыру болған ғой. Сол кезеңнің тағы бір үлгілі аңызына құлақ түрейік.

«Сол жолғы сапарынан туған жерге оралып келе жатқан Қазыбек шағын тобымен жол-жөнекей Қоңырат руының біржігітінің үйіне қонып қалыпты.

Қонақжай қазақ дәстүрімен қолын қусырып, қойын сойып, құрақ құшып қымызын ұсынған үй иесінің жүзі сынық, көңілі күпті көрінген ғой. Қонақтар әліптің артын бағып, суырыла сөйлеп, сұғына қоймапты. Ет пісіп, табаққа түсіп қонақтар алдына келіп те қалады. Сыйлы меймандардың мүшелі сыбағасын турап берген жігіт енді бір табақ етті майдалап

кесіп, құрулы тұрған шымылдықты түріп қалып, ағаш төсекте жатқан иттің алдына апарып қойыпты.

Қонақтар аң-таң боп, үнсіз отыра берген ғой. Жігіт сыртқа шығып кетіп, үй қасындағы үйшіктен үсті-басы алба-жұлба, мойнына дорба салған, шашы ұйысқан, бет-аузы тырысқан, көзі кіртиген, өңі оңған бір әйелді ертіп кіріп, итаяқтағы сүйек-саяқты алдына итере салыпты.

Қазекен тіксініп қалып, қолын майлыққа сүртіп, кейін шегініп арқасын жүкаяққа сүйеп, қасын қиғыштай кере үй иесіне шаншылып қарапты. Жігіт те түйсіксіз болмаса керек, қолын кеудесіне төсеп, бас иіп, хикаясын бастап кетіпті.

Сөйтсе, келіншек жігіттің қыздай айттырып алған әйелі екен. Содан бірер жыл бұрынғы ойрат шабуылында қолды боп кетіпті. Қазақ-ойрат бітімінен кейін келіншегін іздеп барған жігітті некелі жары кеудеден итерген ғой. Тұтқында жүріп тұрмыс құрған ойрат күйеуіне әбден бауыр басып алған бәтшағар шіркін бұрынғы қазақ отағасына пысқырып та қарамай қойыпты. «Қолға түскендерді тегіс қайтару керек» дейтін хонтайшы әміріне бас иген ойраттың жігіті: «Көнсе, алып кете бер» деп мәрттік танытыпты. Әйелді иліктіре алмай әбден мысы құрыған жігіт: «Алыстан әдейі іздеп келіп ем, ең болмаса әудем жер шығарып сал» деп келіншекке жалынады. Амалсыз ілескен әйелді ұзап шыға беріп, мойнына қыл шылбырды тастап жіберіп, артына қағып салып, іліп ала жөнеледі. Ер жігіттің аты – қанаты. Түнімен күйғытып, таң ата Қазақтың жер шебіне жеттім деген мезетте артынан шаң көрінеді. Жарамды атпен қуып жеткен кең жауырынды ойрат күйеу екен. Анадайдан айқайлап, дабылды қағып қалады ғой, «Енді бұл әйелді жеңген алар. Кел, бауырым. Сенімен аянбай бір ойнайын!», - деп қылышын ала ұмтылады. Жігіт те аттан қарғып түсіп, қарсысына шыға беріпті. Дәл сол кезде әйел жігіттің аяғынан шап беріп, екеулеп жерге алып ұрады. Ойраттың астына түсіп, өлгелі қалғанда күшігінен асыраған иті жауын жарып тастапты. Содан бері өмірін сақтап қалған итті қадірлеп, иттік жасаған әйелге итаяқтан ас беріп жүрген екен» [2].

Қаз дауысты Қазыбек ұзақ ойланып отырып, бір кезде қоңыр Қаздай қаңқыл дауысты көмейден төгіпті деседі:

«– Жүрекке әмір жүрмейтінін білмей, құштарлықтың қызыл тілді күрмейтінін білмей, сен жүректі білекпен жеңбек болыпсың, құшағына өктемдікпен енбек болыпсың. Сенің өктемдігіңе көнбеген бұл айыпты емес, жүрекке ерік бермеген сен айыптысың. Одан соң бұл әйел басқаны ұнатқаны үшін емес, жауына болысып, сені құлатқаны үшін айыпты. Сонымен айыпты айып жусын да ашуды ақыл қусын. Бұл әйел төркінін тапсын. Сен өзің өшпенділіктен босап, еркіндігінді тап!» - деп кесігін шорт кесіпті би бабамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омари Ж. Қаз дауысты Қазыбек. –Астана: Фолиант, 2000.
2. Сматаев С. Қаз дауысты Қазыбек //Егемен Қазақстан, 1991. 16 қараша.
3. Негимов С. Шешендік өнер. –Алматы: Ана тілі, 1998.
4. Адамбаев Б. Халық, даналығы. –Алматы: Мектеп, 1976.

Аннотация

В статье рассказывается о вкладе выдающегося казахского оратора Казыбека би в национальное ораторское искусство.

Annotation

The article tells about the contribution of the outstanding Kazakh orator Kazybek bi to the national oratory.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖӘНЕ ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Биімбетова Зәмира ҚТМ-18 тобының магистранты
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., аға оқытушы Нұрлыбаев Н.М.

Жұмаділовтің алғашқы кітабы өлеңдер жинағы «Жас дәурен» деп аталады. Ол 1967 жылы жарық көрді. 1968 жылы «Қаздар қайтып барады» деген әңгімелер жинағы шықты. Одан кейін роман деген айдынға құлаш ұрды. 1969 жылы «Көкейкесті» жарияланды.

Туындыларының тақырыбы алуан-алуан. «Көкейкесті» студенттер өмірін қозғаса, «Соңғы көш» дилогиясы (1974, 1981) Шығыс Түркістанға ой-қиял қуатымен қайта оралады. Содан кейінгі «Атамекен» романы Тарбағатайдың теріскей мен күнгейін қоса өре суреттейтін роман. Бұл 1986 жылы жарық көрді. Осыдан екі жыл өткен соң 1988 жылы Қ.Жұмаділовке мемлекеттік сыйлық әперген «Тағдыр» романы дүниеге келді. 1998 жылы «Қазақстанның халық жазушысы» атағы берілді. 1994 жылы «Дарабоз» атты тарихи романының 1-кітабы, 1996 жылы 2-кітабы, ал 1999 ж. «Таңғажайып дүние» атты ғұмырнамалық романы жарық көрді.

Қ.Жұмаділовтің «Сәйгүліктер» повесі кеңестік дәуірдегі жаңа заманға сәйкес, шаруашылығы шалқып, өсіп-өркендеген ауыл өмірін, ондағы қарапайым еңбек адамдарының тұрмыс-тіршілігін, арман-аңсарларын сөз етеді. Повестің негізгі кейіпкері-қарапайым қарт жылқышы Ағыбай. Шығармадағы барлық оқиға, жағдай осы адам айналасында өсіп, өрбиді.

Осы бір жылқымен көзін ашып, жылқышылықпен есейіп, ержеткен, бүгінгі зейнетке шықса да сол кәсіптен ажырамай жүрген Ағыбайдың бір ойлайтыны да осы түлік төресі жылқы қамы. Ежелден осы кірпияз да сері жануардың қасиеті жанмен ұғып қадірлеп, қастерлеп өткен қазақтың бүгінгі жұрнағындай көрінетін Ағыбайдың бойында халықтық, ұлттық сипат тұнып қалған десек қателеспейміз.

Жылқы десе ішкен асын жерге қоятын Ағыбайдың сонау жастық шағын еске түсіруі, Тұрар байдың жылқышысы болған әкесі Жұмаханнның қайтсек жылқыны аман алып қаламыз деген іс-әрекетін ойлауы повестің әлеуметтік жүгін салмақтандыра түскен. Жиырма сегізінші жылы Тұрар бай конфискаға ілініп, жер аударылғанда, «байлардың өзі түгіл, малына дейін зиянкес» деген дақпыртпен белсендірілдің асыра сілтеумен алты жүздей жылқыны оқтың астынан алып қырып тастауы кімнің де болса жанын шошытып, төбе құйқасын шымылдатар сұмдық оқиға ғой. Осы ретте бір айта кететін нәрсе-бұл оқиға арқылы жылқыны фон ретінде ала отырып сол кездегі аумалы-төкпелі заман шындығын, ел басына түскен зобаланды, бір сөзбен айтқанда, халық тағдырын шынайы бейнелей білген дер едік. Енді міне, бүгін заманда да кейбір тоғышар жандардың осы бір асыл текті жануарға деген өгей көзқарастарына жаны төзбейді Ағыбайдың. Жылқыны көбейтіп, бағасының қымбаттағанына мәз болып жүргендеріне қиналады.

Повестегі ферма бастығы Пернебек пен бас жылқышы Отаркүл бейнелері де нанымды жасалған. Олар өз дегеніне көңісі келмеген Ағыбайды жылқыдан кетірудің амалын қарастырады. «Бұдан былай техника тілін білмеген малшының күні қараң. Мал қайырғаннан басқаны білмейтін шала сауатты шал-шауқандар жастарға орын босатуы керек»-деп Пернебек қокандаса, қымыздан гөрі арақты тәуір көретін Отаркүл да бастығының сөзін сөйлеп: «Жылқыдан кетесің... Жылқы бағу сен сияқты шалдарға енді қол емес. Оған тепсе темір үзетін мына мен сияқты жігіттер керек», -деп күш көрсетеді Ағыбайға. Повесте Пернебек пен Отаркүлдің болмыс-бітім, ой-пиғылдары ашыла түсетін тұстар шынайылығымен баурайды. Ағыбайдың қырғыз досы сыйға тартқан Қоянкөк жорғаға көз сұғын қадаған Отаркүл мен Пернебек жылқышыға бар қысастығын істеп бақты. Ағыбайды жылқыдан қумақ болуы биебауды ағыттырып жіберуі де олардың еш нәрсені қасиеттеу білмейтін парықсыздығын танытса керек. Сонымен аталмыш повесть оқырманға ой салатын, айтары мол, әлеуметтік жүгі салмақты шығарма деп білеміз.

Қ.Жұмаділовтің «Сәйгүліктер» повесі кеңестік дәуірдегі жаңа заманға сәйкес, шаруашылығы шалқып, өсіп-өркендеген ауыл өмірін, ондағы қарапайым еңбек адамдарының тұрмыс-тіршілігін, арман-аңсарларын сөз етеді. Повестің негізгі кейіпкері – қарапайым қарт жылқышы Ағыбай. Шығармадағы барлық оқиға, жағдай осы адам айналасында өсіп өрбиді.

Осы бір жылқымен көзін ашып, жылқышылықпен есейіп, ержеткен, бүгінде зейнетке шыкса да сол кәсіптен ажырамай жүрген Ағыбайдың бір ойлайтыны да осы түлік төресі жылқы қамы. Ежелден осы кірпияз да сері жануардың қасиетін жанмен ұғып, қадірлеп, қастерлеп өткен қазақтың бүгінгі жұрнағындай көрінетін Ағыбайдың бойында халықтық, ұлттық сипат тұнып қалған десек қателеспейміз.

Жылқы десе ішкен асын жерге қоятын Ағыбайдың сонау жастық шағын еске түсіруі, Тұрар байдың жылқышысы болған әкесі Жұмаханның қайтсек жылқыны аман алып қаламыз деген іс-әрекетін ойлауы повестің әлеуметтік жүгін салмақтандыра түскен. Жиырма сегізінші жыл Тұрар бай конфискаға ілініп, жер аударылғанда, «байлардың өзі түгіл малына дейін зиянкес» деген дақпыртпен белсенділердің асыра сілтеумен алты жүздей жылқыны оқтың астына алып, қырып тастауы кімнің де болса жанын шошытып, төбе құйқасын шымырлатар сұмдық оқиға ғой. Осы ретте бір айта кететін нәрсе – бұл оқиға арқылы автор жылқыны фон ретінде ала отырып сол кездегі аумалы-төкпелі заман шындығын, ел басына түскен зобалаңды, бір сөзбен айтқанда, халық тағдырын шынайы бейнелей білген дер едік. Енді міне, бүгінгі заманда да кейбір тоғышар жандардың осы бір асыл текті жануарға деген өгей көзқарастарына жаны төзбейді Ағыбайдың. Жылқыны көбейтіп, бағасының қымбаттығына мәз болып жүргендеріне қиналады.

Қ.Жұмаділов өмірі мен шығармашылығына талдау жасарда жазушының «Таңғажайып дүние» атты ғұмырнамалық романындағы өз сөзіне жүгінсек:

Бүгінге дейін жазғаным: сегіз роман, бес повесть, ондаған әңгіме, көптеген мақала... . Мақала, очерктерді қоспағанда, он томдай таза проза жазыппын. Бұл аз ба, көп пе? Біраз жылдары шығынға ұшыраған, етекбасты қазақ қаламгері үшін аз шаруа емес. Сонан соң көңілге медеу тұтар тағы бір жай бар. Азаттықтан кейін бұрынғы кеңес жазушыларының көбі «банкротқа» ұшырап, жазған шығармалары ұрпақ кәдесіне жарамай қалды ғой. Шүкір біз ондай апаттан аман екенбіз. Кітаптарымның ішінде «мынаны неге жаздым?» деп өкінетіні, бетке шіркеу болатыны жоқ екен. «Бостандық пақырларға тілегенмін» деп Пушкин айтқандай, бәрі де халықпен мұндас, азаттықпен сырлас дүниелер[1.5].

Қазақ прозасындағы талантты жазушылардың бірі Қ.Жұмаділов шығармашылығы жекелеген әдеби-сын мақалаларда сөз етіледі. Жазушының тырнақалды прозалық кітабынан сезімге ден қою, өмір құбылыстарына байыпты қарайтын ерекшелігіне, әлеуметтік мәні үлкен тақырыптарға қалам тербеу ерекшелігі, өзіндік шеберлік қырлары туралы байыпты пайымдаулар жасалды. Бұл бағытта Р.Нұрғали, С.Қирабаев, Ш.Елеуенов, Р.Бердібаев, Б.Уахатов, Ж.Ысмағұлов, Н.Ақышев, Т.Сыдықов зерттеулерін атап өткен орынды.

Қ.Жұмаділовтің романдары жайында қамтылатындықтан біз, өмірі мен шығармашылығының зерттелу жайында тоқталғанда жазушының әңгіме, повестері жайындағы сын пікірлерді қамтуды мақсат еттік.

Қ.Жұмаділов әңгіме-повестерінің сюжетінде күнделікті тірлікте болып жататын, бірақ кез келген адамның қарауылына іліге бермейтін анық тұрмыстық оқиғаларды көреміз. Мысалы, зейнетке шыққан Әбдірасылдың («Қоңыр күз») үй іші тірлігін суреттеудің өзіндік ерекшелігі бар. «Меніңше Қабдеш сырт көзге шағын көрінетін өмірлік детальдардың астарын ақтарып, соның адам психологиясына беретін әсерін іздейтін сияқты. Жазушы стилінің бұл ерекшелігі оның «Саржайлау» повесіне де тән сипат[1. 19].

«Саржайлау» повесі жайында біршама пікірлер айтылған. Бұл повесть жайында тартысты пікірлер туындаған.

Повестегі басты оқиға, шығарманың негізгі сюжеттік желісі – совхоз шаруашылығын мамандандыру мәселесі. Негізгі тартыс та осы айналада. Дәнеш совхоздың табиғи жағдайын, ішкі мүмкіндіктерін зерттей келіп, жеткілікті өнім бермейтіні азғантай егіншіліктен бас тартып, бірыңғай қой шаруашылығына көшуді ұсынады.

Кезінде бұл повесть жайында өте елеулі проблема деген пікірлер болды, сонымен қатар «Қазақ әдебиеті» газетінде С.Қирабаев «Саржайлау» повесі бүгінгі прозамыздың елеулі табысы екенін атап көрсетті.

Бұл повесте ауыл шаруашылығы өркендеу жолындағы ескі ұғым мен жаңашыл идея тартысы сөз болады. Жердің құнарына қарамай барлық совхозды бірдей егін егуге зорлаған идеяға қарсы жаңа пікір бой көтеріп, жері қуаң ауылдарды таза мал шаруашылығына мамандандыруды ұсынады. Ал, ауыл басшысы жоғарыдан алған нұсқауды орындаудан аса алмайды. Ауылдың колхоз, совхозға бүгінгі нұсқаумен өмір сүрген кезіндегі мұндай тартыстың бүгінгі күні өткені де байқалады.

«Саржайлаудың» екінші бөлімі – «Адамның кейбір кездері», «Момын», «Қоңыр күз», «Еменнің иір бұтағы», «Шарайна» деген бес әңгімеден тұрады. Бұлары да ауыл өмірінің өзінен ойып алғандай шыншылдығымен, нақтылы сурет бойымен қызықты. Мысалы, «Момын» әңгімесіндегі ешкімге тіс жарып ештеңе айтпағанымен мешел бала секілді, көрген-білгенін іштей тоқып жүретін Қозыбайдың ойы мұз астындағы ағыс тәрізді болса, «Қоңыр күздегі» зейнеткер Әбдірасыл аттап басқан сайын жаңалық ашады. Ол өмірдің күнделікті қам-харекеті, жақсылық үшін, ізгілік үшін күрес пенсияға шыққаннан кейін де тоқталмай-тынына көзі жетеді. Әбдірасыл өз өмірінің шұғылалы шыңына енді ғана көтерілгендей өзін парасатты, ақылды сезінеді. Ал «Шарайна» әңгімесінде жазушылық жолдың қиын да қызықты сапары, жаныңды жегідей жеген оның азап, ауыртпалығы сөз болады. Алайда таланттан да, ар-ұяттан да жұрдай пысықай жас әдебиетшінің өрескел қылығы мен өлермендегі жақсы көрсетілген. Оның сыздана отырған отырысы да, кеуде қағып сөйлеген сөзі де өз суретін дәл тапқан. Ал талантты жазушы өз алдына бір әлем жасау үшін үнемі іздену үстінде жүреді. Оны өз көршілерінен бастап, алтын тіс шойқара бейнесі де, орташа мекеменің, орташа басшысы да, саудагер кейпі де қызықтырады. Адамдардың қимыл-әрекетін, мінез-құлқын, түр-сипатын айнытпай түсіріп алатын Жарқынның сондағы шарайнасы – көкірек көзі, жан, жүйке сезімі, жүрегі. Жарқынға осы өмірдің өзі бір кітап сияқты да, адамдар сол кітаптың жағымды-жағымсыз кейіпкерлері тәрізді көрінеді.

Қысқасы, Қ.Жұмаділовтің бұл әңгімелерінің оқиғасы ширақ та қызықты.

«Қарауыл» атты повестің жазылуы жайында жазушының жазғандарынан мысал келтірсек. Повестің идеясын ойда жоқта өмірдің өзі тудырғаны жайында жазушы мемуарлық романында баяндап өткен. Жамбыл ауданына қарасты Қарғалы қалашығындағы үш кезекте жұмыс істейтін, мыңдаған жұмыскері бар шұға фабрикасын айнала дуалмен қоршап тастаған. Сол қоршау жыл сайын биіктеп, кейін бетон қабырға тұрғызылады. Кейін тікенекті сым тартылғанын көріп жазушы, осы көрініс жалғыз осы фабрика ғана емес, бүкіл Кеңес Одағына тән сияқты әсерде болған.

Ар-ұят кеміп, адам санасы аласарған сайын, қоршау дуалдар биіктей бермек! деген жазушының бір ауыз сөзі болашақ повестке арқау болған.

«Жазуға ниет ауған соң арнайы барып, барлық цехтарын аралап шықтым. Фабрика басшылары қайдан білсін, еңбек озаттары мен ардагерлерін көрсетіп әуреге түсіп жүр. Бірақ, маған керегі – озаттар емес, мүлде басқа адам, қақпаның алдында тұратын күзетші. Оқиганың негізгі орны да сол қарауыл үйшігі болмақ. Кімдер өтпейді күзетшінің алдынан? Жүздеген жұмысшы күн сайын осындағы тар есіктен өтеді. Ұры да, қары да, бәрі де... Қас қақпай қарап тұрғанның өзінде, есік пен тесіктен, қоршаудың қағаберіс тұстарынан халық қазынасы тоналып жатады... Жалпы, «Қарауыл» деген сөздің астарлы мәні бар. Ең сенімді қарауыл - әр адамның көкірегінде, ар-иманында. Ол қалғып кетсе, қақпадағы жалғыз қарауыл ештеңе де бітіре алмайды. Мен жасаған образдар галереясына күзетші Айдархан бейнесі осылай келіп қосылды.

Повесть әңгімелерінің бәрі де осы заман тақырыбына арналған. Шығармалардан «енді бұлай өмір сүруге болмайды» деген жан айқайын аңғаруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние: Ғұмырнамалық роман. – Алматы: Тамыр. 1999. – 624 бет.
2. Уахатов Б. Көркемдік ізденістер. Алматы «Жазушы», 1991. – 208 бет.
3. Қабдолов. З. Жебе. Алматы «Жазушы» 1977-420 б
4. Тарази Ә., Мұсалы Л. Көркемдік құпиясы. Алматы, Санат. 2000-230 бет.

Резюме

В статье рассматриваются художественные особенности повестей и рассказов писателя Кабдеша Жумадилова.

Summary

The article discusses the artistic features of the stories and short stories of the writer Kabdesh Zhumadilov.

ӘӨЖ 378

РАЗВИТИЕ МЫШЛЕНИЯ В СВЯЗИ С ИЗУЧЕНИЕМ СЛОЖНОПОДЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

ДС-119 топ студенті Темирхан Дидар

Ғылыми жетекші: оқытушы, Еспулатова Сапаркул Насимовна

Шымкентский университет

Гуманитарно-педагогический факультет

С изучением сложноподчиненного предложения естественно связать развитие таких мыслительных навыков, как абстрагирование и обобщение (на основе анализа и синтеза), доказательство, умозаключение, определение. Эти мыслительные операции ученик совершает и при изучении других разделов грамматики, а равно и всех других предметов, но изучение сложноподчиненного предложения дает более богатые возможности для практического усвоения основ формальной логики. С изучением сложноподчиненного предложения связывается усвоение детьми таких логических понятий, как причинно-следственные отношения с дифференциацией их на отношения причины, следствия, цели, условия, уступления; дифференцируются также понятия временных отношений. Наконец, при изучении сложноподчиненного предложения ребенок учится охватывать мыслью (отражать в сознании) сразу большие группы явлений действительности и устанавливать между ними отношения.

Успех занятий будет зависеть от того, какую методику изучения грамматики примет учитель.

Сложное предложение — это сложное грамматическое явление. И для успеха дела к его изучению надо подойти аналитически: сначала надо дать ученикам осмыслить детали этого сложного явления (интонацию, союз, конструкцию главного и придаточного предложений и т. д.), потом отработать каждую деталь упражнениями, планомерно вводя в круг внимания детей все новые и новые детали, пока все сложное явление не будет осмыслено целиком и не будет приобретен навык владения им в собственной речи.

Анализ сложноподчиненного предложения, выделение его конструктивных элементов, осознание их отвлеченного значения, например, значения союза,— хорошая тренировка абстрактного мышления.

Некоторые учителя, по установившейся традиции, не анализируют формы сложноподчиненного предложения: от главного предложения ставят вопрос, отвечают на этот вопрос придаточным предложением и в зависимости от того, на какой вопрос отвечает придаточное, устанавливали его тип. На союз внимания не обращают; о т к а ко го именно

слова в главном предложении исходит вопрос к придаточному, не устанавливая; поэтому ученики и не знают, какой вопрос нужен, в какой грамматической связи находятся союз и это слово. Иначе говоря, не интересуются сложноподчиненными предложениями как грамматическим явлением, анализируют только его лексическое содержание, пользуясь, таким образом, уроками грамматики как поводом для толкования содержания фраз, взятых для примеров.

А между тем категория сложноподчиненного предложения, располагая возможностью более точно, дифференцированно выражать отношения, представляет случай сформировать у детей понятия о тонких смысловых различиях, об оттенках логических отношений и даже о стилистических (эмоциональных) различиях в способах выражения отношений.

Дети еще в дошкольном возрасте понимают основные отношения явлений — временные и причинные — и умеют выражать их, но в примитивной форме. В школе до VII класса их представления в этом отношении совершенствуются, но, главным образом, путем чисто практическим. Курс сложноподчиненного предложения (первое полугодие VII класса) и должен быть использован для сознательного осмысления этих отвлеченнейших понятий и развития навыка свободного применения грамматических знаний в собственной речи.

Во временных отношениях дети начинают различать предшествование одного действия другому (оно выражается союзами: *после того как, как только, едва, чуть, не успел* — как и пр.); одновременность действий (*в то время как, между тем как, по мере того как* и др.); следование одного действия за другим (*чем, прежде чем, прежде нежели*). На смену общему временному союзу *когда* (или сочинительной связи) в языке детей появляются союзы, точно и тонко выражающие оттенки временных отношений, что свидетельствует прежде всего о понимании ими этих отношений.

Сложнее обстоит дело с причинными отношениями. Мы, собственно, имеем в виду не узкое понятие причины действующей (дети знают это отношение очень рано, выражают его своим *почему?*), а вообще связи, где мысли относятся как основание и с л е д с т в и е, то есть так называемые винословные отношения, включающие понятия причины действующей (*так как, ибо, потому что*), причины возможной (*если, если бы, кабы*), следствия (*так что*), следствия специально предусмотренного или цели (*чтобы, для того чтобы*), следствия неосуществившегося (*хотя, несмотря на то что, пусть*).

Как показывают наши наблюдения и свидетельства методической литературы, ученики к VII классу в большинстве своем не знают логических различий в причинно-следственных отношениях. Не различают причину и цель, причину и следствие, условными предложениями оперируют крайне механически, не отличают их от временных, уступительных связей часто совсем не понимают.

Следовательно, одна из важнейших задач при изучении сложноподчиненного предложения состоит в том, чтобы добиться уяснения учащимися причинно-следственных отношений в их дифференцированном виде. Эту задачу помогает осуществить изучение значений причинно-следственных союзов.

Ко времени изучения сложноподчиненного предложения необходимо приурочить осмысление детьми грамматической формы логического доказательства и логического определения. Это нужно для обучения детей рассуждению, которое и представляет собой цепь определений, доказательств, умозаключений.

Нельзя в школе обойти молчанием того-, что грамматическая форма сложноподчиненного предложения с придаточным причинным - это схема логического доказательства.

Все остальные формы причинно-следственных предложений, поскольку они или взаимно-обратимы с причинными (как предложения следствия) или выражают причинно-следственные отношения лишь с другим модальным оттенком (как условные и целевые), тоже употребляются при рассуждении, и усвоение форм этих предложений должно быть использовано для подготовки мышления детей к овладению такими логическими операциями, как *доказательство и умозаключение*.

Изучение определительных придаточных предложений в дальнейшем изучение параллельных им определительных конструкций простого предложения служит хорошим поводом к тому, чтобы познакомить детей с логическим определением (дефинициями), как элементом рассуждения.

На основе изучения лингвистической, психолого-педагогической, методической и учебной литературы, анализа результатов срезовых работ был определён порядок изучения сложных предложений и реализована разработанная нами программа экспериментального знакомства с ними на пропедевтическом этапе обучения в начальной школе. Изучение всех типов сложного предложения проводилось без введения терминов, на практическом уровне осуществлялось первоначальное ознакомление учащихся с понятием «грамматическая основа предложения».

Был подобран для практической реализации принципов преемственности и перспективности специальный образцовый дидактический материал, содержащий изучаемые, повторяемые и (иногда) перспективные синтаксико-пунктуационные темы. Особую роль в обучении русскому языку играет связный текст — образец в работе по развитию речи. Принцип изучения родного языка на текстовой основе является составляющим компонентом филологического принципа обучения русской словесности в современной общеобразовательной школе России, поэтому особое внимание при осуществлении экспериментального обучения было обращено на организацию работы со связным текстом и сложным синтаксическим целым, на подбор и апробацию дидактически обоснованных отрывков из классических художественных произведений.

Разработанные уроки введения необходимых синтаксических понятий позволяют на практике осуществлять дифференцированный подход к разным ученикам, закрепляя усвоение базовых для начальной школы синтаксических и пунктуационных знаний и умений (главные члены предложения, знаки конца предложения) и намечая пути освоения стержневых, опорных синтаксических понятий, необходимых для грамотного формирования речевых умений и навыков.

Сочинения непосредственно не относятся к системе тренировочных упражнений. В нашей экспериментальной работе они выступают своеобразным показателем того, вошли ли изученные конструкции в активный синтаксис ребёнка, так как жесткая заданность конструкций часто не помогает, а мешает свободному выражению мыслей. Совершенно недопустимо поэтому, на наш взгляд, предлагать чрезвычайно распространенные в современной школе из-за их обилия во всевозможных методических пособиях упражнения в написании сочинений по опорным словам, словосочетаниям или в составлении связных текстов с непременно использованием определенных грамматических конструкций. «Надо помнить, что речь развивается не для речи, а для ясного и выразительного сообщения о мыслях и чувствах» (60,54).

При организации большинства сочинений оптимально предлагать детям выбор тем, чтобы обеспечить создание условий, позволяющих наиболее полно раскрыть умения школьников писать на близкую, интересную, волнующую их тему.

Вопрос о критериях развитости речи не раз обсуждался в методической литературе. Среди критериев часто назывались такие, как логичность, точность, богатство, выразительность, чистота, уместность речи. Мы в качестве единицы анализа речи решили избрать ТЕКСТ, так как предложение не только средство формирования и выражения мысли, но и единица строения более высокого уровня (текста).

Назовем необходимые и достаточные, на наш взгляд, признаки текста для раскрытия этого понятия в школе. Текст (по-другому — высказывание, связная речь, продукт речевой деятельности) всегда имеет автора или авторов, заглавие (или возможность его), содержание текста обуславливается темой и идеей (основной мыслью) — фактуальная и концептуальная информация. Основными признаками текста являются также его членимость (можно выделить в тексте начало, основную часть, конец), смысловая цельность, структурная связность и композиционная завершенность с точки зрения говорящего.

Исследование включает в себя описание тех сложностей, с которыми столкнулись участники эксперимента при организации итоговых творческих работ. Главная сложность - это отсутствие системы в работе по развитию связной речи учителей начальной школы. Положительным результатом экспериментальной работы следует считать тот факт, что учителя начальной школы, сотрудничавшие с нами по проблеме пропедевтического изучения сложного предложения, в результате совместной работы осознали необходимость выстраивания системы в работе по развитию связной речи. Для построения такой системы необходимо выделить среди речеведческих понятий базовые, овладение которыми на практическом уровне позволит детям сознательно конструировать текст на заданную тему. Именно эти понятия выделены нами в качестве критериев развития письменной детской речи.

По программе Л. В. Занкова сложные предложения рассматриваются в начале и конце учебного года, а тренировочный материал учебника совершенно недостаточен для того, чтобы дети овладели этими конструкциями в такой степени, которая позволила бы им использовать сложные предложения в собственной речи, как показал наш итоговый эксперимент.

Разнообразные синтаксические конструкции и меньший процент ошибок на построение сложных предложений (20%) встречается в сочинениях учеников из экспериментальных классов, что говорит о положительном результате обучения по разработанной нами программе. Таким образом, выдвинутая нами гипотеза о целесообразности начинать изучение понятия "сложное предложение" в начальной школе экспериментально подтвердилась.

В результате проведенного исследования разработана и экспериментально проверена методика изучения сложного предложения в начальной школе как одного из условий развития связной речи. Изучение сложного предложения служит базой для развития мышления и речи школьников, что происходит, прежде всего, в процессе многоаспектного анализа синтаксических единиц при сравнении, классификации, сопоставлении языковых фактов. Достаточной минимальной понятийной основой для обучения сложному предложению в начальной школе должно быть введение понятий грамматической основы, сложносочиненного, сложноподчиненного, бессоюзного сложного предложений (типы сложного предложения возможно изучать без введения терминов).

Такое пропедевтическое изучение сложного предложения создает условия для реализации принципа преемственности между начальным и средним звеном школы, принципа перспективности в изучении синтаксических функций частей речи.

Эксперимент подтвердил правомерность выделения этапов изучения сложного предложения во втором - третьем классах, позволил откорректировать предложенную систему упражнений, выявил возможные сложности при усвоении и практической отработки необходимых синтаксических понятий.

На основе полученных данных можно сделать следующие практические рекомендации к внедрению разработанной методики в практику массовой начальной школы.

Работа по изучению сложного предложения должна стать составной органической частью общей системы обучения русскому языку и речи в начальных классах. Осуществление целей обучения возможно при условии реализации принципа взаимосвязи обучения синтаксиса с другими уровнями языка: морфологией (осмысление частей речи с точки зрения их роли в предложении), фонологией (интонация предложения), лексикой.

Изучение сложного предложения в системе языкового и речевого развития младших школьников в органическом единстве с работой по программному материалу не только возможно, но и необходимо. Важно подчеркнуть, что предполагаемая программа экспериментального пропедевтического этапа изучения сложного предложения не требует большого количества дополнительных учебных часов и не ведет к перегрузке младших школьников.

Обучение речи на основе изучения языка позволяет учащимся более осознанно конструировать сложные предложения в собственной речи в соответствии с определенной коммуникативной задачей.

Можно добиться высокой результативности в изучении сложного предложения, если проводить его в определенной системе, с использованием всех типов упражнений, объединяя репродуктивные задания с творческими.

В нашей работе мы руководствовались следующим положением: речеведческая теория должна быть усвоена учащимися не в виде определений понятий и формулировок правил, а в виде умений производить учебные действия с этими понятиями и правилами. В качестве критериев развития связной письменной речи были определены такие базовые умения, позволяющие строить текст сочинения в условиях "свободного" письма, как: умение писать на тему, умение подчинять высказывание основной мысли, умение озаглавливать свое сочинение, умение вычленять в своей работе смысловые и структурные части, композиционно завершать свое сочинение, стилистически выдерживать его, оптимально использовать способы и средства связи частей текста и предложений в тексте. Учитывалось также отсутствие грамматических ошибок в построении сложных предложений. Все эти критерии позволяют получить объективную картину развития письменной речи школьников.

Чтобы научить писать сочинения, конечно, недостаточно изучать для этого только сложное предложение. Серьезной помехой в нашем опытном обучении стало отмечаемое многими современными методистами и учителями (7;116) отсутствие в начальной школе системы в работе по развитию связной речи, хотя в исследованиях ряда методистов разрабатываются вопросы обучения отдельным умениям построения текста. Это приводит к тому, что у учащихся медленно формируются базовые коммуникативные умения, позволяющие строить оптимальный текст, определяемый уровнем развития каждого ученика. Так, например, мы убедились на собственном опыте, что умение писать на тему до сих пор затрудняет многих учеников, заканчивающих начальную школу. Еще большую сложность составляет формирование умения подчинять свое высказывание основной мысли. Есть над чем работать и при формировании умения создавать части сочинения, особенно заключение.

Цепной способ связи предложений в тексте — почти абсолютен для большинства детских сочинений. Лексический повтор, личные местоимения, союзы в начале предложений (НО, И, А), наречия (еще, потом, однажды, вдруг и др.) — наиболее частотные средства межфразовой связи в сочинениях. Детский арсенал средств связи предложений в ССЦ нуждается не только в целенаправленном и планомерном расширении, но и, в первую очередь, в осознании, а также в обучении уместности употребления того или иного средства из ряда возможных.

Центральной проблемой теории текста на сегодняшний день остается изучение отношений, возникающих в процессе создания связного высказывания между частями текста и предложениями в тексте, а также языковых средств их выражения. Очень важен по-прежнему поиск оптимальной методической интерпретации этой проблемы в школе.

Требуется дальнейших исследований явление парцеллирования в детских творческих работах. Проведенный эксперимент доказал правильность исходных теоретических положений, эффективность разработанной методики и позволил сформулировать рекомендации по пропедевтическому изучению сложного предложения в начальных классах общеобразовательных школ разных типов вне зависимости от программы обучения.

Настоящее исследование представляет собой один из возможных путей совершенствования речи учащихся, комплексного формирования их лингвистической и коммуникативной компетенции.

Список литературы

1. В.П., Кажигалиева Г.А., Амирова Ж.Г., Бадагулова Г.М. Современный русский язык. — Алматы, 2003.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. — М., 1991.
3. Грамматика русского языка / Под ред. В.В. Виноградова. В 2-х т. — Т. II. Синтаксис. Ч. 1-2. — М., 1952-1954.
4. Грамматика современного русского языка / Под ред. В.В. Виноградова. — М., 1970.

5. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение. – М., 1976.
6. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
8. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М., 1980.
9. Современный русский литературный язык: учебник / Под ред. П.А. Леканта. – М., 1996.
10. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: учебник для студ. высш. уч. заведений: В 2 ч. – Ч. 2. Морфология. Синтаксис / Под ред. Е.И. Дибровой. – М., 2001.

ӘОЖ 82:801.6

**ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВТІҢ «ҚАРАУЫЛ» ХИКАЯТЫНЫҢ КӨРКЕМДІК
ЕРЕКШЕЛІГІ ЖАЗУШЫ ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВТІҢ «ҚАРАУЫЛ» ХИКАЯТЫНЫҢ
КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ ҚАРАСТЫРЫЛҒАН**

**Мырзакүл Майра - ҚТ- 118 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі - ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.
Шымкент университеті**

Қабдеш Жұмаділов 1936 жылы 24 сәуірде Қытайдың Шыңжаң өлкесі, Шәуешек маңайындағы Малдыбай деген қоныста дүниеге келген. Қабдеш өз әкесі

Жұмаділ салдырған бастауыш мектептен білім алады.

Қабдеш сегізінші класта оқып жүргенде өлең жаза бастады. Ол өлеңдері Тарбағатай аймақтық, Шыңжаң өлкелік газеттерінде үзбей шығып тұрды. Оныншы класты бітіретін 1956 жылы Үрімжідегі «Шұғыла» атты журналдың бірінші санында «Жамал» деген әңгімесі жарық көрді. Прозадағы тырнақалдысы «Жамал» қыз жайын мүсіркейтін дәстүрлі тақырыпты толғайды.

Кенес Одағы мен Қытай секілді екі алыптың біресе достасып, біресе қастасуы жазушының жеке басының тағдырына тікелей әсер етеді. 1956 жылы гимназияны үздік бітіріп, 1956 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің тіл-әдебиет факультетіне оқуға түседі. Шыңжаңда ұлтшылдыққа қарсы дейтін науқан өршіді. Соған орай Қабдештерді 1958 жылдың жазында Үрімшіге қайтарып алып кетеді. Жиырмаға енді шыққан жас жігітке ұлтшыл деген айып тағылды. Еңбекпен өзгерту майданында Шисаң деген таудағы көмір кенінде бір жылдай еңбек етеді. Қалған үш жылда Үрімшіде шығатын газетте қызмет атқарды, бірақ жазу құқынан айырды. Өлең, әңгіме, мақала жазуға тиым салғандықтан, газетте әдеби қызметкер ретінде мақала өңдеді.

1962 жылы Қазақстанға оралып, университеттегі оқуын жалғастырды. 1965 жылы оқуды аяқтап, «Қазақ әдебиеті» газетіне қызметке орналасты. «Қазақ әдебиетінде» үш жыл, «Жазушы» баспасында он жыл, баспа, полиграфия және кітап саудасы қызметінде бес жыл. 1981 жылдан бері біржола шығармашылықпен айналысты.

Қ.Жұмаділовтің алғашқы өлеңдер жинағы «Жас дәурен» деп аталады. Ол 1967 жылы жарық көрді. 1968 жылы «Қаздар қайтып барады» деген әңгімелер жинағы шықты. Одан кейін роман деген айдынға құлаш ұрды. 1969 жылы «Көкейкесті» романы жарияланды.

Туындыларының тақырыбы сан алуан «Көкейкесті» студенттер өмірін қамтиды. «Соңғы көш» дилогиясы (1974, 1981) Шығыс Түркістанға ой-қиял қуатымен қайта оралады. Содан кейінгі «Атамекен» романы Тарбағатайдың теріскей мен күнгейін суреттейтін роман. Бұл 1986 жылы жарық көрді. Осыдан екі жыл өткен соң 1988 жылы Қ.Жұмаділовке мемлекеттік сыйлық әперген «Тағдыр» романы дүниеге келді. 1998 жылы «Қазақстанның халық жазушысы» атағы берілді. 1994 жылы «Дарабоз» атты тарихи романының 1-кітабы,

1996 жылы 2-кітабы, ал 1999 ж. «Таңғажайып дүние» атты ғұмырнамалық романы жарық көрді.

Қысқасы, Қ.Жұмаділовтің бұл әңгімелерінің оқиғасы ширақ та қызықты.

«Қарауыл» атты повестің жазылуы жайында жазушының жазғандарынан мысал келтірсек. Хикаяттың идеясын ойда жоқта өмірдің өзі тудырғаны жайында жазушы ғұмырнамалық романында баяндайды. Жамбыл ауданындағы Қарғалы қалашығындағы үш кезекте жұмыс істейтін, мыңдаған жұмыскері бар шұға фабрикасын айнала дуалмен қоршап тастаған. Сол қоршау жыл сайын биіктеп, кейін бетон қабырға тұрғызылады. Кейін тікенекті сым тартылғанын көріп жазушы, осы көрініс жалғыз осы фабрика ғана емес, бүкіл Кеңес Одағына тән сияқты әсерін шығармасына арқау етеді.

Ар-ұят кеміп, адам санасы аласарған сайын, қоршау дуалдар биіктей бермек! деген жазушының бір ауыз сөзі болашақ хикаятына арқау болған.

«Жазуға ниет ауған соң арнайы барып, барлық цехтарын аралап шықтым. Фабрика басшылары қайдан білсін, еңбек озаттары мен ардагерлерін көрсетіп әлек. Бірақ, маған керегі – озаттар емес, қақпаның алдында тұратын күзетші. Оқиғаның негізгі орны да сол қарауыл үйшігі. Кімдер өтпейді күзетшінің алдынан? Жүздеген жұмысшы күн сайын осындағы тар есіктен өтеді. Ұры да, қары да, бәрі де... Қас қақпай қарап тұрғанның өзінде, есік пен тесіктен, қоршаудың қағаберіс тұстарынан халық қазынасы тоналуда... Жалпы, «Қарауыл» деген сөздің астарлы мәні бар. Ең сенімді қарауыл – әр адамның көкірегінде, ар-иманында. Ол қалғып кетсе, қақпадағы жалғыз қарауыл ештеңе де бітіре алмайды. Мен жасаған образдар галереясына күзетші Айдархан бейнесі осылай келіп қосылды дейді жазушы шығармашылық зертханасынан сыр шертіп.

Хикаят, әңгімелерінің бәрі де осы заман тақырыбына арналған. Шығармалардан «енді бұлай өмір сүруге болмайды» деген жан айқайын аңғаруға болады.

Жазушы қоғамдағы бақылауды нығайтып емес, адамдардың санасын көтеру керек, ой таразысы мен ұждан таразысынан ауытқымау керектігін ұғындырады. Сондықтан, шығарма бүгінгі күнмен өзектес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние: Ғұмырнамалық роман. – Алматы: Тамыр. 1999. – 624 бет.

УДК 37.091.33:821.512.122

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ АНТРОПОНИМОВ КАЗАХСКИХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗОК

Тлеуова Акерке Абайкизи, специальность «Иностранный язык:

два иностранных языка» группа ШТ-117к, 3 курс

Научный руководитель:

Керимбаева Динара Есенгельдиевна – магистр, старший преподаватель

Шымкентский университет

Концепт «мужчина» реализован в текстах казахских народных волшебных сказок и другими вербальными единицами, семантика которых помогает воссоздать во многом архаическую языковую картину мира казахских народных сказок. Так, например, герой одноименной казахской волшебной сказки носит имя **Ер Төстік**. **Төстік** – баранья грудинка (грудинная часть) является семиотически значимой в свадебном ритуале казахов и с ней связаны, видимо, древнейшие архаические солярные и зоолатрические воззрения. Н.Шаханова пишет: «Следует отметить, что это блюдо обладает чрезвычайно архаичными реминисценциями жарения: нижняя часть грудины отделяется от туши вместе со шкурой и жарится на

вертеле. Очевидное выделение грудины объясняется, по-видимому, чрезвычайно архаичными представлениям о ней как о некоем жизненно важном витальном органе. Этим, видимо, объясняется ранняя сакрализация этой части туши» [1,95].

Сакральная значимость обжаривания грудинки на огне объясняется смысловыми параллелями в ракурсе понятий «төс» («төстік») – верхняя (небесная) часть туши – огонь-солнце. С.Кондыбай указывает, что төс является грудинной костью, к которому крепятся баранья ребра, и потому төс может быть представлен в виде Солнца, от которого расходятся лучи (ребра) [2,399]. Весьма примечателен сценарий зачатия будущего батыра **Ер Төстік**. Старуха Ерناзара, открывая **түндік** (войлочный полог, закрывающей отверстие купола – шанырака), заметила лошадиную грудинку, висящую на **күлдіреуіш** (купольной рейке), которые вставлены в гнезда обруча делового отверстия (шанырака) и образует как бы лучи, расходящиеся в разные стороны по диаметру шанырака – солнца. Съев грудинку, жена Ерназара зачала и потом родила **Ер Төстіка**: «Ерназардың кемпірі түндікті ашқанда, шаңырақтың күлдіреу ішіне ілулі тұрған биенің төстігіне көзі түседі. Сол төстікті асып жеген соң жүкті болып, Ер Төстік туады».

С.Кондыбай обращает внимание на процитированную выше сюжетную деталь как далеко не случайную и задается вопрос – восьмилучевое солнце – это не төс ли? (купольные рейки (**күлдіреуіш**) по восемь расходятся по диаметру от шанырака! И верхняя (небесная) часть юрты приходится на ту часть остовы юрты, на которой **күлдіреуіш** крепятся к шаныраку, и күлдіреуіш соотносятся с лучами Солнца) [2,398-399].

Возникает логическая параллель – **Ер Төстік** зачат от солнечной (небесной) части сакрального (небесного) животного – лошади – зачат от солнечного луча (**күлдіреуіш**) (төс висит на лучеподобной купольной рейке – **күлдіреуіш**), т.е. **Ер Төстік** – **сын Солнца**. Вспомним, что патриархальным божеством, пришедшим на смену лунному божеству – Луны был бог Солнца. Исходя из этой позиции, **Ер Төстік** можно причислить к ряду древнейших патриархальных героев – солнечных мергенов.

С.Кондыбай прямо указывает, что основа данного сказочного сюжета заложено во 2-1 тысячелетий до нашей эры, т.е. в бронзовый и железные века в эпоху формирования кочевничества: «**Ер Төстік** – мифологиядағы күн текті қаһарман (солнечный герой). Оның есімінің қойылуы («шаңыраққа ілінген төсті жегесін бойға біткен бала»; мұндағы шаңырақтағы төс – «аспандағы күн») оқиғасынан да осы сипат аңғарылады. Ер Төстік туралы ертегінің негізгі қаңқасы б.з.д. 2-1 мыңжылдықтарда, яғни қола және темір ғасырларының тұсында және дәстүрлі көшпеліліктің қалыптасу дәуірінде қалыптасқан. Бірақ, сол кезеңдердің өзінде де ертігілік эпосқа тым ежелгі замандардың «неолит- энеолит» мифтік материалдары пайдалынғанын аңғаруға болады» [3,577].

Семантическая информативность многих антропонимов казахских волшебных сказок, репрезентирующих в языковой форме один из важнейших культурных концептов – концепт «мужчина», позволяет вскрыто аккумулярованные в многослойные мифологические данные, которые транслируются в закодированном виде от поколения к поколению в течение тысячелетий.

Концепт «человек», как мы упоминали ранее, подразделяется на два видовых концепта: на концепт «мужчина» и на конец на концепт «женщина». Когнитивный анализ концепта «женщина» будет проведен несколько позднее, здесь же мы укажем, что предварительный анализ семантических оппозиций концептов «мужчина и женщина», продуцированных в текстах казахских волшебных сказок, показывает, что с концептом «мужчина» связаны положительные коннотации, реализуемые через понятия «герой-батыр», «охотник кормилец семьи и рода», «защитник»; «победитель зла», «странствующий герой», «обладатель сказочной силы», «любящий сын» и т.д.

Ради справедливости надо заметить, что в текстах казахских волшебных сказок изредка, но встречаются реализации отрицательных коннотаций, связанных с концептом «мужчина». Такие вербальные реализации, например, наблюдаются в сказках о жадном Каруне (Карынбае) – персонаже из Корана.

С.А.Каскабасов пишет: «Карун в сказках выступает по имени Карынбай, но сохраняет все черты своего прототипа из Карынбая в одних сказках проглатывает земля, а в других его превращают в сурка. Имя Карынбая стало у казахов нарицательным и, подобно именам Шигайбай, Карабай, служит определением жадных людей [4,34].

Прозрачная внутренняя форма имени Карынбай (карын – живот, утроба) способствует возникновению ассоциаций, связанных с образом жадного, ненасытного бая.

Содержание концепта «мужчина» казахских народных волшебных сказок реализует целой системой когнитивных моделей – прототипическим и образными представлениями. Прототипические и образные представления в суггестивной форме аккумулируются в ряде сказок в энциклопедической информативной семантике сказочных прецедентных имен. К таким фольклорным именам, аккумулирующим и репрезентирующим образные содержание концепта «мужчина», могут быть отнесены сказочные антропонимы **Атымтай Жомарт, Лұқпан, Сүлеймен, Қыдыр, Ескендір и др.**

В когнитивной (ментальной) пространстве казахского этноса, как и в менталитете многих тюркских этносов широко представлен образ **Қыдыра (Хызыра, Хизра)** покровителя странников и путешественников, чудесного странца, дарующего богатство и счастье людям, его повстречавшим. «Каждый человек видит Кыдыра три раза в своей жизни, но не узнает его. Он является или под видом нищего, или под видом странника и т.п. Если бы узнать его в это время и попросить счастья, он осчастливит на всю жизнь, но редко кому это удается»[5,201].

Образ Кыдыра присутствует в казахских мифах, легендах, богатырском эпосе и в казахских волшебных сказках. Исследователи обычно относят Кыдыра к мусульманскому персонажу и распространение данного концепта в казахском фольклоре и в мифолого-религиозном сознании казахского и других тюркских этносов связывают с влиянием восточной арабо- персидской литературы.

Список литературы

- 1 Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). Алматы: Казахстан, 1998 – 184с.
- 2 Кондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1-ші кітап - Алматы. Дайк – Пресс, 2004. – 512 б.
- 3 Қондыбай Серікбол. Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. – Алматы: «Үш қиян», 2003-592б.
- 4 Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. Алма-Ата, 1972.
- 5 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука. 1983

Түйіні

Мақалада қазақ қиял ғажайып ертегілеріндегі кейбір антропонимдерінің этнолингвистикалық сипаттары қарастырылады

Summary

The article discusses the ethnolinguistics of some anthroponyms of Kazakh fairy tales

5-СЕКЦИЯ

ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 338.24(075.8):37.0

БАҒАЛАУ КОМПАНИЯЛАРЫНА ТИІМДІЛІКТІҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕР ЖҮЙЕСІН ЕНГІЗУ (KPI)

Болат А. 2 курс студенті (магистратура)
Ғылыми жетекшісі: Магистр, Сламғалиева Э.Т.
Халықаралық Бизнес Университеті

Түйінді сөздер: негізгі көрсеткіштер, тиімділік, экономикалық пән, қызмет процесі.

Аннотация. Экономикалық қатынастарды дамытудың қазіргі кезеңі бірінші жоспарға персоналдың қызметін бағалау көрсеткіштерін айқындау міндетін ұсынатындықтан, ұйым қызметкерлері жұмысының тиімділігін бағалау үшін стратегиялық мақсаттарға қатысты нәтижелердің сандық немесе сапалық өзгеруіне әсер ететін қаржылық және қаржылық емес көрсеткіштер жүйесін білдіретін KPI жүйесінің түйінді көрсеткіштерін қолдану мүмкіндігі айқындалады. Зерттеудің өзектілігі осы мәселенің әзірлену проблемасын және ұйымның тиімділік критерийлерінің мәнін түсінудегі тәсілдердің алуан түрлілігін анықтайды. KPI бойынша жұмыстың тиімділігін бағалаудың теориялық негіздері қарастырылады, оларды енгізу кезеңдері талданады, KPI шкаласын әзірлеу көрсетіледі. Бұл ұйым қызметінің бекітілген ағымдағы және ұзақ мерзімді көрсеткіштерінің орындалуын бақылауға мүмкіндік береді, белгіленген уақыт кезеңінде әрбір қызметкердің, бөлімшенің және компанияның үлесі мен жұмыс тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді., сондай-ақ қызметкерлерді белгіленген нәтижелерге қол жеткізуге бағыттау және еңбекақы төлеу қорының бюджетін сыйлықақы бөлігінде неғұрлым ашық және әділ ету және оны есептеуге септігін тигізеді.

Внедрение системы основных показателей эффективности в оценочные компании (KPI)

Ключевые слова: основные показатели, эффективность, экономическая дисциплина, процесс деятельности.

Аннотация. Поскольку современный период развития экономических отношений на первый план выдвигает задачу определения показателей оценки деятельности персонала, определяется возможность применения для оценки эффективности работы сотрудников организаций ключевых показателей системы KPI, представляющей собой систему финансовых и нефинансовых показателей, оказывающих влияние на количественное или качественное изменение результатов относительно стратегических целей. Актуальность исследования определяют проблемность разработанности данного вопроса и многообразие подходов к пониманию сущности критериев эффективности организации. Рассматриваются теоретические основы оценки эффективности работы по KPI, анализируются этапы их внедрения, показывается разработка шкалы KPI. Делается вывод, что система KPI дает возможность как контроля и оценки эффективности выполняемых целей организации, так и создания эффективной системы стимулирования труда, что позволяет контролировать выполнение утвержденных текущих и долгосрочных показателей деятельности организации, дает возможность оценивать вклад и эффективность работы каждого сотрудника, подразделения и компании в целом в обозначенный период времени, а также ориентировать сотрудников на достижение обозначенных результатов и сделать бюджет фонда оплаты труда более прозрачным и справедливым в части премий и сократить время его расчета.

Implementation of the system of key performance indicators in evaluation companies (KPIs)

Keywords: the main indicators of the efficiency, economic discipline, the process of the activity.

Abstract. The aim of the study is to determine the possibility of using key indicators of the KPI system to assess the performance of corporate employees. Modern development of economic relations give rise to need for determining indicators to evaluate the performance of personnel. One of the solutions can be the use of a KPI system, a system of financial and non-financial indicators that influence the quantitative or qualitative change of results against strategic goals. The problematic character of the subject under discussion and the diversity of approaches to understanding the essence of the criteria for the effectiveness of the organization prove the relevance of the study. Theoretical basis for evaluating the effectiveness of workbased on KPI, the stages of their implementation are analyzed, the development KPI scale is shown. It is concluded that the KRI system allows for both monitoring and evaluating the effectiveness of the organization's goals, as well as creating an effective labor incentive system, which enables you to monitor implementing approved current and long-term indicators of organization's performance. The system provides an opportunity to assess the contribution and performance of each employee, division and company as a whole in a given period of time, stimulate employees to achieve the planned results and make payroll budget more transparent and fair in terms of bonuses as well as reduce the time for its calculation.

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштері (KPI) – бұл компанияның миссиясы мен стратегиясын айқындайтын нақты мақсаттар меносы мақсаттарды өлшеу құралыболып есептелетін стратегиялық менеджмент жүйесі.

Бұл персоналды дамыту мен ынталандырудың, стратегиялық мақсаттар құру және олардың орындалуын жоспарлау, бақылау, бағалаудың тамаша құралы. Тиімділіктің негізгі көрсеткіштері(KPI) - бұл компанияның жұмысына бағытталған стратегиялық мақсаттарды өлшейтін көрсеткіштер және болашақта табысқа жету үшін маңызы зор көрсеткіштер жиыны.[1, 5 б.]

Осылайша, тиімділіктің негізгі көрсеткіштер жүйесін енгізу айтарлықтай компанияның тиімділігі мен менеджментін және сәйкесінше оның кірістілігін арттыру мүмкін.

Сол себепті, әрбір компанияның алдына қойған мақсатына сәйкес тиімділікті бағалау көрсеткіштері анықталып, тәжірибеде мақсатқа жетуді бағалау құралы ретінде қолданылуы тиіс.

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін(KPI) екі топқа бөлуге болады:

1. Мерзімі аяқталғаннан кейін қызмет нәтижелерін бағалау. Оларға қаржылық көрсеткіштер жатады, ақша ағыны компанияның мүмкіндіктерін бағалап, меншік иесінің қалауын анықтағанымен, компания мен оның бөлімшелерінің ағымдағы тиімділігін бағалай алмайды.

2. Есептік кезеңдегі қызмет нәтижелерін бағалау. Бұл көрсеткіштер өнім мен үрдістің сапасын, тапсырыс беруші мен қызметті тұтынушылардың қанағаттану деңгейін анықтайды және болашақта ақша ағындарының қандай көлемде болатынын болжауға мүмкіндік береді.

Тиімділікті бағалау үшін төмендегі негізгі көрсеткіштерді айқындауға болады:

- Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін (KPI) – нәтиже – қанша және қандай нәтиже алынды;

- Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін (KPI) – шығын – қанша ресурс жұмсалды;

- Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін (KPI) – қызмет – бизнес-үрдістердің орындалу көрсеткіштері (үрдістің оның орындалу алгоритміне сәйкестігін бағалауға мүмкіндік береді);

- Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін (KPI) – өнімділік – алынған нәтиже мен оған жұмсалған уақыттың арасындағы қатынасты сипаттайтын туынды көрсеткіштер

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін (KPI) – экономикалық тиімділік – алынған нәтиже мен ресурстар шығынының ара- қатынасын сипаттайтын көрсеткіштер. [2, 10 б.]

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер (KPI)жүйесінің артықшылықтары:

- Жобаның барлық құраушыларын байланыстыру, барлық қатысушыларды ортақ мақсатқа жұмылдыру, рөлдерді бөлу;

- Жоба командасын құруда тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін (KPI) қолдану мүмкіндігі;

- Жобаның икемділігі жоба қатысушыларымен қатынастың тұрақтылығы;
- Жобаның ашықтығы;

- Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер (KPI) жүйелерін енгізу компанияның жалпы өнімділікті жақсартуға негізделген, себебі әр қызметкер нақты міндетімен компанияның стратегиялық мақсаттары байланысын түсінеді.[3, 42-45 б.]

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер (KPI) жүйесінің негізгі міндеттері:

- ✓ компания мақсаттарының мен басшылықтың міндеттерімен және құрылымдық бөлімшелердің бизнес-сегменттерімен сәйкестендіру;

- ✓ стратегиялық мақсатқа қол жеткізу үшін компанияның барлық сегменттерінің бірлігін қамтамасыз ету;

- ✓ еңбек өнімділігін арттыруға жұмысшыларды ынталандыру;

- ✓ басшыларды стратегиялық міндеттерді орындауға ынталандыру;

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер (KPI) әдісі мыналарды біріктіреді: К - қаржылық санаттар жүйесі, Р – реттеуші қаржылық принциптер жүйесі және І - ғылыми қаржықұралдар жинағы. Алғашқы екі элемент қаржылық талдау статикалық компонентін сипаттайды, соңғы элемент оның динамикасын.

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер (KPI) енгізу сатысында компанияның стратегиялық мақсаттары айқындалады. Стратегиялық мақсат – компанияның қызметінің дамуына бағытталған сандық немесе сапалық көрсеткіштер жиынтығы.[4, 58 б.]

KPI тиімділігінің негізгі көрсеткіштері әдісі компанияның стратегиялық бағыттағы міндеттерін шешуге мүмкіндік береді:

- Қызметтің жедел мониторингі динамиканы тиімділік көрсеткіштерінің өзгеруін көруге мүмкіндік береді;

- Қызметтің негізгі факторлары бойынша анализі нашарлау себебін дәл анықтайды;

Кәсіпорындарды қаржылық сауықтыру әдістерін жеке көрсеткіштердің өзгеру себептерін анықтау негізінде жүзеге асырылатынын айқындайды.[5, 5 б.]

Осылайша, осы әдістемені пайдалану және қолдану кәсіпорынды басқару тиімділігі төмен бағыттарды анықтауға, бизнес үдерістерді реттеуге, қаржылық тұрақтандырудағы теріс әсер ететін проблемаға тікелей ықпал ету жолымен компанияның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Отандық бағалау қызметін қалыптастыру Қазақстанның нарықтық экономикаға көшуімен 90-жылдардың басында қаланды. Қазақстандағы бағалау қызметі бірқатар облыстарда бағалаушылардың алғашқы үкіметтік емес өзін-өзі реттейтін компаниядары құрылған кезде 1995 жылы өз бастауын алды. 1996 жылдан бастап олардың бастамасы бойынша "Арман" нарықтық экономика орталығы мен ресейлік бағалаушылар қоғамының көмегімен бағалау әдістеріне тұрақты оқу компаниядастырылды, олармен ынтымақтастық туралы екі жақты келісім жасалды. Сол жылы Қазақстандық бағалаушылар алғаш рет Варшавадағы халықаралық бағалаушылар конференциясына қатысты. 1997 жылы Алматы және Павлодар бағалаушылар қоғамы және басқа да бірқатар компаниядар ҚБҚ (Қазақстандық бағалаушылар қауымдастығы). Оның мүшелері 1997 жылғы 7 тамызда Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі бекіткен "бағалаушы (мүлікті бағалау жөніндегі сарапшы)" жаңа мамандығы үшін біліктілік сипаттамасын әзірленді. Қазақстанда бағалау қызметінің қалыптасу кезеңінде отандық еңбек нарығында "бағалаушы" мамандығының пайда болуы мен ресми танылуынан бастап мемлекеттік деңгейде мүлік құнын бағалау жүйесін қалыптастыруға дейінгі қиын жол өтті.[6, 88 б.]

Өзінің мәні бойынша бағалау қызметі нарықтық бәсекелестік ортаны қалыптастыруға және инвестициялық жобаларды іске асыруға ықпал етеді және оның маңызды функцияларының бірі басқарушылық шешімдерді қабылдау үшін ақпараттық базаны қамтамасыз ету болып табылады.

Бағалау қызметін өзін-өзі реттеуге аударуды жүзеге асыра отырып, мемлекет осылайша бағалаушылар палаталарына бағалаушының қызметін реттеу бойынша белгілі бір өкілеттіктер береді, олар уәкілетті органмен әзірленеді, содан кейін келісіледі және бекітіледі.[7, 57 б.]

Заңның тұжырымдамалық нормасы кәсіби қызмет саласында бағалаушылар палатасы – коммерциялық емес компаниядар базасында міндетті өзін-өзі реттеуді енгізу болып табылады. Бағалау қызметіндегі өзін-өзі реттеу жүйесі енді жеке тұлғалардың мүшелігі жағдайында жүзеге асырылатын бағалаушылар палатасына бірігуге негізделген ережелерге негізделеді, бұл ретте заңнамалық деңгейде ең жоғары саны бекітілетін болады (300 жеке тұлға-бағалаушы). Мамандыққа «кіру» лицензиялық рәсімдерін оңайлату және қысқарту үшін өзін-өзі реттейтін компаниядар жанынан құрылатын біліктілік комиссиялары арқылы жүзеге асырылатын болады. Бұдан басқа, бағалаушылардың есептерін бағалау сапасы мен сараптау рәсімдеріне ішкі және сыртқы бақылау енгізіледі. Бұл ретте өзін-өзі реттейтін компанияға қатысты өзін-өзі реттейтін компаниялардың тізілімінен шығаруға дейін әкімшілік жауапкершілік белгіленеді. Бағалаушылар бағалау қызметін жеке практикамен айналыса отырып, бағалаушы мен заңды тұлға арасындағы еңбек шартының негізінде бағалаушылар палатасына міндетті түрде мүшелікпен дербес жүзеге асыруға құқылы. Бағалау қызметін жүзеге асыруға үміткерлер бағалаушылар палатасының біліктілік комиссиясында біліктілік емтиханынан өтетін болады.[8, 88 б.]

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер (KPI) тиімділігінің негізгі көрсеткіштері жүйесі тиімді, себебі оған төмендегі қасиеттер тән:

- **Атаулы тиесілділігі:** Тиімділіктің әрбір негізгі көрсеткіші тиісті нәтижелерге жауапты бизнес саласындағы нақты индивидуумға немесе топқа бекітілген (яғни оның жауапкершілік аймағында).

- **Дұрыс бағдар.** Тиімділіктің негізгі көрсеткіштері әрдайым

- корпоративтік стратегиялық мақсаттарға, негізгі бизнес-процестерге және даму жобаларына қойылатын талаптарға байланысты.

- **Қолжетімділік.** Бекітілген көрсеткіштер мен нормативтер қол жеткізуге тиіс. Мақсатқа қол жеткізу елеулі күш-жігермен байланысты болуы тиіс, бірақ сол уақыт оған жету ықтималдығы кемінде 70-80 % болуы тиіс.

- **Іс-қимылға ашықтық.** Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерінің мәні өзекті деректер негізінде есептеледі, яғни пайдаланушылар жұмыс нәтижелерін жақсарту үшін процестерге араласуы мүмкін.

- **Болжауды қамтамасыз ету.** Тиімділіктің түйінді көрсеткіштері Бизнесінің құнына әсер ететін факторларды сандық түрде бағалайды, яғни олар қалаған болашақ нәтижелерді анықтайтын көрсеткіштер болып табылады.

- **Қабылдау жеңілдігі.** Тиімділіктің негізгі көрсеткіштері түсіну үшін жеңіл болуы тиіс.

- **Өзгерістерді бастау.** Тиімділіктің негізгі көрсеткіштердің өзгерісі компанияда оң өзгерістердің тізбекті реакциясын туғызу қажет, әсіресе егер жүйені компания басшылығы қадағаласа.

- **Ақылдылық.** Ақырында, әрбір көрсеткіш мағыналы болу қажет, талдауға негіз болу үшін. Бір қарағанда, жай қасиет болып көрінгенмен, бірақ бұл қасиет негізгі болып саналады.[9, 50 б.]

Арнайы қаржы коэффициенттерінің көмегімен тиімді басқару мен қаржы жағдайын басты нәтижелерін талдауды жүргізуде қол жеткізіледі. Қаржылық талдау тәжірибесі бухгалтерлік қаржылық есептерді талдау әдістемесін әзірледі. Талдаудың алты негізгі әдісі:

- ✓ көлденең талдау- қаржылық есептіліктің әрбір позициясын алдыңғы кезеңмен салыстыруды және динамикалық өзгерістерді анықтайды;

- ✓ тік талдау- қорытынды қаржылық көрсеткіштердің құрылымын анықтау және жалпы нәтижеге есептіліктің әрбір позициясының әсерін анықтау;

- ✓ трендті талдау- әрбір позицияны салыстыру және трендті анықтау, яғни кездейсоқ әсерлерден және жеке кезеңдердің жеке ерекшеліктерінен тазартылған көрсеткіш динамикасының негізгі үрдістері. Тренд көмегімен болжамдық талдау жүргізіледі;

- ✓ салыстырмалы көрсеткіштерді талдау -көрсеткіштердің өзара байланысын анықтау және қаржылық есептің жекелеген позициялары арасындағы қатынастарды есептеу;
- ✓ салыстырмалы талдау- осы кәсіпорынның көрсеткіштерін бәсекелестермен салыстыру және құрылымдық бөлімшелердің қаржылық көрсеткіштерін ішкі шаруашылық талдау;
- ✓ факторлық талдау - жекелеген факторлардың стохастикалық немесе детерминир-ленген тәсілдердің көмегімен талдау;[10, 77 б.]

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер(KPI) негізінде марапаттау жүйесінің көрсеткіштерін анықтауға болады 1 кесте.

1 кесте -Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер(KPI) негізінде марапаттау жүйесі

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер(KPI)	Есептеу формуласы	Формуланың мәні
KPI – төлемдердің мерзімнен кешігуі; өлшемсіз	$T_{\text{нақты}}/T_{\text{жоспар}}$	$T_{\text{нақты}}$ -төлемдердің жүзеге асуының нақты уақыты; $T_{\text{жоспар}}$ -төлемдердің жүзеге асуының жоспарлы уақыты
KPI – кешіктірілген төлемдердің үлесі, %.	$N_{KT}/N_{\text{жалпы}}$	N_{KT} -кешіктірілген төлемдердің жалпы сомасы; $N_{\text{жалпы}}$ - төленбеген шоттардың жалпы сомасы.
KPI – контрагенттерге және салық органдарына артық төлемдердің пайызы, %.	$N_{\text{төл}}/N_{\text{нақты}} * 100\%$	$N_{\text{төл}}$ -контрагенттер мен салық органдарына төлемдердің жалпы сомасы; $N_{\text{нақты}}$ – төлеу қажет нақты сома
KPI – дұрыс емес шоттар, дана	$N_{\text{жалпы шоттар}}/N_{\text{дұрыс шоттар}}$	$N_{\text{жалпы шоттар}}$ – дұрыс шоттардың саны; $N_{\text{дұрыс шоттар}}$ – шоттардың жалпы саны
KPI – жалақыны есептеуге жоспарланған уақыттан ауытқу коэффициенті, өлшемсіз	$T_{\text{нақты}}/T_{\text{жоспар}}$	$T_{\text{жоспар}}$ – жалақыны есептеуге жоспарланған уақыт; $T_{\text{нақты}}$ – есептеу үрдісіне жұмсалған нақты уақыт

Компанияның стратегиясын әзірлеу-дамудың аса маңызды кезеңі, және мұндай процестің басталуы компанияның кемелденуі мен оның айтарлықтай жоғары жетістіктерін көрсетеді. Бірақ онда айқын стратегия болмаса, стратегиялық көрсеткіштер жүйесін әзірлеу мүмкін емес.[11, 2 б.]

Сондықтан тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін бағалау компаниясына енгізу, өз бизнесінді жақсы түсінуге деген ықылас және оның болашағы сөзсіз стратегияны әзірлеу қажеттігіне алып келеді. Миссияны және стратегиялық мақсаттарды әзірлеу барысында бағалау компания бағыттарының әрқайсысының қызметіне сырттан қарау мүмкіндігі пайда болады, әр адамның әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді және белгілі бір сәтке дейін ерекше мән берілмеген нақты бар проблемаларды анықтау. Бұл проблемаларды жүйелеу оларды жою бойынша нақты қадамдарды әзірлеуге мүмкіндік береді. Менеджменттің негізгі мәселелерінің бірі-бақылау. Стратегияны әзірлеуге жеткенде, ал кейде іске асырылғанға дейін кәсіпорындар өз күш-жігерінің табыстылығын бағалау қажеттілігімен бетпе-бет келеді, сонымен қатар стратегияны әзірлеу процесі циклді. Осы сәтте нақты өзгерісті бағалау проблемасы

туындайды-ол оң немесе теріс па, және оны немен салыстыру керек. Тиісті көрсеткіштер болмаған жағдайда бұл мәселелер ауада жазылады.Стратегия-бұл тәуелді мақсаттар жиынтығы, олардың әрқайсысына біртіндеп қол жеткізу басты стратегиялық мақсатқа жетуге әкеледі. [12,52-58 б.]

Бағалау компанияларында тиімділік көрсеткіштері негізгі және қосымша санаттарға бөлінеді.

Негізгі көрсеткіштер бұл озық тәжірибе алмасуға ықпал етеді және бағалау компанияларының қызметіне негізделген есептерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Негізгі және қосымша көрсеткіштер сапалы немесе сандық түрде болуы мүмкін. Сандық көрсеткіштер өлшем бірлігі бар сан түрінде немесе сандық индекс түрінде ұсынылады. Бұл ретте көптеген көрсеткіштер сандық көріністе ұсыныла алмайды. Көптеген әлеуметтік аспектілер, атап айтқанда, бірінші кезекте, белгілі бір сандық көрсеткіштерді түсіндірудің бірыңғай жүйесі әзірше сапалы түрде жарияланады.[13, 5 б.]

Көптеген компанияларда қалыптасқан тәжірибеге негізделе отырып, тиімділіктің негізгі көрсеткіштері SMART негізінде қалыптастырылуы тиіс мақсаттары, яғни болуы тиіс:

- нақты;
- өлшенетін;
- қол жетімді;
- өзекті;
- уақыт бойынша шектеулі .

Басқаша айтқанда, мақсатты дұрыс қою мақсат нақты, өлшенетін , қол жеткізілетін, мәнді болу және нақты мерзімге болуын білдіреді. Сонымен қатар, мақсаттар компанияның стратегияларына және бүкіл компания ауқымында мақсаттарға қол жеткізуге назар аудара отырып, барлық деңгейлер үшін компанияның иерархиясында жоғарыдан төмен орнатылуы тиіс. Негізгі индикаторларды дұрыс анықтау үшін басқа маңызды қағидат олардың санын шектеу болып табылады: мақсаттардың тым көп саны болмауы тиіс, ал тиімділіктің негізгі көрсеткіштер (KPI) өз кезегінде осы мақсаттарға қол жеткізуді бағалайды. [14,20-22 б.]

Бағалау компаниялардың тиімділіктің негізгі көрсеткіштері(KPI):

- Бағалау қызметінен түскен түсім;
- Жасалынған келісім-шарттар саны;
- Қызметтілік;

Бағалау компанияларда негізгі көрсеткіштер жүйесін табысты құру үшін он кедергі бар:

1. Жоғары басшылықтың қолдауының болмауы. Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер жүйесін құру компанияның жоғары басшылығының қолдауынсыз және көмек көрсетуінсіз мүмкін емес. Компания басшысы персоналға осы жобаның қаншалықты маңызды екенін көрсетуі және жаңа жүйе құрумен айналысатын жұмыс тобын қолдауы тиіс.

2. Тиімділіктің негізгі көрсеткіштері жүйесі бойынша білім беру мен оқытудың болмауы. Персонал тиімділіктің негізгі көрсеткіштері деген не екенін түсінуі тиіс. Тиімділіктің негізгі көрсеткіштер жүйесін құру үшін осы бағыт бойынша оқудан өткен компания қызметкерлерінен жұмыс тобын анықтау қажет.

3. Стратегияның болмауы. Ең алдымен, теңдестірілген көрсеткіштер жүйесі-бұл стратегиялық жүйе. Компанияның стратегиясынсыз құру мүмкін емес. Стратегияны қалыптастыру мен іске асыру қарқынды дамып келе жатқан іскерлік әлем жағдайында компания үшін маңызды мәнге ие.

4. Компания мақсаттарының болмауы. Басшылық тиімділіктің негізгі көрсеткіштерінің жүйесін құру үшін Компания қызметінің айқын мақсаттарын түсінуі және жасауы тиіс.

5. Уақытты жеткіліксіз бөлу. Компаниялар жаңа мақсаттарды, оларды өлшеу индикаторларын әзірлеу және теңдестірілген көрсеткіштер жүйесін енгізу үшін жеткілікті уақыт қажет.

6. Басқарудың дәйекті тәжірибесі. Компанияны басқару процестері тиімділіктің негізгі көрсеткіштері жүйесінің стратегиялық мақсаттарына сәйкес келуі тиіс.

7. Тиімділікті өлшеудің жаңа көрсеткіштерінің болмауы.Қолданыстағы тиімділік көрсеткіштері компанияның стратегиясын жүзеге асыру үшін жаңа әзірленген көрсеткіштерге толықтырылуы немесе ауыстырылуы тиіс.

8. Терминология.Әрбір қызметкер тиімділіктің негізгі көрсеткіштері жүйесі пайдаланатын терминологияны түсінуі тиіс. Бұл тиімді коммуникациялар мен кері байланыс құру үшін маңызды.

9. Каскадтаудың болмауы.Топ-менеджерлерден компанияның барлық деңгейіне дейін теңдестірілген көрсеткіштер картасында мақсаттарды каскадтау ғана әрбір қызметкерге компанияның жетістігіне үлес қосуға және теңдестірілген көрсеткіштердің тиімді жүйесін құруға мүмкіндік береді.

10. Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін бизнес-процестермен байланыстыруға ерте әрекет.Тиімділіктің негізгі көрсеткіштері мен персоналды материалдық ынталандыру немесе бюджеттеу сияқты бизнес-үдерістер арасындағы байланысты уақтылы жасамау көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесін қолдану тиімділігінің төмендеуіне себеп болуы мүмкін. Басқа бағыттар үшін тиімділік көрсеткіштерін қолдануды әзірлеу көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесін құрғаннан кейін жүргізілуі тиіс.[15, 59 б.]

Бағалау компания басшылары көрсеткіштер арқылы жүзеге асырылатын бақылау тиімсіз болуы мүмкін болғандықтан тиімділіктің негізгі көрсеткіштерінде көңілдері толуы мүмкін. Бұл тиімділік көрсеткіштері мен Стратегияның сәйкес келмеуінен болуы мүмкін:

Біріншіден, стратегиялық мақсаттар түсініксіз болуы мүмкін. Бұл проблеманы шешу SMART тұжырымдамасына сәйкес стратегиялық мақсаттарды әзірлеу болып табылады.

Екіншіден, тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін таңдау Стратегияның мақсаттарына сәйкес келмеуі мүмкін. Бұл жағдайда өзіне сұрақтар қою керек:

-Мен неге қол жеткізгім келеді?

-Мен бұған қалай қол жеткіземін?

- Алға қойылған мақсаттарға жетудегі прогресті өлшеудің және көрсетудің ең жақсы тәсілі қандай?

Үшіншіден, тиімділіктің негізгі көрсеткіштері таңдалуы мүмкін, өйткені ең оңай қолданылатын және таныс. Бұл сұраққа жауап мақсатты өлшеу үшін негізгі критерийлерді таңдау болуы мүмкін. Кез келген жағдайда, мақсатқа қол жеткізуді өлшеу үшін күш-жігер мақсаттардың өздерінен артық болмауы тиіс.

Төртіншіден, тиімділіктің негізгі көрсеткіштері менеджерлер өз индустриясында танымал трендтерді өлшеуге тырысатындықтан компания қызметіне сәйкес келмеуі мүмкін. Компания бәсекелестер сияқты тиімділік көрсеткіштерін таңдамауы тиіс, себебі нарықтың барлық ойыншыларының стратегиялары мен мақсаттары әр түрлі. Бұл мәселені шешу үшін бәсекелестермен салыстыру үшін бенчмаркинг мәліметтерін пайдалануға болады.

Бесіншіден, Стратегиялық жоспарлау циклы аяқталғаннан кейін тиімділіктің түйінді көрсеткіштерін қайта қараудың болмауы. Нарық жағдайлары үнемі өзгеріп отырады, тиісінше тиімділік стратегиясы мен түйінді көрсеткіштері де өзгеруі тиіс, сондықтан стратегияны және тиімділіктің түйінді көрсеткіштерін қайта қарауды жылына кемінде бір рет жүргізу қажет.

Көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін құру және енгізу процесі тікелей маңызды. Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін енгізу кезеңінде қателер жиі жасалады.[16, 32 б.]

Стратегиялық мақсаттарды есепке алу және орындау үшін белгіленген рәсімдерді орындауға қатысты формализм проблемасы бар. Мысалы, тиімділіктің негізгі көрсеткіштері бойынша деректер қызметті төмендету немесе арттыру және одан әрі түзету себептерін талдаусыз тіркелуі мүмкін. Тиімділік көрсеткіштерінің өзгерістерін талқылау және талдау қажет. Сондай-ақ стратегиялық мақсаттар мен тиімділік көрсеткіштерінің жиі ауысуы компанияның қызметіне теріс әсер етеді. Персонал алдағы өзгерістер туралы алдын ала хабардар етілуі тиіс. [17,94-98 б.]

Қорытынды. Тиімділіктің негізгі көрсеткіштерінің жүйесі Қазақстанда салыстырмалы түрде жақында қолданыла бастады. Осыған байланысты, енгізу мен қолданудың практикалық

тәжірибесінің болмауына, сондай-ақ менеджменттің жеткіліксіз деңгейіне байланысты теңгерімді көрсеткіштер жүйесін әзірлеуді және пайдалануды шешкен көптеген бағалау компаниядарда бірқатар проблемалар туындайды.

Олардың арасында неғұрлым кең тараған болып мыналар табылады: қызметкерлерге кері байланыстың жеткіліксіздігі, басшылардан қызметкерлердің барлық деңгейлеріне дейінгі мақсаттарды каскадтау болмауы, қалыптасқан және енгізілген стратегияның, миссияның және құндылықтардың болмауы, стратегия мен тиімділік көрсеткіштерін кезең-кезеңімен қайта қараудың болмауы, алға қойылған стратегиялық мақсаттар мен тұтастай теңдестірілген көрсеткіштер жүйесін айқын түсінудің болмауы.

Мұндай қиындықтарды болдырмау үшін көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесін құру және енгізу әдіснамасын әзірлеуге ерекше назар аудару ұсынылады. Әдіснаманы әзірлеу кезеңінде тиімділік көрсеткіштерін енгізгенге дейін оларды бағалау компанияда жою үшін қолданыстағы кедергілер мен қолайсыз жағдайларды талдауға барынша назар аудару қажет.

Дегенмен, дұрыс құру және қолдану кезінде тиімділіктің негізгі көрсеткіштерінің жүйесі бағалау компанияны басқаруды неғұрлым жоғары деңгейге шығаруға мүмкіндік беретін күшті стратегиялық құрал болып табылады. Негізгі көрсеткіштер жүйесі қызметкерлер мен бизнес-процестердің тиімділігін бағалау, стратегияны басқару, компания қызметін бақылау, персоналдың материалдық жағдаын көтеру және табыс табу үшін пайдаланылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. А. К. Ключков. «KPI және қызметкерлерді ынталандыру. Практикалық құралдардың толық жинағы» Москва. 2010 -103 б.
2. Бувин Н. Н. тиімділіктің негізгі көрсеткіштері: қалай әзірлеу және енгізу // Қаржы директоры. 2016. Вып. 5. 123-135 б.
3. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢЫ «Қазақстан Республикасындағы бағалау қызметі туралы» (2018.05.10. берілген өзгерістермен)
4. Каплан Р. көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесі. Стратегиядан әрекетке дейін / Р. Каплан, Д. Нортон. 3-ші изд. М.: Олимп-бизнес, 2017. 320 б.
5. Гранецкий В.Н. Инвестициялық менеджмент / УМКД – Өскемен, ШҚМТУ, 2016 – 32бет
6. Ветлужских Е. Н. сыйақы жүйесі. Мақсаты және KPI / Е. Н. Ветлужских. 6-шы басылым. М.:Альпина Паблишер, 2018. 224 б.
7. Каплан Р., Нортон Д. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию / пер. с англ. М.: Олимп-Бизнес, 2003. 305 с.
8. Друкер П. Практика менеджмента / пер. с англ. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. 406 с.
9. Мескон М., Альерт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. М.: Дело, 1997. 704 с.
10. Бадаев И.В., Готовчикова Н. Три источника и три составные части KPI, или Компания априори не может измениться изнутри // Управление персоналом. 2012. № 23. С. 18–32.
11. Буряк Н.А., Юдицкий С.С. Управление по KPI, или как «обойти овраги» // Управление персоналом. 2010. № 24. С. 38–42.
12. Моденов Е. KPI: ключи к эффективному управлению // Консультант. 2012. № 3. С. 72–76.
13. Панов М.М. Оценка деятельности и система управления компанией на основе KPI. М.: ИНФРА-М, 2013. 255 с.
14. Ревуцкий Л.Д. Эффективность хозяйственной деятельности предприятий: ключевые показатели //Аудиторские ведомости. 2010. № 12. С. 72–77.
15. Сафаров А. Королевство кривых KPI: стратегия развития // Консультант. 2012. № 17. С. 17–21.

УДК 365.6

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИИ РОСТА ПРЕДПРИЯТИЯ

**Хамраев А., магистрант 2к. специальности «Экономика»
Университета Алматы**

Научный руководитель: к.э.н., ассоц.профес. Калиева Г.К.

Исследователи и практики хозяйственной деятельности предприятия часто используют понятие «стратегия» по-разному, полагая, что это общий термин, не нуждающийся в специальном определении, хотя его содержательная составляющая, как правило, предполагает некие различия. Такое отношение ведет к путанице, подмене смысловых содержаний. Каждый исследователь считает, что его вариант дефиниции наиболее верный.

Термин «стратегия» (от греч. stratis – войско + ago – веду или strategos – искусство генерала) взят из военного лексикона, где он обозначает планирование и проведение в жизнь политики страны или военно-политического союза государств с использованием всех доступных средств.

В общем смысле это понятие употребляется для обозначения широких долгосрочных мер или подходов, как правило, применительно к предприятию: стратегия предприятия.

Помимо использования понятия стратегии в военной практике, его употребление можно услышать и в политике. Так, Л. М. Куликов – как «общий план достижения каких-либо (обычно крупных, общественно значимых) целей».

Примеры использования стратегического подхода к управлению деловыми организациями начали прослеживаться еще в 20-30-х годах нынешнего столетия.

Понятие стратегии вошло и в лексикон делового управления: появились термины: «стратегическое планирование», «стратегическое управление», «стратегический менеджмент», «стратегическое мышление».

Начиная с 1926 г., под стратегией подразумевалось управление ресурсами, когда было установлено, что при каждом удвоении производства затраты на единицу продукции падают на 20% .

Понятие «стратегия» вошло в число управленческих терминов в 50-е годы, когда проблема реакции на неожиданные изменения во внешней среде приобрела большое значение. Вначале смысл этого понятия был неясен. Следуя военному словоупотреблению, словари все еще определяли стратегию как «науку о ведении войны, искусство ведения боя», «науку и искусство развертывания войск для боя», «высшую область военного искусства».

Понятие стратегии вошло и в лексикон делового управления: появились термины: «стратегическое планирование», «стратегическое управление», «стратегический менеджмент», «стратегическое мышление». В результате исследования и анализа экономической литературы в выявлены следующие определения понятия «стратегии», которые приведены в таблице 1.

Таблица 1- Определения понятия «стратегия»

	Автор	Определение
	И. Ансофф, К.А. Волкова, И.П. Дежкина, Ф.К. Казакова, А.Н. Люкшинов	Стратегия есть набор правил для принятия решений, которыми организация руководствуется в своей деятельности.

2	В.А. Винокуров	Стратегия представляет собой систему управленческих решений, определяющих перспективные направления развития организации, сферы, форм и способов ее деятельности в условиях окружающей среды и порядок распределения ресурсов для достижения поставленных целей.
3	М.К. Старовойтов	Стратегия компании – это идеология развития, качественного конкретизирования в виде ориентиров и состояний компании, последовательности действий по их достижению в рамках сформированных целей.
4	Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Б.Б. Стародубцева	Стратегия – это долговременные, наиболее принципиальные, важные установки, планы, намерения правительства, администрации регионов, руководства предприятий в отношении производства, доходов и расходов, бюджета, налогов, капиталовложений, цен, социальной защиты.
5	М.Д. Крук	Стратегия – это правила принятия решений, которые формируются в момент начала их реализации.
6	П. Дойль	Стратегия – это комплекс принимаемых менеджментом решений по размещению ресурсов предприятия и достижению долговременных конкурентных преимуществ на целевых рынках.
7	Дж. Глин, В. Маркова, Д. Перкинс	Стратегия – это основное связующее звено между тем, что организация хочет достичь, ее целями, и линией поведения, выбранной для достижения этих целей.
8	Э. А. Уткин	Стратегия – это совокупность главных целей предприятия и основных способов достижения данных целей.
9	Р.А. Фатхутдинов	Стратегия – это программа, план, генеральный курс субъекта управления по достижению им стратегических целей в любой области деятельности.
10	А.П. Градов	Стратегия – основа для важнейших управленческих решений. Набор правил и приемов, с помощью которых достигаются основополагающие цели развития той или иной системы
1	А.А.Томпсон, А.Ш. Стрикленд	Стратегия – это управленческий план, направленный на укрепление позиций организации, удовлетворение потребностей ее клиентов и достижение определенных результатов деятельности. Стратегия – это обязательство осуществлять одну совокупность действий, а не другую.
12	А. Чандлер	Стратегия – это определение основных долгосрочных целей и задач предприятия и утверждение курса действий и распределения ресурсов, необходимых для достижения этих целей.

Сущность экономической стратегии на уровне предприятия состоит в ответе на четыре важнейших вопроса:

- в каком финансово-экономическом состоянии находится предприятие в настоящее время?
- какое его состояние в перспективе желательно и реально возможно?

– какие возможны альтернативные направления развития системы с учётом сильных и слабых сторон, шансов и рисков?

– какими действиями (методами и средствами, управленческими решениями) можно реализовать избранную стратегию?

Выбор стратегических целей осуществляется с учетом совокупности ресурсов, имеющихся в распоряжении фирмы.

Экономическая стратегия - это:

а) разработка правил и примеров, обеспечивающих экономически эффективное достижение стратегических целей;

б) разработка системы стимулирования к достижению стратегических целей.

Экономическая стратегия должна обеспечивать эффективное достижение целей экономическими методами и средствами.

Выбор цели предполагает возможность обеспечения необходимыми ресурсами. Следовательно, необходимо определить приоритетность тех целей, достижение которых обеспечит наибольшую продуктивность используемых ресурсов, или обеспечит конкурентные преимущества фирмы. То есть экономическая стратегия - это план поддержания фирмы (отрасли, национальной экономики в целом) в состоянии, соответствующем критерию парето-эффективности.

Экономическая стратегия вырабатывает правила и приемы экономически эффективного достижения одностипных (по уровню и равнозначности) по масштабам влияния на конкурентный статус фирмы стратегических целей. Согласование и координация по времени и ресурсам локальных стратегических целей позволит достичь глобальных целей экономической стратегии - создания и поддержания конкурентного преимущества фирмы.

Экономическая стратегия отвечает на вопросы, корреспондирующие основным вопросам любой экономической системы:

- Что и в каком количестве производить?

- Как и какими средствами производить?

- Для кого и когда производить?

Ответы на эти вопросы требуют разработки следующих основных приемов и правил экономической стратегии:

а) использование условий и факторов конкурентного преимущества фирмы;

б) исследования рынков потенциальных товаров и услуг выбора, оптимальных в перспективе стратегических зон хозяйствования;

в) эффективного (рентабельного) распределения и использования собственных и привлеченных (дополнительных) ресурсов;

г) взаимодействия с рынками факторов производства, ценных бумаг, валютными рынками, обеспечивающего экономически эффективное поддержание стратегического потенциала фирмы;

д) формирование и реализация долговременной эффективной ценовой политики;

е) диагностика и профилактика кризисных тенденций, ведущим к несостоятельности (банкротству) фирмы.

Следовательно, формирование экономической стратегии представляет собой процесс формирования портфеля стратегических рыночных транзакций, т.е. разнообразных соглашений, сделок с многочисленными контрагентами, которые фирмы должна осуществить в перспективе, чтобы обеспечить устойчивое положение и развитие.

Ее основой являются условия формирования конкурентных преимуществ; рынок потенциальных товаров и услуг и выбор стратегических сфер хозяйственной деятельности, которые могут в долгосрочной перспективе обеспечить гибкость фирмы; формирование товарного ассортимента; аллокация имеющихся и привлечение дополнительных ресурсов и т.д. Для формулирования эффективной экономической стратегии необходимы постоянный сбор и обработка информации, ведение переговоров, разработка собственных стратегических решений.

Разработка различных вариантов и выбор предпочтительной экономической стратегии представляют собой процесс формирования совокупности стратегических рыночных транзакций (соглашений с различными партнерами), в ходе которого и возникают значительные транзакционные издержки. Величина издержек, связанных со стратегическими транзакциями, в большой мере зависит от степени нестабильности внешнего окружения. В этой связи выделяются три направления стратегического управления: эксплуатация (при относительной стабильности окружения); стратегическое планирование (при средней степени нестабильности); ранжирование стратегических целей (при полной нестабильности окружения). Характерными чертами экономической стратегии фирмы являются длительность и цикличность процесса разработки, многовариантность.

Основные отличительные особенности стратегии выделил И. Ансофф: Процесс выработки стратегии не завершается каким-либо немедленным действием. Обычно он заканчивается установлением общих направлений, продвижение по которым обеспечит рост и укрепление позиций фирмы.

Сформулированная стратегия должна быть использована для разработки стратегических проектов методом поиска. Роль стратегии в поиске состоит в том, чтобы, во-первых, помочь сосредоточить внимание на определенных участках и возможностях; во-вторых, отбросить все остальные возможности как несовместимые со стратегией.

Необходимость в стратегии отпадает, как только реальный ход развития выведет организацию на желательные события.

В ходе формулирования стратегии нельзя предвидеть все возможности, которые откроются при составлении проекта конкретных мероприятий. Поэтому приходится пользоваться сильно обобщенной, неполной и неточной информацией о различных альтернативах.

Как только в процессе поиска открываются конкретные альтернативы, появляется и более точная информация. Однако она может поставить под сомнение обоснованность первоначального стратегического выбора. Поэтому успешное использование стратегии невозможно без обратной связи.

Поскольку для отбора проектов применяются как стратегии, так и ориентиры, может показаться, что это одно и то же. Но это разные вещи. Ориентир представляет собой цель, которую стремится достичь фирма, а стратегия – средство для достижения цели. Ориентиры – это более высокий уровень принятия решений. Стратегия, оправданная при одном наборе ориентиров, не будет таковой, если ориентиры организации изменятся.

Наконец, стратегия и ориентиры взаимозаменяемы как в отдельные моменты, так и на различных уровнях организации. Некоторые параметры эффективности (например, доля рынка) в один момент могут служить фирме ориентирами, а в другой – станут ее стратегией.

Далее, поскольку ориентиры и стратегии вырабатываются внутри организации, возникает типичная иерархия: то, что на верхних уровнях управления является элементами стратегии, на нижних превращается в ориентиры.

Таким образом, под экономической стратегией фирмы понимается совокупность правил и способов реализации стратегической концепции, т.е. совокупность рациональных путей реализации долгосрочных целей в условиях нестабильности внешнего окружения. Она включает в себя исследование рынка; выбор целей, стратегических сфер хозяйственной деятельности и объемов стратегических ресурсов; правила взаимодействия с группами стратегического давления; способы формирования цен; методы минимизации кумулятивных расходов и т.д. Другими словами, экономическая стратегия фирмы включает правила и способы, обеспечивающие экономически эффективную реализацию целей фирмы, и основывается на мотивации всех участников процесса разработки и реализации этих целей.

Список литературы

1. Веснин В.Р. Стратегическое управление.-М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2016.-328с.
2. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. - СПб: Питер, 2017. - 256с.

3. Архипов В.Е. Принципы эффективного менеджмента и маркетинга. - М.: ИНФРА_М, 2014. - 46с. (Б-ка журнала «Консультант директора»).
4. Аникин Б.А. Высший менеджмент для руководителей. - М.: ИНФРА_М, 2014.-163с.
5. Антикризисный менеджмент/ Под ред. А. Г. Грязновой - М: Экмос, 2016.-368с.
6. Байе М.Р. Управленческая экономика и стратегия бизнеса / Пер. с англ. Под ред. А.М. Никитина. - М.: ЮНИТИ, 2016. - 743 с.
7. Портфель конкуренции и управления финансами. Отв.ред. Ю.Б. Рубин.-М.:

ӘОЖ 373.1:574 (043.3)

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МАЗМҰНЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

**Сүлейменова М.Б. –Шымкент университетінің магистранты,
Медетбекова З.С. –магистр, оқытушы**

Қоғам мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынастар негізінде қалыптасқан, өзіндік күрделілігі және қарама-қайшылығымен айрықшаланып тұратын бүгінгі көкейтесті жағдаяттар бірқатар мәселелерді алға тартып отыр. Мұндай мәселелердің түбегейлі шешімі экологиялық білім беру саласына тиесілі болып, әртүрлі типтегі білім беру мекемелерінің іс-әрекеттеріндегі басым бағыттарға айналып отыр. Соңғы жылдарда оқушылардың экологиялық мәдениетін тәрбиелеу жұмысы іске асырылатын үздіксіз білім беру саласы педагогика ғылымында зерттеу пәні болып саналуда. Заманауи педагогикада өскелең ұрпақтың экологиялық білім алуы мен тәрбиелену мәселелерінің мәнін ашатын жұмыстардың жеткілікті қоры жинақталған.

Соңғы онжылдықта оқу пәндерін белгілі бір деңгейде экологияландырудың жүзеге асырылуына, сондай-ақ жалпы білім беру мектептерінде оқушыларға экологиялық білім берудің мол қорының жинақталуына қарамастан, оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру мәселесінде біршама қиындықтар да жоқ емес. Олардың бірі экологиялық білім берудің көп қырлы болуымен түсіндіріледі, яғни бұл мәселе сана-сезімнің барлық түрлерін (саяси, құқықтық, моральдық, эстетикалық, ғылыми) қамти отырып, адамдардың отбасылық, қоғамдық, өндірістік, тұлғааралық қарым-қатынастарымен тығыз байланыста қарастырылуға тиіс. Мектепте ол пәнаралық сипатқа ие болғандықтан, негізгі пәндер мұғалімі өз сабақтарында экологиялық материалды қосымша, көрнекі материал, сондай-ақ міндетті болмаған, екінші дәрежелі материал деп есептеп, бұл мәселеге басты назар аудармайды.

Сонымен бірге, тұжырымдамаларда экологиялық білім берудің маңыздылығына тек жете тоқталып қана қоймай, құзыреттілік ыңғайын табу идеясы қарастырылады. Жалпы білім беру мектебі оқушылардың жан-жақты білімдері, біліктері мен дағдыларының біртұтас жүйесін, өзіндік іс-әрекеттері мен жеке жауапкершілік тәжірибелерін, яғни бүгінгі заманауи білім беру мазмұнының сапасын анықтайтын құзыреттерді қалыптастыруы шарт.

Білім беру туралы құжаттарда білім беру мекемелері іс-әрекеттерінің нәтижесі – бұл тек оқушының білімдері, біліктері мен дағдылары жүйесінің өзі ғана емес, сондай-ақ оның зияткерлік, қарым-қатынастық, ақпараттық, әлеуметтік және басқа да салалардағы негізгі құзыреттерінің жинағы болуға тиіс, делініп, бұған басты назар аударылады. Білім беру стандарттарына «құзыреттілік» деген ұғым енгізілген. Мысалы, биология пәнінің стандартында құзыреттілікті иемдену – бұл күнделікті өмірде биологиялық білімдер мен біліктерді пайдалану арқылы қоршаған ортаны қорғау, өз денсаулығын сақтау және тіршілік әрекетінің қауіпсіздігін қамтамасыз етумен анықталады. Химия пәнінің стандартында адам денсаулығы мен қоршаған ортаға зиянын тигізетін құбылыстардың алдын алу үшін, химиялық заттарды тәжірибесіз қолдану арқылы залал шеккендерге алғашқы көмек көрсету үшін қажетті болған құзыреттіліктерді иемдену көзделеді.

Шетел сөздіктерінде «құзыретті» ұғымының мәні – бұл белгілі бір саланы жақсы білетін, білгір құзыреттілік иесі ретінде түсіндіріледі. Ал, **құзыреттілік** дегеніміз, бірер нәрсе туралы ой тұжырымдауға көмектесетін білімдерді меңгеру болып саналады. С.И. Ожегов және Н.Ю. Шведованың анықтамалық сөздігінде құзыретті және құзырет ұғымдары мынадай түсіндіріледі: құзыретті – қандай да сала бойынша білгір, хабардар, беделді; құзырет – қандай да бір адамның жақсы хабардар болған сұрақтарының аясы болып саналады .

А.Н.Дахин, В.В. Гузеев және т.б. ғалымдардың зерттеу жұмыстарында біз білім беру мекемесі бітірушілерінің құзыреттілігі жалпы құзыреттіліктің, сондай-ақ экологиялық құзыреттіліктің қалыптасқандығы негізінде қалыптасады, деген тұжырымға келеміз.

Орта білім беру мектептеріндегі оқу-тәрбие үдерісін талдау жасау нәтижелеріне сүйенетін болсақ, оқушылардың экологиялық құзыреттілігін қалыптастыру ісін жүзеге асыру өз деңгейінде жүргізілмейді немесе педагогтардың өз алдына қойған міндеттерінен тысқары қалып қояды екен. Экологиялық мәдениеттің өте маңызды компоненті болған жас ұрпақтың экологиялық құзыретінің нәтижелі қалыптасуына кедергі болады .

Г.Г.Мұсабаевтың орысша-қазақша сөздігінде «компетенция» ұғымын «хабардарлық» және «заң» саласының термині ретінде «міндет, қызмет бабы» деген. С.И.Ожеговтың сөздігінде «Құзыреттілік» сөзіне төмендегідей анықтама берілген: «құзыреттілік – біреудің бір топ мәселе төңірегінде жақсы хабар дарлылығы». Басқа сөздіктерде, оның ішінде, «Педагогикалық сөздікте», «Құзыреттілік үш түрлі ұғымда - әлеуметтік құзырет, жалпы мәдени құзыреттілік, мұғалімнің кәсіптік құзыреттілігі» түрінде берілген.

Ю. Н. Емельянов «Құзыреттілік – дара тұлғаның өзіндік қабілеттері мен статусы шеңберінде қоғамда ойдағыдай жұмыс істеуге мүмкіндік беретін белсенділіктің әлеуметтік және жеке дара формасын үйрету деңгейі» деген анықтамасынан адам білімі, біліктілігі және тәжірибесі анық байқалып отыр.

«Экология» пәнінің мазмұнын таңдаудағы үздіксіздік ұстанымы бойынша, білім беру үдерсіндегі оқушылардың экологиялық білімдерді игеруінің үздіксіз сипаты айрықшаланады. Өзара байланыстар ұстанымы бойынша, экологиялық құзыреттілікті қалыптастырудың әрбір кезеңінде пән мазмұнын анықтаудағы оқытудың мақсаттары, міндеттері, әдістері, формалары мен тәсілдерінің өзара байланысы жүзеге асырылуы тиіс. Пән мазмұнын таңдау бірлігінің ұстанымы экологиялық білімдерді басқа гуманитарлық, инженерлік, табиғи ғылыми білімдермен өзара бірлігінде қарастыру маңыздылығы мен мәнін ұғынуға мүмкіндік жасайды.

А.Н. Захлебный, Е.Н. Дзятковскаяның пікірінше, экологиялық білім берудің мақсаты – бұл қоршаған ортаға деген қатынастар саласында жалпы мәдени, әрекеттік нәтижелеріне қол жеткізу болып, яғни экологиялық құзыреттілікті ұғынып жетуде нақты бейнеленеді. Олардың пайымдауынша, экологиялық құзыреттілік – бұл экологиялық білім берудің ықпалдас-тырылған нәтижесі, оның жалпы мәдени көрсеткіші болып саналады .

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, сондай-ақ тұлғаның құзыреттілігін жеке тұлғаның өзара тығыз байланысқан қасиеттерінің жиынтығы (білімдер, ептіліктер, дағдылар, іс-әрекет тәсілдері) ретінде түсінуден шыға келе, экологиялық құзыреттілік дегеніміз, экологиялық бағдарланған тұлғаны танытудың интегралдық қасиеті мен критерийі болып саналады. Экологиялық құзыреттілік құрамында экологиялық білімдер; адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің сипаты мен нормалары туралы түсініктер; аса маңызды құндылық ретінде табиғат туралы түсініктер; экологиялық мәселелерді шешу ептілігі, оған дайын болу; қоршаған орта жағдайын сақтау және жақсартуға арналған тәжірибелік жұмыстарға қатысу тәжірибесі; экологиялық тұрғыда маңызды болған тұлғалық қасиеттер (ізгілік, эмпатиялылық, ұқыптылық, өз іс-әрекеттерінің нәтижелері үшін «экологиялық» жауаптылықты сезіну) жатады .

Көпшілікке үздіксіз экологиялық білім қалыптастыруда қазақстандық ғалымдардың еңбегі зор. Шетелдік және отандық тәжірибелерді ескере отырып, көпшілікке үздіксіз экологиялық білім беруде мол іс-тәжірибелер жинақталады. Экологиялық білім беру бағытында экология ғылымында жаңа ұғымдар мен түсініктерге түсініктеме берген ғалым

Ж.Шілдебаевтың анықтамаларында көрсетілген. Олардың негізгілері: «экологиялық білім», «экологиялық сауаттылық», «экологиялық мәдениет», «экологиялық этика».

Ұғымдарды түсіну оқушының табиғатқа деген көзқарасын қалыптастырып, экология ғылымын меңгеруге жол ашады және пәнге деген көзқарасын қалыптастырып, оған деген қызығуды арттырады.

Экологиялық сана – адамның табиғатқа көзқарасының, білімінің, сенімінің және дағдысының жиынтығы болса, ал экологиялық ойлау – табиғаттағы болып жатқан өзгерістерге ғылыми негізде баға беру, оның себептерін ашу және терең түсіну. Жауапкершілікпен ойлау арқылы адам баласы табиғат апатына жол бермейді.

Экологиялық сауаттылық – экологиялық білімді игере игере отырып, табиғат қорларын тиімді пайдалануға жол ашатын болса, ал экологиялық этика – үйде, түзде, табиғатта адамның өзін-өзі ұстай білуін, мінез-құлық дағдыларын қатаң сақтауды қалыптастырады. Олар жоғарыдағы ұғымдардың негізінде қалыптасқан.

Экологиялық мәдениет – экологиялық білім мен тәрбиенің жемісін көру, адамның жоғарыдағы экологиялық ұғымдарды түсіну мен ұғу деңгейінің өміршеңдігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Қазақстан Республикасындағы 12 жылдық жалпы орта білім беру» тұжырымдамасы (жоба). – Астана, 2006.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.-Астана. 07.06.99.- Алматы, 1999. – Б. 56.
3. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (жоба) // Егемен Қазақстан . – 18 маусым, 2010ж.
4. Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы Заңы». Егемен Қазақстан. №151, 1997.
5. Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігі Тұжырымдамасы //Егемен Қазақстан, 1991. №142. -46.
6. Экологиялық білім бағдарламасы. Ы.Алтынсарин атындағы Қазақстан Білім академиясының республикалық баспа кабинеті. 1999, 127 б.
7. Қазақстан Республикасының экологиялық білім беру тұжырымдамасы. -Алматы.: Қазақ университеті, 2003. - 19-18 б.

Резюме

Данная статья посвящается вопросам экологической компетентности школьников, а также проблемам экологического воспитания подросткового поколения.

Summary

This article is devoted to the environmental competence of schoolchildren, as well as to the problems of environmental education of the adolescent generation.

ӘОЖ 336:336.11:336.77

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ТҮСІНІГІ, МӘНІ, МАҢЫЗЫ

Күздеуов А.Д. –Шымкент университетінің магистранты

Шағын және орта кәсіпкерліктің даму жолдарына шолу жасайтын болсақ, оның дамуы адам қоғамының дамуымен тығыз байланысты десек орында болатын сияқты, өйткені қоғамның өркендеуі және күйдіреуі оның бастапқы қалыптасуынан, өркендеуінен,

тоқырауынан, тарқауынан немесе күйреуі этаптарынан құрылса, қоғам жеке мемлекеттерден құралып әрбірінің өмір сүру циклы әр түрлі болып келеді.

Мысалы бүгінгі күнгі ең ұзақ дәуір сүріп келе жатқан Қытай мемлекетінің өзі бірнеше дамулармен – тоқыраулар циклынан өтіп келеді. Сондай даму циклінің бірінде оның ең үлкен қоғамдық ықпалының бірі ретінде «Жібек жолы» атанған экономикалық, саясаттың, заңдылық т.б. дамуының қытайдан бастап жібек жолы өтетін мемлекеттер, елді мекендерге орасан зор ықпалын жасады.

Ол мемлекеттерде жүздеген жылдар жан-жақты даму мүмкіндігіне ие болды. Негізінен сауда жолындағы елді мекендер жүктасушы керуендерді көліктерімен қамтумен айналысатын болса, ондай көліктерді шағын қожалықтардан бастап, бүкіл ауыл – аймақ болып ірі шаруашылықтар ұйымдастыруып отырған.

Елді мекеннің енді бір бөлігі тасымалдаушы керуеншілерге тағам даярлаған. Ол үшін елді мекендерде азық түлік өсіретін - өндіретін, шаруашылықтар пайда болып, өнімдерін сататын базарлар, тамақ даярлайтын асханалар, жүк сақтайтын орындар, дем алатын мейманханалар тағысы тағы жыл он екі ай бойы ерсілі қарсылы жүріп жатқан жүк тасушы саудагерлерге қызмет жасайтын, қазіргі тілмен айтқанда, инфраструктура жұмыс атқарған. Жеке шаруашылықтар даму нәтижесінде шағын және орта кәсіпорындарға дәрежесіне көтерілген дәуір феодалдық заманнан бастау алған болар, өйткені жеке адамдар ұйымдасқан түрде өз еркімен, жалдап жұмыс істеткен заманға тура келсе керек[2]. Ондай іс әрекеттің нәтижесінде бірі күн көріс проблемасын шешсе, ал екіншісі , өзінің қабілетінің арықтығы арқылы пайда табу мүмкіндігіне ие болып отырған. Әрбір ірілі кішілі кәсіпорындардың дамуы нәтижесінде мемлекеттер даму алып отырғаны тарихтан белгілі. Мысалы, орта азия мемлекеттерінде тоқымашылық өнері өте дамыған, қолда бар жүннен кілемдер, алашалар, киіздер, арқан т.б. үл шаруасына қажетті тараулар өндірген ал мақта кепеттен мата өнімдерін шығару кеңінен дамыған ,

зергелік кәсіпкерлігі атадан балаға кәсіп болып өтіп, дамып отырған. Құрылыс ғимараттарын салу әшекейлеу әсіресе басқару Ақсақ Темір, оның немересі Ұлықбектер заманында онан соң жалантос бахадурдың уақытында Самарқанды астана етіп салуды бастап өте қатты даму алған. Қазіргі күндері сол 750-770 жыл бұрын ұсталық еткен құрылысшылардың ұрпақтары бүткіл Еуро орта азия, қала- ауылдарында сәулетті ғимараттар салу кәсіпкерлігімен айналысуда[2] .

Шағын кәсіпкерлікке мемлекет тарапынан кеңес дәуірінің бастапқы жылдарында тыйым салынғанмен кеңес мемлекеті экономикасының тоқырауға тірелуіне байланысты. Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) жоспарын қабылдауға мәжбүр болды.

Шағын кәсіпорындардың қайтадан легализацияланып жұмыс істеуіне заңды түрде рұқсат беруі нәтижесінде, кеңес өкіметі аз ғана жылдың ішінде тоқыраудан шыға алғаны көпшілікке белгілі. Осыған қарағанда әрбір қоғамда, мемлекеттің тиянақты, тұрақты дамуы шағын кәсіпкерлікті дамытумен тығыз байланысты және оның дамуына мемлекет тарапынан қолдаулар жасауы қажет екендігі даусыз болса керек.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бастап нарықтық экономикалық дамуды таңдауымен байланысты әрбір тұлға кәсіпкерлікпен айналысып бизнестің барлық салаларынан заң шеңберінде пайда табу құқығына ие болды.

Кәсіпкерліктің дамуына қандайда қажетті экономикалық, құқықтық, әлеуметтік, саяси мәселелердің шешілуі қажет екен, олар: осы арада кәсіпкерлік сөзіне түсінік бере кеткеніміз орынды болар өйткені кәсіптің әртүрін игеріп оны іске асыра білген адам кәсіпкер бола алады. Немесе кәсіпкер бола алады, ал әрбір кәсіп иесі, өзінің қабілетін іске асырып одан пайда табу үшін, өзінің қаржысын жұмсап қажетті құрал жабдықтар сатып алып, материалдың тауарлық құндылықтарды өңдеп жаңа дайын өнім шығару және оны сату нәтижесінде ғана пайда табады[2].

Осы іс әрекеті арқылы кәсіпкер қоғамға пайда әкеледі. Өйткені ол өндірген өнімнен отбасын қамтамасыз етеді, салық төлейді, отырған ортаның көркеюіне үлесін қосады. Бұл ара қатынастан яғни экономикалық қызметіне қатысушылар яғни жеке тұлғалы адамдар

кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. Кәсіпкерлер ұйымдастырған кәсіпорынның мақсатына өзінің жеке еңбегімен немесе жалдамалы еңбек күшін келісім шарт негізінде пайдалану арқасында қол жеткізеді[5].

Шағын бизнесті жүргізушілер жалдамалы еңбек күшін қолданған жағдайда бизнестің ұжымдық түріне айналады. Кәсіпкерлер қызметтің бастапқы кезеңінде қатаң бәсекеге ұшырайды. Сондықтан нарықтан шығып қалмау үшін өндірістің дамытудың түрлі жолдарын қарастырып іздейді, соның нәтижесінде өз кәсіпорынының пайдасын жоғарлатуға қол жеткізеді, ол үшін шығындарды барынша азайту жолдарын табады. Нарықтық қатынаста тауар өндірушілер өнімдерінің бағасын жолдары сатуға мүмкіндіктері болмауында, себебі ол сұраныспен ұсыныстан тұрады.

Кәсіпкерлік пен кәсіпкерлік қызмет проблемалары – ғылыми-зерттеушілердің еңбектерінде әр түрлі варианттарда қарастырылды[5]:

- 1) Түрлі елдердегі кәсіпкерлікті дамытудағы мемлекеттің жүргізетін саясатын;
- 2) қойылған зерттеу мақсаттарының әр түрлілігіне, тікелей кәсіпкерліктің даму деңгейіне;

3) Кейбір еңбектерде кәсіпкерлік процесі өзін жаңарту мен өзін.

Атқарылған зерттеулер нәтижесінде кәсіпкерліктің экономикалық мәнін нақтылап, толықтыра келіп шағын кәсіпкерлікке анықтама беруге тырысамыз, «кәсіпкер» категориясын тұжырымдау қажет[5]:

1) кәсіпкер – белгілі бір кәсіпті игерген, соның арқасында сұранысқа ие өнім өндіре алатын, қызмет көрсетілетін кәсіп иесі.

2) кәсіпкер – бұл қауіп, белгісіздік;

3) кәсіпкер – бұл кәсіпкерлік істі жүргізу үшін жігерлі, білімді адам;

4) кәсіпкер жаңалықтарға бейім: технологияларды игерген инновациялық жаңа өнім мен қызметтерді өндіруге, енгізуге өткізудің менеджмент ;

5) кәсіпкер – бұл табысты және үстеме пайда табу көзі;

6) кәсіпкер жаңа идеяларды бағалау, талдау және нарықтық қатынастарды салыстырып шешімдер қабылдау;

7) кәсіпкер кез-келген, әсіресе белгісіз жағдайларда бір ғана дұрыс шешімді қабылдауы тиіс. Осы орайда Австриялық ғалыми Шумпетердің кәсіпкерліктің ерекше қасиеттерін келтіргенді жөн санадық. И.Шумпетер кәсіпкерлікті жаңалық енгізумен байланыстырды. Осы концепцияға сәйкес кәсіпкердің әрекет нәтижесі еңбектің материалдық мазмұнының, формасының және жолдарының өзгеруіне алып келеді. Экономикалық процестерге ықпал ету кәсіпкерліктің өзіндік ерекше қасиеті болып табылады. Шумпетер келесі 5 жағдайды атап көрсетеді[6]:

1) тұтынушыларға белгісіз игіліктерді жасау немесе белгілі игіліктің жаңа қасиетін жасау;

2) өндірістің жаңа жолын ойлап табу. Ол өндіріс немесе коммерциялық қызмет кезінде жаңашылдықтар болуы мүмкін;

3) жаңа нарықтар мен нарық сегменттерін игеру;

«кәсіпкер» былайша тұжырымдауға болады:

1) кәсіпкер – белгілі бір кәсіпті игерген, соның арқасында сұранысқа ие өнім өндіре алатын, қызмет көрсетілетін кәсіп иесі.

2) кәсіпкер – бұл қауіп, белгісіздік;

3) кәсіпкер – бұл кәсіпкерлік істі жүргізу үшін жігерлі, білімді адам;

4) кәсіпкер жаңалықтарға бейім: технологияларды игерген инновациялық жаңа өнім мен қызметтерді өндіруге, енгізуге өткізудің менеджмент ;

5) кәсіпкер – бұл табысты және үстеме пайда табу көзі;

6) кәсіпкер жаңа идеяларды бағалау, талдау және нарықтық қатынастарды салыстырып шешімдер қабылдау;

7) кәсіпкер кез-келген, әсіресе белгісіз жағдайларда бір ғана дұрыс шешімді қабылдауы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан - 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Астана – 14.12.2015 жыл.
2. Қазақстан Республикасының "Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы" Заңы, 1997 жыл 19 маусым.
3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Ұлттық Банкінің және Қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау агенттігінің Экономиканы және қаржы жүйесін тұрақтандыру жөніндегі 2009 – 2010 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспары. www.afn.kz
4. Смит А., Исследование о природе и причинах богатства народов. Антология экономической классификации – М., Эконом – ключ, 1993 г- 412 с
5. Сәбден О., Тургунбаева А. Шағын бизнес негіздері: Оқу құралы. – Астана: Фоллант, 2008 – 176 бет

Резюме

В данной работе рассматриваются проблемы финансирования малого и среднего бизнеса, теоретические основы предпринимательства, а также процесс развития малого и среднего предпринимательства.

Summary

This paper discusses the problems of financing small and medium-sized businesses, theoretical foundations of entrepreneurship as well as the process of development of small and medium-sized enterprises.

УДК 338.212

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ АНТИКРИЗИСНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА СЕРВИСНЫХ КОМПАНИЙ

Сулейменова Г.С.

**Магистрант, Университет UIB
Республика Казахстан, г.Алматы**

Абстракт

Разработана матрица выбора стратегии диверсификации деятельности предприятия с учетом стадии его жизненного цикла и уровня развития антикризисной системы предпринимательства, что позволяет принимать адекватные решения относительно стратегических направлений деятельности предприятия. В рамках разработанной матрицы можно рассмотреть проблему влияния этапа жизненного цикла и уровня развития антикризисной системы предпринимательства на сферу развития предпринимательства с учетом диверсификации деятельности.

Целью статьи является формулирование методологических принципов оценки эффективности антикризисного управления в период системной трансформации экономики. Задачами исследования являются разработка принципов антикризисного управления, анализ показателей системы антикризисного управления и выработка эффективной формы антикризисного управления предприятием.

Необходимость формирования и внедрения эффективной системы антикризисного управления является ключевым вопросом для предпринимательства, в связи с чем особое внимание уделяется внедрению общих принципов и методов управления в кризисных ситуациях, совершенствованию управления персоналом для восстановления платежеспособности предприятий, а также проведение мероприятий по обеспечению

стабильного функционирования тех хозяйствующих субъектов, которые стремятся укрепить свои позиции в меняющейся рыночной среде.

Конкурентная борьба на рынке гостиничных услуг, вызванная поиском новых и привлечением занятых сегментов рынка, приводит к использованию действий, направленных на привлечение внимания потенциального клиента и удержание привлеченного клиента или отнимание его у конкурентов.

В настоящее время среди ученых и практиков нет единого мнения о том, как следует разрабатывать эффективные стратегии управления предприятиями для обеспечения конкурентоспособности предприятий.

Обоснование выбора антикризисной стратегии диверсификации предприятий и ее развития представляет собой сложный процесс, который включает в себя учет множества взаимосвязанных, разнонаправленных внешних и внутренних факторов [9]. Однако еще более сложным процессом является реализация антикризисной стратегии диверсификации деятельности компании, которая предусматривает взаимодействие различных методов, инструментов и технологий управления, обеспечивая при этом координацию, согласованность функций управления и минимизацию потерь предприятия. [4].

Диверсификация деятельности служит инструментом, который благодаря распределению капитала между его различными типами позволяет предприятию избежать потерь от сбоев в определенных стратегических сегментах, извлекая выгоду из других [10, с.58-70]. Кроме того, его можно рассматривать не только как средство антикризисного управления, но и как источник потенциального роста предприятия, когда все возможности для роста с этим продуктом или на этом рынке исчерпаны и возникает необходимость создания новых продуктов пользуются спросом и выходят на более привлекательные рынки [7, с.1-6].

Эффективность антикризисной стратегии диверсификации деятельности компании зависит от набора инструментов, используемых для достижения поставленных стратегических целей [2, с.11-19; 6, с.82-98]. Необходимость и возможность использования современных инструментов на предприятиях различных видов деятельности и организационных форм обусловлена появлением новых технологий антикризисного управления на всех уровнях экономики, а также развитием процессов информационного обеспечения и компьютеризации.

В связи с этим ситуационно-матричный подход является основополагающим для построения стратегий антикризисного управления. Поскольку проблема моделирования и прогнозирования представляет значительный теоретический и практический интерес, а методы, используемые в этой области, нуждаются в значительных улучшениях, существует необходимость в ее более детальном анализе. Решающую роль в решении этих проблем играет использование ситуационно-матричного моделирования в области антикризисного управления, благодаря которому можно анализировать эффективность принятых управленческих решений, отслеживать эффективность управления, прогнозировать финансовые результаты и выявлять резервы для совершенствования финансового управления.

В настоящее время инструменты для реализации стратегии антикризисного управления выходят за рамки традиционных идей [1, с.32-39; 3, с.60-75]. Менеджеры все больше ориентируются на прогрессивные управленческие практики, ориентируясь на управленческие инструменты, позволяющие повысить качество стратегических управленческих решений. Такими инструментами являются бизнес-планирование, лизинг, франчайзинг, бюджетирование, стратегические и дорожные карты, инновационные модели продаж и контроль. Актуальность применения этих инструментов управления обусловлена, прежде всего, изменением целей и задач, с которыми сталкиваются финансовые менеджеры.

В исследовании также используется теория жизненного цикла предприятия, она основана на фундаментальном законе, согласно которому все организации, подобно живым организмам, проходят одинаковые этапы жизненного цикла и демонстрируют предсказуемое и повторяющееся поведение. На каждом новом этапе развития каждая организация сталкивается с уникальным набором проблем и трудностей. Успех организации определяется способностью менеджеров управлять переходом от одного этапа к другому.

Глобальный характер нестабильности экономики на современном этапе, а также создаваемые ею угрозы и возможности требуют изменения характера антикризисного управления и инструментов для разработки и реализации его стратегии. В современной практике антикризисного управления первоочередное внимание уделяется механизмам и инструментам немедленного реагирования, которые устраняют и смягчают негативные последствия кризиса, но не создают условий для развития.

Особенности кризисных процессов требуют использования новых инструментов для разработки и реализации стратегии антикризисного управления, которые могут предотвращать и смягчать не только негативные последствия кризиса, но и использовать его возможности для управления предприятием после кризиса. Исходя из того, что экономические кризисы следует рассматривать как общую модель, присущую рыночной экономике, любое управление должно быть антикризисным, то есть оно должно содержать соответствующие инструменты для планирования, анализа, прогнозирования и контроля в кризисных ситуациях.

Работа по диверсификации гостиничного бизнеса, которая способствует разнообразию сферы инвестирования капитала в рамках гостиничного бизнеса, должна проводиться постоянно. Благодаря диверсификации видов деятельности гостиничные предприятия могут увеличить использование имеющихся ресурсов и получить дополнительный источник прибыли.

Вертикальная (концентрическая) диверсификация гостиничного бизнеса предполагает расширение гостиничного бизнеса за счет дифференциации по типу услуг, на которых специализируется компания (предложение услуг клиентам, относящимся к основным).

Горизонтальная диверсификация заключается в организации таких мероприятий, которые напрямую не связаны с текущей специализацией гостиничной компании (открытие новых отелей, сфер деятельности, развитие новых видов гостиничных услуг).

Диверсификация конгломерата предполагает открытие новых видов деятельности. Например, гостиничная компания создает свое туристическое агентство, строит ресторан, открывает свою авиакомпанию. В мировой практике диверсификация конгломератов происходит часто, но это возможно только при достижении определенного объема капитала и оборота предприятия.

Наряду с функциональными характеристиками дополнительных услуг, предоставляемых клиентам отеля, они также делятся на платные и бесплатные. Все виды дополнительных услуг требуют определенных трудовых, материальных и финансовых ресурсов, то есть они имеют определенную стоимость. Однако затраты на организацию отдельных услуг компенсируются соответствующим увеличением оборота клиентов и, следовательно, дополнительными доходами от гостиничной деятельности. Эти услуги могут быть предоставлены бесплатно. Кроме того, стоимость отдельных услуг может быть включена в стоимость проживания в отеле, создавая видимость их бесплатного предоставления клиентам.

Эта практика может быть ограничена, так как повышение цен на проживание в гостиницах без повышения качества услуг значительно ослабляет конкурентные позиции гостиничной компании на рынке. Экономически выгодные услуги должны предоставляться потребителям исключительно на платной основе с целью получения дополнительного дохода гостиничной компании.

Интерес к диверсификации для гостиничной компании связан с возможностью получения синергетического эффекта. Синергия в этом случае - экономический эффект от сочетания дополнительных видов коммерческой деятельности или управленческих возможностей.

Чтобы эффект синергизма был достаточным, требуется тщательный отбор новых услуг или сегментов рынка. В результате, гостиничная компания получит гибкость в выборе конкурентной позиции и возможность завоевать большую долю рынка благодаря более низким ценам или более высокому уровню обслуживания предлагаемых услуг.

Виды деятельности, выбранные для диверсификации, должны быть потенциально привлекательными с точки зрения их структуры. Предприятия после этого игнорируют критерий привлекательности из-за слишком высоких входных барьеров. Они выбирают вид деятельности, который «лучше всего подходит» для их бизнеса, но они сталкиваются с нерентабельной структурой деятельности. Пока лучшее согласование структуры не обеспечивает конкурентного преимущества, диверсификация гостиничного бизнеса не будет приносить значительную прибыль.

Для предприятия важно определить стратегические приоритетные направления развития на основе диверсификации деятельности. Для этого предлагается использовать матрицу, которая позволит нам определить стратегию диверсификации деятельности компании с учетом стадии ее жизненного цикла и уровня развития системы антикризисного управления (таблица 1).

Таблица 1. Матрица выбора стратегии диверсификации гостиничных предприятий в зависимости от стадии ее жизненного цикла и уровня развития антикризисной системы управления

Стадия жизненного цикла предприятия	Уровень развития антикризисной системы управления предприятием				
	Снижение	Ликвидация или поглощение предприятия	Вертикальная диверсификация	Вертикальная диверсификация	Горизонтальная диверсификация
Зрелость	Горизонтальная диверсификация	Вертикальная диверсификация	Конгломерат диверсификации	Перекрестная или смешанная диверсификация	
Рост	Горизонтальная диверсификация	Вертикальная диверсификация	Перекрестная диверсификация	Перекрестная диверсификация	
Формирование	Не рекомендуется использовать стратегию диверсификации				
Критический	Кризис		До кризиса	Резистентный	

В соответствии с предложенной матрицей было сформировано 6 стратегий для диверсификации деятельности гостиничных компаний: вертикальная диверсификация (оплата услуг с использованием современных методов оплаты, веб-тур по отелю, отсутствие определенного времени регистрации и регистрации вне гостиницы, вызов такси и т. д.), горизонтальный (организация пунктов обмена валют, ориентиров, детской комнаты и т. д.), конгломерат (деятельность в сфере здравоохранения, недвижимости, индустрии красоты, бытового обслуживания, розничной торговли туристический бизнес, финансовые услуги, культурный досуг, развлечения, транспортные услуги), кросс (сочетание горизонтальной и вертикальной диверсификации), смешанный (сочетание горизонтальной, вертикальной и конгломератной диверсификации). Содержание стратегий диверсификации будет варьироваться в зависимости от компании.

Разработанная матрица позволяет нам, исходя из стадии жизненного цикла предприятия и уровня антикризисного управления, выбрать подходящий тип диверсификации деятельности компании и сформировать рациональную антикризисную программу.

Выбор и реализация антикризисной стратегии диверсификации деятельности предприятий с учетом стадии жизненного цикла, уровня развития системы антикризисного управления и потенциала диверсификации позволит снизить вероятность возникновения кризисных ситуаций, снизить размер возможных потерь в результате развития кризисной ситуации увеличивает и усиливает стратегический потенциал противодействия кризисным

явлениям, укрепляет адаптационные возможности предприятий и укрепляет их конкурентные позиции.

Практика антикризисного управления показывает, что кризис может иметь скрытый характер, и его происхождение может начать проявляться как во внутренней, так и во внешней среде предприятия [5, с.54-59]. Поэтому важным инструментом стратегического антикризисного управления является профилактическая диагностика кризисной ситуации предприятия, которая позволяет своевременно выявлять возможные и существующие проблемы, факторы кризиса, тенденции его развития, оценивать сильные и слабые стороны, возможности и угрозы, уровень его финансового потенциала и, следовательно, является основой для разработки, корректировки и реализации антикризисной стратегии.

Целью профилактической диагностики кризисной ситуации в антикризисном стратегическом управлении предприятием является своевременное предупреждение о выработке нормального хода реализации антикризисной стратегии в связи с угрозой срыва стратегических планов вследствие к появлению проблем, которые могут привести к углублению кризиса [8, с.110-112]. Кроме того, профилактическая диагностика кризисного состояния предприятия должна своевременно ориентировать управленческий персонал на устранение кризисных ситуаций.

Соответствие достигнутых результатов целям и задачам антикризисной стратегии диверсификации деятельности предприятия является оценкой эффективности выбранной антикризисной стратегии.

Эффективность реализации антикризисной стратегии диверсификации деятельности оценивается по следующим результатам: финансовая нестабильность предприятия была преодолена, в результате чего была восстановлена его платежеспособность (все требования кредиторов были погашены, а способность генерировать чистые денежные потоки были восстановлены); По мере роста рыночной стоимости предприятия порог его кризисоустойчивости восстанавливается и повышается эффективность его предпринимательской деятельности.

Однако эффективная реализация антикризисной стратегии по диверсификации гостиничного бизнеса невозможна без оценки уровня удовлетворенности потребителей полученными услугами.

Список литературы:

1. Гайда В. и Заплатинский В. (2017). Инновации в антикризисном управлении. *MEST Journal*, 15 (1).
2. Гуртнер Ю. (2016). Возвращение в рай: расследование проблем туристического кризиса и ликвидации последствий стихийных бедствий на острове Бали. *Журнал управления гостеприимством и туризмом*.
3. Gwozdziewicz, S. & Prokopowicz, D. (2017). Детерминанты управления кредитным риском в контексте развития срочного рынка и циклической конъюнктуры экономических процессов. *Международный журнал малых и средних предприятий и устойчивого развития бизнеса*, 2 (3).
4. Inna, N., Walery, OK, Olga, G. & Svetlana, D. (2018). Инновационная модель экономического поведения агентов в сфере энергосбережения. *Журнал Академии Предпринимательства*, 24 (3).
5. Накашидзе Л. & Гилорм Т. (2015). Оценка энергетической безопасности при внедрении технологий использования возобновляемых источников энергии. *Восточно-Европейский журнал корпоративных технологий*, 4/8 (76).
6. Pnevmatikoudi, K. & Stavrinoudis, T. (2016). Классификация показателей эффективности гостиничного бизнеса представлена в международных научных исследованиях. *Европейский журнал исследований туризма*.

7. Татьяна Х., Марина С., Лидия К., Михаил М. и Светлана Д. (2018). Инновационная модель оценки мотивации персонала предприятий. Академия стратегического управления, журнал, 17 (3).
8. Татьяна Х., Карпенко Л., Федорук О., Шевченко И. и Дробязко С. (2018а). Инновационные методы оценки эффективности проекта энергоэффективности. Журнал Академии стратегического управления, 17 (2).
9. Топуз, Ç. (2016). Антикризисное управление и стратегии в сфере туризма. Сборник трудов.
10. Walecka, A. (2016). Детерминанты поведения менеджеров в кризисной ситуации на предприятии - попытка построения модели. Управление, 20 (1).

Абстракт

Кәсіпорынның өмірлік циклінің кезеңін және дағдарысқа қарсы жүйенің даму деңгейін ескере отырып, кәсіпорын қызметін әртараптандыру стратегиясын таңдау үшін матрица жасалды, бұл кәсіпорын қызметінің стратегиялық бағыттары бойынша тиісті шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Өзірленген матрица аясында біз іс-әрекеттің әртараптандырылуын ескере отырып, өмірлік цикл сатысының және кәсіпкерліктің дағдарысқа қарсы жүйесінің даму деңгейінің кәсіпкерлікті дамыту саласына әсер ету мәселесін қарастыра аламыз.

Abstract

We developed the matrix of the choice of the strategy of diversification of the enterprise activities, taking into account the stage of its life cycle and the level of development of the anti-crisis entrepreneurship system, which enables to make adequate decisions regarding the strategic areas of the enterprise activities. Within the framework of the matrix developed it is possible to consider the problem of influence of the stage of the life cycle and the level of development of the anti-crisis entrepreneurship system on the area of enterprise development, subject to diversification of activities. This gives us the opportunity to formulate a strategy and to choose priority areas of development that ensure its implementation and improve the strategy of development as a result of changing the efficiency of individual parameters of the enterprise operation.

ӘОЖ 631.15

ТӘУЕКЕЛ МЕНЕДЖМЕНТІ ЖӘНЕ КӘСПОРЫННЫҢ ТӘУЕКЕЛІН ТӨМЕНДЕТУ ЖОЛДАРЫ

**Асилбеков Динмухаммед Калмаханбетович – магистрант,
Шымкент университеті, Шымкент қ., ҚР
Ділдәбек Сымбат- Шымкент университетінің 2 курс студенті**

Тәуекел-менеджменті тәуекелді басқару және экономикалық, нақтырақ айтқанда, осы басқару үрдісінде туындайтын қаржылық қатынастарды басқару жүйесі болып табылады. Тәуекел-менеджменті басқарудың стратегиясы мен тактикасынан тұрады. Басқару стратегиясы қойылған мақсаттарға жету үшін қаражаттарды пайдалану әдістері және бағыттарымен түсіндіріледі. Бұл әдіске шешімді қабылдау үшін белгілі бір ережелер мен шектеулер жиынтығы сәйкес келеді. Тактика - нақты жағдайларда қойылған мақсаттарға жету үшін нақты әдістер мен тәсілдер. Басқару тактикасының міндеті ең оңтайлы шешім және берілген шаруашылық жағдайда тиімді басқару әдістері мен тәсілдерін таңдау болып табылады.

Тәуекел менеджменті басқару жүйесі ретінде екі ішкіжүйеден тұрады: басқарылатын ішкіжүйе (басқару объектісі) және басқаратын ішкіжүйе (басқару субъектісі). Тәуекел

менеджментінде басқару объектісі болып капиталдың тәуекелді салымы және тәуекелді өткізу үрдісінде шаруашылық жүргізуші субъектілері арасындағы экономикалық қатынастар табылады. Бұл экономикалық қатынастарға сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы, несие алушы мен несие беруші, кәсіпкерлер (серіктестер, бәсекелестер) арасындағы қатынастар жатады және т.с.с.[1]

Тәуекел менеджментінің басқару субъектісі – түрлі басқарушылық істің әдістері мен тәсілдері арқылы басқару объектінің мақсаттылық бағытты қызмет етуін жүзеге асыратын арнайы адамдар тобы (қаржы менеджері, сақтандыру маманы, аквизитор, актуарий, андеррайтер және т.б.).Субъектінің басқару объектісіне әсер еті үрдісі, яғни басқару үрдісі басқаратын және басқарылатын ішкіжүйе арасында белгілі бір ақпаратты айналдыру жағдайында жүзеге асырылады. Басқару үрдісі оның нақты мазмұнынан тәуелсіз ақпараттарды алу, беру және қолдануды ұсынады. Тәуекел менеджментінде белгілі жағдайларда сенімді және жеткілікті ақпараттарды алу маңызды орын алады, себебі тәуекел жағдайында қызмет ету бойынша нақты шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Тәуекел менеджментінің қызмет етуінде ақпараттық қамтамасыз ету ақпараттың түрлі типтерінен тұрады: статистикалық, экономикалық, коммерциялық, қаржылық және т.б.Бұл ақпарат белгілі бір ықтималдылық туралы сақтық жағдайдың тауарларға және капиталға сұраныстың бар-жоқтығы және сұраныс мөлшері, өздерінің клиенттері, серіктестері, бәсекелестерінің қаржылық тұрақтылығы және төлемқабілеттілігі,бағалар, бағамдар және тарифтер, сонымен қатар сақтандырушылар шарттары жөнінде, дивидендтер және пайыздар туралы мәліметтерден тұрады [2].

Кез келген шешім ақпаратқа негізделеді. Ақпараттың сапасы өте маңызды. Ақпарат қаншалықты аутқыған болса, соншалықты шешім анықты емес болады. Ақпарат сапасы оны алған кезде бағалануы тиіс. Ақпарат жылдам ескіреді, сондықтан ол жедел қолданылуы қажет.Тәуекел менеджменті белгілі бір қызметтер атқарады [3].

Тәуекел менеджментіндегі болжамдау объектінің толықтай немесе оның бөлшектерінің қаржылық жағдайын келешекте өзгерістерін қалыптастырумен түсіндіріледі. Болжамдау – белгілі жағдайды алдын ала көру. Болжамдау жасалған болжамдарды тәжірибеде бұлжытпай жүзеге асыру міндетті емес. Болжамдау ерекшелігі бағыталған беталыстар негізінде басқару объектісінің қаржылық жағдайын дамуының түрлерін анықтайтын қаржылық көрсеткіштерді құрудағы баламалылық (альтернативтілік) болып табылады. Тәуекел динамикасында болжамдау өзгеріс беталысын эксперттік бағалау есебімен өткенді болашаққа экстраполяциялау негізінде де, өзгерісті тікелей елестете көру негізінде де жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл өзгерістер күтпеген кезде болуы мүмкін. Бұл өзгерістерді алдын ала елестете көру негізінде басқару менеджердің нарықтық механизм бойынша сезгіштік болуын және жедел шешім қолдануды талап етеді.

Тәуекел менеджментінде ұйымдастыру белгілі бір ережелер мен процедуралардың негізінде тәуекелді капитал салымының бағдарламасын өткізетін адамдардың бірігуімен түсіндіріледі. Бұл ережелер мен процедураларға басқару органдарын құру, басқару аппаратының құрылымын қалыптастыру, басқарушылық бөлімшелердің арасында өзара байланысты бекіту, нормалар, нормативтер, әдістемелерді жасау және т.с.с.Тәуекел менеджментінде реттеу арқылы берілген параметрлерден ауытқу жағдайында басқару объектісінің тұрақтылық жағдайына жету іске асырылады. Реттеу ең алдымен туындаған ауытқуларды жою бойынша жасалып жатқан шараларды қамтиды.Тәуекел менеджментінде координациялау тәуекелді басқару жүйесінің барлық буындарының, басқару аппараты және мамандардың барлығының жұмысының келусішілігімен түсіндіріледі [4].

Үйлестіру басқару объектісінің, басқару субъектісінің, басқару аппаратының және бөлек жұмысшының бірлігін қамтамасыз етеді.Тәуекел менеджментінде ынталандыру қаржы менеджерлерін, басқа мамандарды өз еңбектерінің нәтижесіне қызығушылықпен түсіндіріледі. Тәуекел менеджментіндегі бақылау тәуекел деңгейін төмендету бойынша жұмысты ұйымдастыруды тексерумен түсіндіріледі. Бақылау арқылы тәуекелді капитал салымының табыстылығы, пайда мен тәуекелдің арақатынасы туралы, қызмет етудің

бағытталған бағдарламасын іске асыру деңгейі туралы ақпарат жиналады. Осы ақпарат негізінде қаржылық бағдарламаларға, қаржылық жұмысты ұйымдастыруда, тәуекел менеджментін ұйымдастыруда өзгерістер енгізіледі [5].

Тәуекел деңгейін төмендету бойынша шаралар нәтижесін талдауды ұсынады. Қаржы тәуекелдері түрлі әдістер мен тәсілдер көмегімен шешіледі. Қаржы тәуекелдерін шешу құралдары болып олардан қашу, ұстап қалу, беріп жіберу, деңгейін төмендету. Тәуекелден қашу тәуекелмен байланысты шарадан жай ауытқумен түсіндіріледі. Алайда кәсіпкер үшін көбінесе тәуекелден қашу пайда алу мүмкіндігін қолданбауды білдіреді. Тәуекелді ұстап қалу – тәуекелді инвестордың жауаптылығына қалтыру. Сонымен, инвестар венчурлік капиталды сала отырып, венчурлік капиталдың мүмкін болатын жоғалтуларын меншікті қаражаттары есебінен өтей алатынын алдын ала ескереді. Тәуекелді беріп жіберу инвестор тәуекел жауаптылығын басқа біреуге, мысалы сақтандыру қоғамына, беріп жіберумен түсірдіріледі. Бұл жағдайда тәуекелді беріп жіберу қаржы тәуекелін сақтандыру жолымен жасалды. Тәуекел деңгейін төмендету – жоғалтулар ықтималдылығын және көлемін қысқарту [6].

Кейде инвестор нәтижелер анықталмаған және шектелген ақпараттар жағдайында шешім қабылдайды. Әрине, егер инвесторда толық ақпарат болса, ол сапалы болжам жасап, тәуекел деңгейін төмендете алатын еді. Бұл жағдай ақпаратты тауар ретінде көрсетеді. Ақпарат бағалы тауар болып табылады, ол үшін инвестор үлкен ақша төлеуге дайын, олай болса, ақпаратқа капитал салымы кәсіпкерліктің бір сферасы болып табылады. Толық ақпарат құны толық ақпарат бар кездегі бір нәрсенің күтілетін сатып алу құны мен ақпарат толық емес жағдайдағы күтілетін құн арасындағы қатынасы ретінде есептеледі. Егер болжам нақты болып шықпаса да, қаражаттарды перспективаға өткізудің сапалы болжамын қамтамасыз ететін сұраныс пен өткізу нарығын зеттеуге салған тиімді.

Шектеу – шығыстар, сатулар, несиелер және тағы басқалардың шекті сомасын бекіту. Шектеу тәуекел деңгейін төмендетудің маңызды құралы болып табылады және шектеуді банктер қарыз беруде, овердрафт келісімшартына отырғанда; шаруашылық жүргізуші субъектілер тауарларды несиеге (несие карточкасы бойынша), жол чектері және еврочектер бойынша сату, инвесторлар капитал салымы сомасын анықтау кезінде қолданады [3].

Сақтандыру үшін құрылып жатырған ақша қорының мақсатты бағыттылық сипаты тән, оның ресурстарын тек алдын ала келісілген жағдайлардағы жоғалтуларды өтеуге (көмек көрсету) жұмсау; қатынастардың ықтималдылық сипаты, себебі сәйкес жағдай қашан болатыны, оның күші қандай және қай сақтанушыға тиесілі болатыны алдын ала белгісіз; қаражаттардың қайтарымдылығы, себебі бұл қаражаттар барлық сақтанушылар бойынша зияндарды өтеу төлеміне бағытталған.

Сақтандыру үрдісінде сақтандыру қорын құруда қатысушылар арасында қаражаттарды қайта бөлу жүргізіледі: бір немесе бірнеше сақтанушы жоғалтуларын өтеу жоғалтуларды барлығына бөлу жолымен жүргізіледі. Белгілі бір кезеңде төлем жасаған сақтанушылар саны өтеу алатын сақтанушылар санынан үлкен болады.

Әдебиеттер

1. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 2016.
2. Бланк И.А. Стратегия и тактика управления финансами. – Киев: ИТЕМЛтд, АДЕФ-Украина, 2066.
3. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами. – М.: Финансы и статистика, 2018.
4. Вишняков Я. Д., Колосов А. В., Шемякин В. Л. Оценка и анализ финансовых рисков предприятия в условиях враждебной окружающей среды бизнеса // Менеджмент в России и за рубежом – 2015 г. №3, с. 15-17.
5. Глухов В.В., Бахрамов Ю.М. Финансовый менеджмент. – С.-Петербург: Специальная литература, 2015.
6. Грабовой П. Г. . Риски в современном бизнесе. – М.: Аланс, 2014. - 240с.

Резюме

В данной статье рассмотрены понятие и значение риск-менеджмента, а также пути снижения риска на предприятиях.

Summary

This article describes the concept and importance of risk management, as well as ways to reduce risk in the workplace.

ӘОЖ 631.15

КӘСІПОРЫН ТӘУЕКЕЛДЕРІНІҢ МӘНІ МЕН ТҮСІНІГІ

**Асилбеков Динмухаммед Калмаханбетович – магистрант,
Шымкент университеті, Шымкент қ., ҚР
Серік Аружан- Шымкент университетінің 3 курс студенті**

Кез келген кәсіпорынның қаржылық әрекеттерінің барлық түрлері көптеген тәуекелмен тығыз байланысты болады. Оның ықпал ету дәрежесі нарықтық экономикаға байланысты біршама артуда.

Тәуекел шаруашылық қызметті жүзеге асырумен байланысты категориялардың ішінде ең күрделілерінің бірі болып табылады. Әдебиеттерде бұл категорияға әртүрлі түсінік береді. Мысалы, Р.Ә.Әмірқанов және А.Қ.Тұрғұлованың «Қаржы менеджменті» атты еңбегінде «Тәуекел – бұл бір жағынан, барынша мүмкінді қауіптілік, ресурстардан айырылу мүмкіндігі немесе ресурстарды ұтымды пайдаланудан алынатын табысты толық алмау, басқа жағынан, тәуекелдің арқасында қосымша пайда табу мүмкіндігі» делінген[1].

Шынында да тәуекелдің салдарын біз алдын-ала нақты айта алмаймыз. Тәуекелге бару арқылы кәсіпорын табыс табуы да мүмкін, сонымен қатар оның шығынға ұшырамайтынына да ешкім кепілдік бермейді. Сондықтан да қаржы менеджменті табыс алу мүмкіндігін ылғи да тәуекелмен байланыстырады. Тәуекелжәнетабыс - өзарабайланыстықаржылықкатегориялар.

Тәуекел - бұл экономикалық категория. Экономикалық категория ретінде олболуы да мүмкін, болмауы да мүмкіноқиғаны білдіреді. Сондай-ақ, тәуекелге экономикалық категория ретінде келесідей негізгі белгілертән:

Тәуекел категориясының қарастырылыпөткен белгілері оны келесідей етіп түсіндіруге мүмкіндік береді:

Кәсіпорынның тәуекелі деп оның қаржылық қызметінің жүзеге асырылуының шарттарының белгісіздігі жағдайында табыстар жоғалту немесе капитал жоғалту формасында жағымсыз қаржылық салдарлардың пайда болу ықтималдылығы түсіндіріледі [3].

Әрине, тәуекелден қашуға, яғни тәуекелмен байланысты шаралардан бас тартуға болады. Бірақ кәсіпкер үшін тәуекелден қашу көбінесе мүмкін пайдадан бас тартуды білдіреді. Тәуекелді басқаруға болады, яғни тәуекелді оқиғаның пайда болуын қандай да бір дәрежеде болжауға мүмкіндік беретін әртүрлі шараларды қолдануға және тәуекел дәрежесін дәрежесін төмендетуге шаралар қабылдауға болады.

Тәуекелді басқаруды ұйымдастыру тиімділігі көпшілік жағдайда тәуекелдің сыныпталуы-мен анықталады [4].

Тәуекелдердің сыныпталуы деп белгілі бір мақсатқа жету үшін қандай да бір белгілер бойынша тәуекелдерді жеке топтарға бөлуді түсінуге болады. Тәуекелдердің ғылыми негізделген сыныпталуы әрбір тәуекел түрінің олардың жалпы жүйесіндегі нақты орнын анықтауға мүмкіндік береді. Тәуекелдердің сыныпталуы тәуекелдерді басқарудың сәйкес тәсілдері мен әдістерін тиімді пайдалануға мүмкіндік тудырады. Тәуекелдің әрбір түріне тәуекелді басқарудың өз тәсілі сәйкес келеді.

Тәуекелдерді сыныптау жүйесі өзіне тәуекелдердің категорияларын, топтарын және түрлерін қамтиды.

Мүмкін болатын нәтижеге байланысты тәуекелдерді екі үлкен топқа бөлуге болады: таза және спекулятивті тәуекелдер.

Таза тәуекелдер теріс немесе нөлдік нәтиже алу мүмкіндігін білдіреді. Мұндай тәуекелдерге табиғи, экологиялық, саяси, транспорттық және коммерциялық тәуекелдердің кейбір түрлері (мүліктік, өндірістік және сауда тәуекелі) жатады [5].

Спекулятивті тәуекелдер оң нәтиже де, сондай-ақ теріс нәтиже де алу мүмкіндігімен айқындалады. Оларға коммерциялық тәуекелдердің бір бөлігі болып табылатын қаржылық тәуекелдер жатады.

Пайда болуының негізгі себебіне байланысты тәуекелдер келесідей категорияларға бөлінеді: табиғи, экологиялық, саяси, транспорттық және коммерциялық тәуекелдер.

Табиғи тәуекелдерге табиғаттың апатты күштерінің көрініс табуымен, яғни жер сілкінісімен, су тасқынымен, боранмен, өртпен, эпидемиямен және тағы басқалармен байланысты тәуекелдер жатады.

Экологиялық тәуекелдер – бұл қоршаған ортаны ластаумен байланысты тәуекелдер.

Саяси тәуекелдер - елдегі саяси жағдаймен және мемлекеттің қызметімен байланысты тәуекелдер. Саяси тәуекелдер өндірістік-сауда процесінің шаруашылық субъектіге байланыссыз себептер бойынша бұзылуынан пайда болады.

Транспорттық тәуекелдер – бұл жүктерді автомобильмен, су көлігімен, өзен көлігімен, теміржол көлігімен, самолеттермен және тағы басқа да көлік түрлерімен тасумен байланысты тәуекелдер.

Коммерциялық тәуекелдер – қаржылық-шаруашылық қызмет процесінде залалдарға ұшырау қауіптілігі. Олар коммерциялық мәміле нәтижесінің белгісіздігін білдіреді.

Құрылымдық белгілері бойынша коммерциялық тәуекелдер мүліктік, өндірістік, сауда, қаржылық тәуекелдерге бөлінеді.

Мүліктік тәуекелдер – бұл кәсіпкер-азаматтың ұрлық, диверсия, техникалық және технологиялық жүйелердің бұзылуы нәтижесінде мүлкін жоғалту ықтималдылығымен байланысты тәуекелдер.

Өндірістік тәуекелдер – бұл әртүрлі факторлардың ықпалы нәтижесінде өндірістің тоқтап қалуынан болатын шығындармен байланысты және өндіріске жаңа техника мен технологияны ендірумен байланысты тәуекелдер.

Сауда тәуекелі – бұл төлемдерді кешіктіру, тауарларды жөнелту кезінде төлемдерді жүргізуден бас тарту, тауарды уақытында жеткізбеу себептері бойынша шығындармен байланысты тәуекел.

Қаржылық тәуекелдер қаржы ресурстарын жоғалту ықтималдылығымен байланысты болады.

Әдебиеттер

1. Рэдхэд К., Хьюс С. Управление финансовыми рисками: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2016.
2. Хохлов Н.В. Управление риском: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 239 с.
3. Найт Ф. Понятие риска и неопределенности // THESIS. – 2014. – №5.
4. Фридмен М., Сэведж Л. Анализ выбора в условиях риска. // Российский экономический журнал, 2012. - №9.
5. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. – М.: - 2016.

Резюме

В данной статье рассмотрены понятие и значение риск-менеджмента, а также пути снижения риска на предприятиях.

Summary

This article describes the concept and importance of risk management, as well as ways to reduce risk in the workplace.

ИНВЕСТИЦИЯ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚ ТУРАЛЫ

**Қорған Ғ.Қ.- Шымкент университетінің магистранты, ғыл.жет.
PhD докторы Жүсіпова Э.Ж.**

Инвестиция – салыстырмалы түрде алғанда біздің экономикамыз үшін жаңа термин. Отандық экономикалық әдебиеттерде инвестиция ұғымы күрделі қаржыларды жұмсау синонимі ретінде қолданылып келді. Бұл ұғым арқылы негізгі қорлардың жай және дамыған ұдайы өндірісіне бағытталған барлық материалдық, еңбек, қаржылық шығынның ресурстарымен түсінілді.

Орталықтанған жоспарлы жүйе шеңберінде жалпыға ортақ келесі ұғым қолданылды: «Күрделі қаржы жұмсау – жұмыс жасап тұрған мекемелерді қайта жаңғырту, кеңейту, техникалық жарақтандыру және жаңасын тұрғызуға (өндірістік күрделі қаржы жұмсау) немесе тұрғын үй, мәдени – тұрмыстық құрылысқа жұмсалған қаржы қаражаттары (өндірістік емес күрделі қаржы жұмсау)» [3].

Қазақстан Республикасының «Инвестициялар туралы» заңына сәйкес [14] инвестициялар – бұл ақша қаражаттары, арнаулы банктік ақша қаржылары, жарна, акция және басқа да құнды қағаздар; технологиялар, машиналар, құрал-жабдықтар, лицензиялар, соның ішінде, тауарлық белгіге беретін несиелер, кез келген мүлік немесе мүліктік құқық, кәсіпкерлік немесе өзге де іс-әрекет түрлерінен табыс табу және әлеуметтік оң нәтижеге қол жеткізу мақсатына жұмсалатын зияткерлік құндылық. Нарықтық экономикада ең кең тараған және жалпылама ұғым бойынша инвестиция – бұл табыс табу немесе басқа да бір нәтиже алу мақсатында кез-келген түрдегі қаржы жұмсау үдерісі.

Инвестиция мәселесіне Президент өз Жолдауында көп көңіл бөлген. Ол үшін алдымен ыңғайлы инвестициялық ахуал жасау керек. Бұл үшін Президент Жарлығымен тікелей инвестицияларды қолдайтын біздің саясатымызды іске асыру құқығына ие Қазақстандағы мемлекеттік орган мәртебесі бар Инвестициялар жөніндегі мемлекеттік комитет құрылды. 1997 жылы 28 ақпанда тікелей инвестицияларды ынталандыру мақсатында инвестициялар тартуға жеңілдік жасалған. Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы заң қабылданды. Бұл заңға сәйкес инвестицияларды тартудың аса маңызды өндірістері тізіміне: жоғарғы технологиялық машиналар, құрал жабдықтар мен саймандар жасау, өнеркәсіптік электроника мен электртехникалық ілімде шығу енгізілді. Ал дүниежүзілік тәжірибе жалпы ұлттық өнімді ауыл шаруашылығымен өндіруші өнеркәсіп үлесінің азайып оның үлесіне өндіріс, әсіресе ғылымға сүйенген жоғарғы қосымша құнға негізделген және қызмет көрсету саласы үлесінің өсуіне бағытталған белгілі бір жүйелігін қажет деп табуға [5].

Отандық және шетелдік әдебиеттерде «инвестиция» түсінігіне әр түрлі анықтама береді.

Әр түрлі экономистердің еңбектерін талдай отырып, инвестицияның мәні жөніндегі бірегей көзқарастың жоқтығын көрсетеді. Инвестиция бойынша көзқарастардың әр түрлі мағынада қарастырылуын түсіндіреді: мүліктік, төлемдік, орналастыру бойынша және т.б. Нарықтық экономика жағдайындағы инвестицияның экономикалық мазмұны былай қарастырылады: ресурстардың шығыны және нәтижені алу.

Инвестициялық қызмет – бұл жеке және заңды тұлғалардың, сондай ақ мемлекеттің инвестицияны жұмсаумен байланысты тәжірибелік іс әрекеттер жиынтығы [10].

Қазақстан жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өту барысында халықтың жағдайы нашарлап, қаражаттары құнсызданып кетті, ал кәсіпорындардың жағдайы мәз болмады. Олар құрдымға ұшырап, бір бірінің арасындағы байланыс үзілді, несие ресурстары қымбаттады. Сондай ақ республикалық бюджетте үлкен көлемде тапшылық орын алды. Осыған байланысты, шетелдік инвестициялар экономиканың дұрыс қызмет етуіне жағымды жағдайлар енгізді. Бүгінгі күнге дейін біз шетел инвестициясын қажет етіп келеміз.

Алайда, Қазақстанда басқа ТМД елдері сияқты өзіндік инвестициялық ахуалды бағалау жүйесі жоқ. Шетелдік инвесторлар көбінесе біздің еліміздегі және басқа да елдердегі инвестициялық ахуалдың жағдайын бағалап отыратын кеңестік фирмаларға жүгінеді. Алайда, шетелдік сарапшылардың Қазақстанның инвестициялық ахуалы туралы бағасы расталады [17].

Инвестицияны тарту барысында еліміз тиімді саясатты жүргізсе, онда алдағы уақытта экономиканың шикізат бағытынан қол үзіп, дамудың индустриялы-үдемелі жолына түсер едік.

Қазіргі кезде инвестицияны тарту шарттары бойынша көп әңгімелер айтылып жатыр. Шындығында, ел аяғына тұрғанда дүрліктірген шарттар бойынша әрине көптеген әңгімелер болады. Бірақ ауыр дағдарыс кезінде әлемде белгісіз елге шын мағынасында шетел инвестициясын тарту үмітсіз және сәтсіз іс болатын. Ал бізде басқа жол болмады. Бастапқы кезеңде азғантай инвесторлардың алдында алынған жағымсыз міндеттемелерді дәлелдеу үшін кей уақытта шаршататын, қалжырататын кезеңдерден өтуге тура келді. Бірақта осының барлығы маңызды болып келді. Алдымызда елдің экономикалық тәуелсіздігі тұрды.

Әлемдік нарықта инвестиция үшін бәсекелестік еш уақытта әлсіремейтінін айта кету керек. АҚШ, ЕО, Қытай, Индия және басқа да елдердің арасында инвестицияны тарту үшін тірескен күрес әр уақытта орын алады.

ЮНКТАД-тың мәліметі бойынша 2017 жылы әлемде тікелей шетелдік инвестицияның көлемі 1244 млрд. долларға жетті. Тікелей шетел инвестициясын алушылардың құрамында АҚШ, Қытай, Гонконг, Бельгия, Бразилия, Германия, Ұлы Британия бар. 2017 жылы 20 алдыңғы қатарлы елдердің жартысын дамушы мемлекеттер құрады (1.6 - кесте) [18].

Ендігі кезекте ғылыми-техникалық әлеуеттің қазіргі жағдайына отандық кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін сараптау арқылы баға береміз. Қазіргі таңда еліміздегі инновациялық белсенділіктің баяу екендігін көрсететін дәлелдер мен себептер көп. Олардың қатарына қаражаттың жетіспеушілігін, шығындылықтың көбею қаупін, төлем қабілетті сұраныстың төмендігін, инновациялық ортаның әлі де болса жетілмегенін және басқаларды жатқызуға болады.

Нақты мәліметтерге тоқталар болсақ, 2018 жылы жүргізілген зерттеу нәтижелері 10937 кәсіпорынның тек 467-сі ғана инновациялық қызметті жүзеге асырғанын көрсетті.

Инновациялық бағыттылық кәсіпорындардың ғылыми-техникалық әлеуетіне ғана емес, олардың зерттеу базасының жағдайына да, персоналының біліктілігі мен қаржылық ресурстарының көлеміне де байланысты қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының 2014-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://kz.government.kz>
2. «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, 2017, 29 қаңтар.
3. «Қазақстанның индустриялық-экономикалық дамуы – біздің ортақ болашағымыз үшін» Қазақстан Республикасы Президентінің «Нұр Отан» партиясының кезектен тыс 12-ші съезінде жасаған баяндамасы // Егемен Қазақстан, 2016, 16 мамыр.
4. Инновационный менеджмент.: Справочное пособие. /Под ред. Г.Н.Завлина, А.К.Казанцева, Л.Э.Миндели. Изд. 2-е переработ. и доп. – М.:ЦИСН. 1998.
5. Райзберг Б.А., Стародубцева Е.Б., Лозовский Л.М. Современный экономический словарь. М.: ИНФРА-М, 2000, 480 б.
6. Могильный С.В. Формирование и развитие инновационной инфраструктуры в Республике Казахстан. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Алматы, 2004, 156 б.
7. Қазақстан Республикасының «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» 2013 жылғы 23 наурыздағы №135 Заңы // Егемен Қазақстан, 2013, 31 наурыз.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы привлечения инвестиций употребляя науку и технику в целях улучшения эффективности исследования теоретических основ инвестиции и инновационной службы.

Summary

This article discusses the problems of attracting investments by using science and technology in order to improve the effectiveness of research into the theoretical foundations of investment and innovation service.

ӘОЖ 368.25

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тлеубердиева Асем Бағдатқызы ҚҚ 217-к курс студенті

Шымкент университеті

Ғылыми жетекшісі з.ғ.магистрі, Қанаева М.П

Шымкент университеті

Экономикалық қылмыстың алдын алу жүйесін қалыптастырудың әдіснамалық негізін осы қылмысты туындатушы процестер мен әртүрлі әлеуметтік құбылыстардың өзара байланыстарын зерттеу құрайды. Ең алдымен, жүйелік тәсіл негізінде нарықтық реформалар кезеңіндегі экономикалық қылмыстың динамикасы мен жағдайын терең әрі жан-жақты бағалау қажет. Экономика саласындағы қылмыстың алдын алу әлеуметтік басқарудың ажырамас бөлігі болып саналады және қылмыс жасауға ықпал ететін факторлардың әсерін азайту мен құқық бұзушы тұлғаны түзетуге бағытталған тәрбиелеуші, құқықтық, техникалық, ұйымдастыру-өндірістік, экономикалық шаралар жүйесін жасауды білдіреді.

Экономика саласындағы қылмысты болдырмау шараларының мәні мен маңызын сезіне отырып, әлеуметтік процестерге әсер етуші факторлар туралы қазір айта қою қиын екенін ескерген жөн. Бұл туралы Н.Ә. Назарбаев өз сөзінде: «Кәсіпкерлікке қарсы жасалынған қылмыстың алдын-алу арқылы ғана елімізді экономикалық тұрақтылықты сақтап қала аламыз», – деді [1].

Бұл жағдайда экономикалық қылмыстың алдын алуға арналған арнайы криминологиялық шаралар айрықша мәнге ие болады. Бұл шаралар экономикалық қатынастарға кіретін азаматтар мен кәсіпорындарға қатысты жалпы криминологиялық шараларды жүзеге асыруға, қылмыс себептерін жоюға тікелей бағытталған. Аталған шараларды қылмыстың алдын алуға қатысып, оны жүзеге асырушы субъектілер қабылдайды.

Экономикалық қылмыстардың алдын алуда жалпы әлеуметтік шаралардың маңызы зор. Жалпы алдын алу шараларының мәні – өзін-өзі қаржыландыру, өзін-өзі басқару негізінде экономикалық процестердің өздігінен реттелуінің демократиялық қағидаларын енгізуде жатыр. Экономикалық қылмыстың алдын алу тұрғысында маңызды мәнге өнеркәсіпті техникалық қаруландыру, кемелденген техника мен технологияны қолдана отырып, қарқынды даму жолына өту, ескірген жабдықтарды ауыстыру және автоматтандырылған кәсіпорындарды көбейту шаралары ие болуда.

Экономикалық қылмыстың алдын алуда мемлекеттік, аудиторлық және ішкі шаруашылық бақылаулардың өкілдері, шаруашылық басқару органдары еңбек ұжымдары, акционерлік қоғамдар, кәсіпорындардың жауапты қызметкерлері мен жетекшілері елеулі рөл атқарады. Қазіргі жағдайларда табиғи ресурстарды пайдалану мен кәсіпорынның кешенді даму мәселесін шешіп беретін жергілікті өзін-өзі басқару органдарының профилактикалық қызметі айрықша мәнге ие. Басқа да құқық қорғау және бақылау органдары секілді ішкі істер органдарының да қызметі әлеуметтік, экономикалық, саяси сипаттағы факторларды ескерсе

ғана табысты болмақ. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікке қарсы жасалынған қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны барған сайын көбейіп келеді. Ол мәліметтерді біз Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінің 2008–2015 жылдардағы қылмыстық статистикасының талдамасынан көруімізге болады. Жыл сайын тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны бұл қаралып отырған кезең аяғында 61,2%-ға өскен [2].

Экономикалық қылмыстың алдын алуға арналған ішкі органдарының қызметі негізінде жатқан заңдық жүйе өзінің құрамына мемлекеттік билік пен органдар қабылдаған әртүрлі нормативтік құқықтық актілерді қамтиды. Оларға жататындар:

- ҚР Конституциясы;
- ҚР Заңдары мен кодекстері;
- ҚР Президентінің жарлықтары;
- ҚР Ішкі істер министрінің нұсқаулары мен ережелері, министрліктердің нормативтік актілері.

• Экономикалық қылмыстардың алдын алу үшін кешенді түрде келесі шараларды қолдану қажет.

Экономикалық шаралар – экономикалық саясаттың жекелеген бағыттары бойынша жасалған арнайы мемлекеттік бағдарламалар мен нарыққа өтудің жалпы концепциясына енеді. Олардың қатарына: жер реформасы, кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасы, мемлекеттік кәсіпорындарды жеке меншіктеу бағдарламасы, банк жүйесін реформалау, көтерме сауданы өндіріс құралдарымен жабдықтау, бағалы қағаздар нарығын құру, тауар өндірушілердің ақпараттық қамтамасыз етілуін құру жатады.

Антикриминогендік әрекеттер кәсіпорындардың өзара қатынас тәртібіне жоспарды міндетті түрде орындау негізінде емес, әріптестерді еркін таңдау, тараптардың келісімі бойынша бағаны анықтаудың өзара тиімді келісім-шартын жасасу негізінде өзгерістер енгізеді.

Мемлекеттік мүлікті жекешелендіру процесінде пайдақорлық қылмыстардың криминогендік белсенділігін төмендету үшін алдын ала сақтандыру шаралары азаматтар арасында мемлекеттік мүлікті орналастыру, олардың талаптілектерін қанағаттандыру, ұжым құқығының сақталу кепілдігін беруді қамтитын нақты ойластырылған бағдарлама құрады. Сондай-ақ, шамадан тыс пайдалануды, капиталды шексіз иемденуді шектейтін басқа да шаралар құрылуы қажет. Алдын алудың айрықша бағыттағы шаралары болып, нарықта доминанттық жағдай орнатушы кәсіпорындардың бағаны ұстап тұруы туралы бәсекелестердің келісіміне тыйым салатын жағдайлар табылады.

- *Ұйымдастырушылық шаралар* – мұнда жіберілген өнім сапасын, бағасын сақтауға арналған мамандандырылған бақылау, қаржылық бақылау органдарының кадрларын кәсіби дайындау мен іріктеу шаралары жатады. Сондай-ақ, тұтынушылар құқығын қорғау қоғамы секілді қоғамдық қалыптастыруларды функцияландыруға арналған сенімді жағдайлар туғызу шаралары да жатады. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 6 тамыз 2014 жылы №833 Жарлығымен Қазақстан Республикасының қаржы полициясы таратылып, орнына Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 29 тамыз 2014 жылғы №900 Жарлығымен, Мемлекеттік қызмет және сыбайластық жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі құрылды [3].

Ал, экономикалық қылмыстарды тергеу мемлекеттік кіріс Комитетіне берілді.

Экономикалық қылмыспен күресте едәуір профилактикалық тиімділік – бақылау органдары әрекеттерін кемелдендіретін, олардың дамыған нарықтық экономикалы елдермен тәжірибе бөлісуін қамтамасыз ететін шаралар өткізуге қабілеттілік.

Бақылау органдарын жұмыстарының тиімділігі барынша дамыған бақылау әдістерін тәжірибеге енгізу шараларына байланысты. Экономикалық қылмыстың алдын алу мақсаттары ретінде өндірістік емес шығындарды есептеу, әлемдік экономикалық байланыстарға кіруге бағытталған, экономикалық қатынастардың нарықтық тәртіп талаптарына жауап беретін тауарлық-материалдық құндылықтарды бақылау мен есептеу әдістерін кемелдендіру

шаралары қызмет етеді. Сыртқы экономикалық зардаптардың алдын алу мен экономикалық қауіпсіздікті қорғау мақсатында банк, кеден және қаржы органдарының ұйымдасқан өзара әрекетіне негізделген сыртқы кеден-валюталық бақылаудың жаңа механизмін құру керек.

- **Техникалық шаралар** – экономикалық қылмыстың алдын алуға арналған

техникалық шаралар тауар, шикізат тасымалдаудың барынша дамыған құралдарын жасауға, айрықша құнды шикізат және тауар ресурстарын сақтау орындарында сенімді құрылғылар орнатуға, тауарлар мен басқа да байлықтарды жымқыруға, ұрлауға мүмкіндік беретін жалған құжаттарды қолға түсіру әдістерін құқық қорғау және бақылау органдары тәжірибесіне ендіруге бағытталған.

- **Құқықтық шаралар** – экономикадағы қылмыстық әрекеттің алдын

алуда, әсіресе қазіргі таңда айтарлықтай рөл атқарады, демек, құқықтық қамтамасыз ету механизмі шаруашылық тәжірибеден қалып барады.

Экономикалық қатынастарды реттеудің заңдық сипатын дамыту үшін:

- ✓ Барлық шаруашылық субъектілер үшін нарықта жалпыға бірдей өзін-өзі ұстау ережелерін жасау қажет;

- ✓ Тұтынушылардың талап-тілектеріне зиян келтіретін, шаруашылық заңдарды бұзатын тұлғаларға материалдық санкция жүйесін жасау;

- ✓ Қоғамдық құндылыққа қол сұғатын, шаруашылық әрекеттің жалпыға міндетті ережелерін орындамау жағдайында әртүрлі қылмыстық және әкімшілік жауапқа тартуды енгізу қажет.

Құнды қағаздармен жұмыс істеу ережелерін бұзу, кірісті жасырып қалу мақсатында бухгалтерлік есепті шатастыру, басқа шаруашылық субъектілер мен кәсіпорындарды тіркеу кезінде мәліметтерді қасақана бұрмалау, т.б. секілді экономикалық әрекеттің қауіпті нысандары үшін қылмыстық және әкімшілік жауаптылыққа тартуды енгізу зор мәнге ие.

Экономикалық қылмыстың алдын алу міндеттерін шешуде маңызды мәнге заңды қорғамауға бет алған әрекетті болдырмай, оның ерте кезеңінде тиісті шара қолдану хұзыретіне сот пен прокуратура ие.

- **Тәрбиелік шаралар.** Кәсіпкерлік-экономикалық қызметтің айрықша түрі

және әлеуметтік құбылыс ретінде белгілі бір тарихи және әлеуметтік ортада туындайды. Халықтың едәуір бөлігінде жеке табыс идеологиясы біздің қоғамның ұжымдық табиғатынан кем емес екендігімен санаспай кетуге болмайды, сонда экономикамен айналысатын адамдардың әрекеттері қалайша моральға жат болуы мүмкін.

Адамдарға жақсы өмір сүруге жағдай туғызуға және жақсы қоғамда өмір сүретіндігін мақтаныш тұтуға мүмкіндік бере алатын, оларға жақсы өмір сыйлауға қабілетті, тиімділігі жоғары қоғам құрудың тәрбиелік мәні болуының себебі міне осында. *Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жасаған кезекті жолдауында* негізгі даму бағыты шағын және орта бизнеске арналған.

Жаһандық рейтингке сәйкес, Қазақстан бизнесті жүргізуге ең қолайлы жағдайы бар елдер торабына кіреді және біз бұл үрдісті өрістете түсуге тиіспіз. Шағын және орта бизнес - жалпыға ортақ еңбек қоғамының берік экономикалық негізі. Көптеген алдыңғы қатарлы мемлекеттерде қалыптасқан үрдістің бірі шағын және орта бизнесті ұрпақтан ұрпаққа берілетін отбасы дәстүріне айналдырған дұрыс.

Көлеңкелі ақша айналымы мен оны шетелге заңсыз шығару секілді нарық реформасы кезеңінде қалыптасқан экономикалық қылмыстың жаңа түрлерін кешенді зерттеу маңызды мәнге ие. Нарықтық қатынастар жағдайындағы құқықтық және экономикалық жүйелердің өзара байланысының генезисін байытып, молайту криминологияның түйінді мәселелерін шешуге – экономикалық қылмысты жоятын негізгі себептер мен жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді.

Себептік кешенге негізделе отырып, нарықтық қатынастарға қылмыстың алдын алу әдіснамасын қалыптастыруға аяқ басуға болады. Анықталған өзара байланыстар есебінен

профилактикалық әрекеттің объектілері мен субъектілерін анықтау қажет. Сондай-ақ профилактикалық әрекеттердің актуальды бағыттарын топтау және жүйелендіру қажет.

Нарықтық қатынастарды реттеу, құқықтық нормаларды дамыту туралы криминолог ғалымдардың да ұсыныстарының жаны бар. Бұл ұсыныстарды жүзеге асыру – экономикалық қылмыс эскалациясынан қорғау шараларының параметрлерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қорыта айтқанда, экономикалық қылмыстың криминологиялық алдын алуды басқарудың ұйымдасқан негізін дамытуды ғылыми тұрғыда ойластыру қажет.

Кілт сөздер: Экономика, реформа, фактор, кәсіпорын, акционер, антикриминоген, бизнес, криминология, кәсіпкер

Ключевые слова: Экономика, реформа, фактор, предприятие, акционер, антикриминиген, бизнес, криминология, предприниматель

Keywords: Economy, reform, factor, enterprise, shareholder, anti-criminal, business, criminology, entrepreneur

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.А. Правовое воспитание населения – основная задача государства // Юридическая газета. - 2003. - № 1. – С. 2.

2. Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінің 2008–2015 жылдардағы қылмыстық статистикасы

3. Қазақстан Республикасы «Мемлекеттік тексеру мен қадағалау туралы» заңы// Егемен Қазақстан- 2006. - № 6. – С. 12.

4. Қазақстан Республикасының Президенті – Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауының негізгі ережелерін түсіндіру жөніндегі әдістемелік көмекші құрал. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 136 б.

Түйін

В данной статье говорится о проблемах предупреждения экономических преступлений

Summary

This article deals with the problems of preventing economic crimes

ӘОЖ 657

САЛЫҚ ЕСЕПТІЛІГІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МІНДЕТТЕМЕЛЕРІНІҢ МӘНІ, МАҢЫЗЫ, МАЗМҰНЫ

Мырзахан Б.– ЕАМ-18, магистрант
Ғылыми жетекшісі – э.ғ.д., профессор Қуашбай С.
Шымкент университеті

Салық төлеушінің Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес мемлекет алдында туындайтын міндеттемесі салық міндеттемесі деп танылады, оған орай салық төлеуші салық органында тіркелу есебіне тұруға, салық салу объектілерін және (немесе) салық салуға байланысты объектілерді айқындауға, салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді есептеуге, салықтық нысандарды жасауға, салық тіркелімдерін қоспағанда, салықтық нысандарды салық органына белгіленген мерзімде табыс етуге, салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуге міндетті [1].

Мемлекеттің салық қызметі органы арқылы салық төлеушіден оның салық міндеттемесін толық көлемінде орындауын талап етуге, ал салық міндеттемесі орындалмаған

немесе тиісінше орындалмаған оларды қамтамасыз ету жөніндегі тәсілдерді және мәжбүрлеп орындату шараларын қолдануға құқығы бар.

Мүлік пен іс-әрекеттер салық салу объектісі және салық салуға байланысты объект болып табылады, олардың болуына байланысты және олардың негізінде салық төлеушінің салық міндеттемесі туындайды.

Салық базасы салық салу объектісінің құн, физикалық немесе өзге де сипаттамаларын білдіреді, олардың негізінде салықтың және бюджетке төленуге жататын басқа да міндетті төлемдердің сомасы айқындалады [2].

Салық ставкасы салық салу объектісінің немесе салық базасының өлшем бірлігіне салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемді есептеу жөніндегі салық міндеттемесінің шамасын білдіреді. Салық ставкасы салық салу объектісінің немесе салық базасының өлшем бірлігіне процентпен немесе абсолютті сомамен белгіленеді.

Салық кезеңі деп салықтың және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің жекелеген түрлеріне қатысты белгіленген уақыт кезеңі түсініледі, ол аяқталған соң салық салу объектісі, салық базасы айқындалады, салықтың және бюджетке төленуге жататын басқа да міндетті төлемдердің сомасы есептеледі.

Салық төлеуші салық міндеттемесін мерзімінен бұрын орындауға құқылы. Қолма-қол емес нысанда орындалатын салық төлеушінің салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу жөніндегі салық міндеттемесі, сондай-ақ өсімпұлдар мен айыппұлдарды төлеу бойынша міндеттеме банктен немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымнан салықтың және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің сомасына төлем тапсырмасының акцептін алған күннен бастап немесе банкоматтар немесе өзге де электрондық құрылғылар арқылы төлемді жүзеге асырған күннен бастап, ал қолма-қол нысанда – салық төлеуші көрсетілген соманы банкке немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымға, уәкілетті мемлекеттік органға, жергілікті атқарушы органға енгізген күннен бастап орындалған болып саналады.

Салық төлеушінің уәкілетті өкілі салықты, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлеу, міндетті зейнетақы жарналарын аудару кезінде төлем құжаттарында ақшаны жөнелтуші салық төлеушінің тегін, атын, әкесінің атын немесе атауын және оның сәйкестендіру нөмірін көрсетеді.

Резидент заңды тұлға тарату туралы шешім қабылданған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде өзінің орналасқан жері бойынша салық органына бұл туралы жазбаша хабарлайды. Таратылатын заңды тұлға аралық тарату балансы бекітілген күннен бастап үш жұмыс күні ішінде өзінің орналасқан жері бойынша салық органына бір мезгілде:

1 құжаттық тексеру жүргізу туралы салықтық өтінішті;

2 таратудың салық есептілігін;

3 қосылған құн салығы бойынша тіркелу есебіне қойылғаны туралы куәлікті немесе ол жоғалған немесе бүлінген кезде қағаз жеткізгіштегі түсініктемені (қосылған құн салығын төлеуші болып табылған жағдайда) табыс етеді.

Таратудың салық есептілігі таратылатын заңды тұлға төлеуші және (немесе) салық агенті болып табылатын салықтың, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің түрлері, міндетті зейнетақы жарналары және әлеуметтік аударымдар бойынша, құжаттық тексеру жүргізу туралы салықтық өтініш табыс етілген салық кезеңінің басынан бастап осындай өтініш табыс етілген күнге дейінгі кезең үшін жасалады. Таратылатын заңды тұлға салық органына таратудың салық есептілігі табыс етілген күннен бастап күнтізбелік он күн мерзімнен кешіктірмей, таратудың салық есептілігінде көрсетілген салықты, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлейді, міндетті зейнетақы жарналарын аударады. Егер таратудың салық есептілігінің алдында табыс етілген салық есептілігінде көрсетілген салықты, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлеу, міндетті зейнетақы жарналарын аудару мерзімі көрсетілген мерзім өткеннен кейін басталатын болса, онда төлеу (аудару) таратудың салық есептілігі салық органына табыс етілген күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірілмей

жүргізіледі. Салық органдары құжаттық тексеруді таратылатын заңды тұлғаның салықтық өтінішін салық органы алғаннан кейін жиырма жұмыс күнінен кешіктірмей бастауға тиіс.

Таратудың салық есептілігінің алдында табыс етілген салық есептілігінде көрсетілген салықты, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлеу, міндетті зейнетақы жарналарын аудару мерзімі көрсетілген мерзім өткеннен кейін басталатын болса, төлеу (аудару) таратудың салық есептілігі табыс етілген күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірмей жүргізіледі.

Дара кәсіпкер қызметін тоқтату туралы шешім қабылданған күннен бастап бір ай ішінде өзінің орналасқан жері бойынша салық органына бір мезгілде:

1 құжаттық тексеру жүргізу туралы салықтық өтінішті;

2 таратудың салық есептілігін;

3 дара кәсіпкер ретінде тіркелуі туралы куәлікті немесе ол жоғалған немесе бүлінген кезде қағаз жеткізгіштегі түсініктемені;

4 қосылған құн салығы бойынша тіркелу есебіне қойылғаны туралы куәлікті немесе ол жоғалған немесе бүлінген кезде қағаз жеткізгіштегі түсініктемені (қосылған құн салығын төлеуші болып табылған жағдайда);

5 дара кәсіпкердің қызметін тоқтату туралы ақпараттың мерзімді баспа басылымында жарияланғанын растайтын құжатты табыс етеді.

Таратудың салық есептілігі қызметін тоқтататын дара кәсіпкер төлеуші және (немесе) салық агенті болып табылатын салықтың, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің түрлері, міндетті зейнетақы жарналары және әлеуметтік аударымдар бойынша, құжаттық тексеру жүргізу туралы салықтық өтініш табыс етілген салық кезеңінің басынан бастап осындай өтініш табыс етілген күнге дейінгі кезең үшін олар бойынша жасалады.

Қызметін тоқтататын дара кәсіпкер таратудың салық есептілігінде көрсетілген салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлеуді, міндетті зейнетақы жарналарын аударуды салық органына таратудың салық есептілігі табыс етілген күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірмей жүргізеді.

Егер таратудың салық есептілігінің алдында табыс етілген салық есептілігінде көрсетілген салықты, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлеу, міндетті зейнетақы жарналарын аудару мерзімі көрсетілген мерзім өткеннен кейін басталатын болса, онда төлеу (аудару) таратудың салық есептілігі табыс етілген күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірілмей жүргізіледі [3].

Салық төлеуші таратудың салық есептілігінде көрсетілген салықты, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлеуді, міндетті зейнетақы жарналарын аударуды салық органына таратудың салық есептілігі табыс етілген күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірмей жүргізеді. Егер таратудың салық есептілігінің алдында табыс етілген салық есептілігінде көрсетілген салықты, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, әлеуметтік аударымдарды төлеу, міндетті зейнетақы жарналарын аудару мерзімі көрсетілген мерзім өткеннен кейін басталатын болса, онда төлеу (аудару) таратудың салық есептілігі салық органына табыс етілген күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірілмей жүргізіледі.

Республикалық бюджетке келіп түсетін, сондай-ақ республикалық және жергілікті бюджеттер арасында бөлінетін салықты төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімді уәкілетті орган қабылдайды. Жергілікті бюджетке толық көлемінде келіп түсетін салықты төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімді салық төлеушіні тіркеу есебіне алу орны бойынша салық органы қабылдайды.

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін банк кепілдігі арқылы өзгерту туралы өтінішті салық төлеуші салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешім қабылдауға уәкілетті салық қызметінің органына банк кепілдігі шартын жасасқан күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірмей табыс етеді.

Өтінішке кепілдік беруші банк пен салық төлеуші арасында жасалған банк кепілдігі шарты және банк кепілдігі қоса беріледі.

Салық қызметінің органы салық төлеушінің өтінішін алған күннен бастап күнтізбелік он бес күннен кешіктірмей қол қойылған күнінен бастап күшіне енетін мынадай:

1 салық төлеушімен келісілген, салық төлеу мерзімін белгілейтін және осы шешімнің ажырамас бөлігі болып табылатын салық міндеттемесін орындау графигін қоса бере отырып, салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы;

2 салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгертуден бас тарту туралы шешімдердің бірін қабылдайды.

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімде ол бойынша төлеу мерзімі өзгертілген салықтың түрі мен сомасы, салық төлеушінің тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде) не атауы, сәйкестендіру нөмірі және шешімнің қолданылу мерзімі көрсетіледі.

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін салық төлеушінің және (немесе) үшінші тұлғаның мүлкін кепілге алу арқылы өзгерту туралы өтінішті салық төлеуші салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешім қабылдауға уәкілетті салық қызметі органына кепіл шартын жасасқан күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірмей табыс етеді. Өтінішке кепіл шарты және кепіл мүлкінің нарықтық құнын бағалау туралы бағалаушының есебі қоса беріледі.

Салық қызметінің органы салық төлеушінің өтінішін алған күннен бастап күнтізбелік он бес күннен кешіктірмей, қол қойылған күнінен бастап күшіне енетін мынадай:

1 салық төлеушімен келісілген, салық төлеу мерзімін белгілейтін және осы шешімнің ажырамас бөлігі болып табылатын салық міндеттемесін орындау графигін қоса бере отырып, салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы;

2 салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгертуден бас тарту туралы шешімдердің бірін қабылдайды.

Кесте 1

Салықтық міндеттемелерді есепке алудағы шоттар жүйесі

3100	Салықтар бойынша міндеттемелер
3110	Төлеуге тиісті корпорациялық табыс салығы
3120	Жеке табыс салығы
3130	ҚҚС
3140	Акциздер
3150	Әлеуметтік салық
3160	Жер салығы
3170	Көлік құралдары салығы
3180	Мүлік салығы
3190	Өзге салықтар

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімде ол бойынша төлеу мерзімі өзгертілген салықтың түрі мен сомасы, салық төлеушінің тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде) не атауы, сәйкестендіру нөмірі және шешімнің қолданылу мерзімі көрсетіледі. Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгертуден бас тарту туралы шешім салық төлеуші ережелерін сақтамаған жағдайда қабылданады [4].

Мүліктік кепіл шарты салық төлеушінің кепіл шартын жасасу туралы жазбаша өтініші келіп түскен күннен бастап күнтізбелік он бес күн ішінде бағалаушының кепілге қойылатын мүліктің нарықтық құнын бағалау туралы есебін қоса бере отырып, салық төлеуші және (немесе) үшінші тұлға және салық төлеушінің тіркеу есебінде тұрған жері бойынша салық органы арасында жасалады. Бағалаушының кепілге қойылатын мүліктің нарықтық құнын бағалау туралы есебі салық төлеушінің кепіл шартын жасасу туралы жазбаша өтініш берген күніне дейінгі күнтізбелік он бес күннен бұрын жасалмауға тиіс.

Мүліктік кепіл шарты мынадай талаптар сақталған кезде жасалады:

1 кепіл шартының мазмұны Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген талаптарға сәйкес келуге тиіс;

2 кепілге қойылатын мүлік өтімді болуға, жоғалудан немесе зақымданудан сақтандырылуға тиіс және оның нарықтық құны оны өндіріп алу жөніндегі шығыстарды қоса алғанда, бюджетке төленуге жататын салықтың сомасынан кем болмауға тиіс. Мыналар:

- тыныс-тіршілікті қамтамасыз ету объектілері;
- электр, жылу және өзге де энергия түрлері;
- тыйым салынған мүлік;
- мемлекеттік органдар қойған шектеулері бар мүлік;
- үшінші тұлғалардың құқықтарымен ауыртпалық салынған мүлік;
- тез бүлінетін шикізат, тамақ өнімдері;
- мүліктік құқықтар кепіл нысанасы бола алмайды;

3 кепілге қойылатын мүлікті қайта кепілге қоюға жол берілмейді;

4 Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде мүліктік кепіл шартының міндетті мемлекеттік тіркелуі көзделген жағдайда салық төлеуші кепіл шартын жасасқаннан кейін оның тиісті тіркеуші органда тіркелуін қамтамасыз етеді және салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешім қабылдайтын салық қызметінің органына кепіл шартының тіркелгенін растайтын құжатты дереу табыс етеді.

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімнің қолданылуы онда белгіленген қолданылу мерзімі аяқталғаннан кейін тоқтатылады.

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімнің қолданылуы салық төлеуші салықтың бүкіл сомасын шешімде белгіленген мерзім аяқталғанға дейін төлеген жағдайда немесе салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау графигін бұзған жағдайда мерзімінен бұрын тоқтатылады.

Салық төлеушінің және (немесе) үшінші тұлғаның мүліктік кепілімен және (немесе) банк кепілдігімен қамтамасыз етілген салық міндеттемесін орындау графигі бұзылған жағдайда салық органы салық төлеушінің және (немесе) үшінші тұлғаның кепілге салынған мүлкіне өндіріп алуды қолданады не банк кепілдігінің орындалуын талап етеді.

Әдебиеттер

1. Салықтар және басқа да бюджетке төленетін міндетті төлемдер туралы ҚР Заңы (Салық кодексі). 2017 ж.
2. Слабинская И.А., Методология и организация учета налогов в системе бухгалтерского учета.- М.: Экономистъ, 2016. - 298 б.
3. Лоткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник. М., 2017 год.
4. Оспанов М.Т. Қазақстан Республикасындағы салықтарды басқару жүйесінің даму мәселелері./ Алматы, 2016 г.

Резюме

В данной статье рассмотрены сущность, значение содержание налоговых обязательств в системе налоговой отчетности предприятия.

Summary

This article examines the nature, content value of tax liabilities in the tax statements.

ШЕТЕЛДІК БАНКТІК ТӘЖІРИБЕДЕ НЕСИЕЛІК САЯСАТТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚЫЗМЕТІ

**Атабаев Нұрболат Өмірбекұлы – ЭКМ – 18 тобының магистрант
Ғылыми жетекшісі: Умбиталиев А.Д. – э.ғ.д., профессор
Шымкент университеті**

Экономикасы жақсы дамыған елдердегі қарыз алушының жағдайы жақсы болып келген жағдайларда несие қамтамасыз етілмеуі де мүмкін. Кепіл несиені қамтамасыз етудің ең тұрақты формасы ретінде мынадай шарттарды сақтайды:

- біріншіден, кепілдің құнын анықтау барысында несие мөлшері мен пайыз мөлшерлемесін қоса алғандағы сомасын, сол сияқты кепілді іске асыруда және оны ақшаға айналдыру үшін уақытты дұрыс анықтау қажет;

- екіншіден, кепіл туралы келісім жасаған кезде, барлық заңдылық жақтарын, құқылығын, міндеттілігін тексере отырып, тұрақты және заңды түрде қорғалуын қамтамасыз ету қажет;

- үшіншіден, бүгінгі жағдайға сай, қарыз алушының иелігінде болатын кепілдің тұрған жерін, жағдайын, құндылығын үнемі бақылап отыру қажет. Бұл айтылған жағдайлар көбіне бағалы қағаздарға да байланысты болып келеді.

Қарыз алушының несиелік қабілетін анықтау барысында қаржы көрсеткіштерінің жүйесі қолданылады.

Шетелдік банктік тәжірибеде несиелік саясаты ұйымдастырудың мынадай екі әдісі белгілі: бірінші әдіс бойынша несиені беру туралы мәселе әр алған сайын қарапайым тәртіппен шешіледі. Несие қаражатқа деген белгілі бір мақсатты қажеттілікті қанағаттандыруға беріледі. Бұл әдіс несиелерді нақты бір мерзімге, яғни мерзімді несиелерді беру барысында қолданылады. Екінші әдіс барысында несиелер қарыз алушы үшін банктің алдын ала белгіленген несиелеу шегі көлемінде беріледі. Бұл несиелеу шегі оларға белгілі бір мерзім аралығында төлем құжаттарын банкке төлеуге көрсету жолымен қажеттілік шараларына байланысты пайдаланылады.

Несие берудің мұндай формасын несиелік желіні ашу деп атайды. Несиелік желі - келісілген лимит негізінде белгілі бір мерзім ішінде қарыз алушыға несие беріп отыратындығы заңдастырылған, яғни банктің қарыз алушы алдындағы міндеттемесі [1].

Ашылған несиелік желі арқылы несиенің есебінен банк пен қарыз алушының арасында жасалынған несиелік келісім-шартқа сәйкес, кез келген есеп айырысу құжаттарын төлеуге болады. Несиелік желі көбіне бір жылға ғана ашылады, бірақ кейде одан да қысқа мерзімге ашылуы мүмкін. Клиент банктен несиелік желі мерзімінің кез келген уақытында қосымша келіссөздер жүргізбей-ақ және ешқандай бланк толтырусыз несие ала алады. Бірақ банк қарыз алушының қаржылық жағдайының нашарлағанын байқап қойса, бекітілген шек көлемінде несие беруге келіспеу құқығы сақталады. Белгіленген тәртіп бойынша, несиелік желі тұрақты қаржылық жағдайы және жақсы ресурстары бар клиенттерге ашылады. Клиенттің өтініші бойынша несиелеу шегі қайта қаралуы да мүмкін.

Несиелік желінің жаңартылатын және жаңартылмайтын түрлері болады. Жаңартылмайтын несиелік желі ашқан жағдайда несиені беріп және оны өтегеннен кейін банк пен клиент арасындағы қарым-қатынас аяқталады. Жаңартылатын несиелік желі барысында (револьверлік) несие автоматты түрде қарыздың белгіленген лимит шегінде беріледі және өтеледі. Несиелік желі, сол сияқты, мақсатты да болуы мүмкін. Мұндай мақсатты несиелік желі клиенттің бір келісім-шарт төңірегінде белгілі бір тауарларды жабдықтауды төлеуі үшін ашылады.

Жаңартылатын несиелік желі әдісінің сыртқы көрінісі жағынан отандық, яғни ірі объектінің айналымы бойынша несиелеу әдісіне көбірек ұқсастығы да болады. Бірақ та

олардың арасында айырмашылықтар бар. Сөйтіп, шетелдік банктер несиелік желіні тек бірінші кластық қарыз алушыларға ғана ашады, ал біздің коммерциялық банктерде ондай клиенттерді бөліп жатпайды. Сонымен қатар, несиелеу шегін анықтау тәсілдері де әр түрлі, сол сияқты өлшенбейтін төлемдер көлеміне байланысты ажыратады. Бізде ол біршама маңызды. Мұндай кемшіліктер жаңа коммерциялық құрылымдарға несиелік желі ашуға болмайды. Бірақ та, мұндай клиенттерді несиелеудің басты әдісі - әр жекелеген несиелерді беру барысында қарапайым көзқараста болу болып табылады [2].

Сонымен бірге, банктер несиелік қабілетті анықтау барысында экономикалық конъюнктура жағдайын да ескеруі тиіс. Мұның айқын мысалы Жапония мен Германияның соғыстан кейінгі тәжірибесі бола алады. Ірі өнеркәсіп компаниялары және банктер, өздерінің қызметінің негізгі бағыттарын анықтай отырып, кез келген қызметтің қоғамдық маңыздылығын бірінші орынға қояды. Даму кезеңдеріндегі экономикалық конъюнктураны біздің несие мекемелері де ескеруі қажет. Басқаша айтқанда, несиелеу негізіне қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттіктері алынуы тиіс [3].

Шетелдік банктік тәжірибеде несиелік процесті ұйымдастырудың мынадай екі әдісі белгілі: бірінші әдіс бойынша несиені беру туралы мәселе әр алған сайын қарапайым тәртіппен шешіледі. Несие қаражатқа деген белгілі бір мақсатты қажеттілікті қанағаттандыруға беріледі. Бұл әдіс несиелерді нақты бір мерзімге, яғни мерзімді несиелерді беру барысында қолданылады. Екінші әдіс барысында несиелер қарыз алушы үшін банктің алдын ала белгіленген несиелеу шегі көлемінде беріледі. Бұл несиелеу шегі оларға белгілі бір мерзім аралығында төлем құжаттарын банкке төлеуге көрсету жолымен қажеттілік шараларына байланысты пайдаланылады.

Шет елде клиенттердің несиелік қабілеті туралы ақпараттар жинауға маманданған және олар туралы анықтамалар беретін арнайы фирмалар немесе агенттіктер жұмыс жасайды. Бұл тәуелсіз ұйымдар банктерге келісім шарт негізінде қызмет көрсетеді.

Несиелер бойынша банктердің зиянға ұшырауының өсуіне біршама әсер ететін факторларға жасалған талдау, батыстың банкирлеріне мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Дүниежүзілік банктің міндеттемелеріне сәйкес несиелер бойынша банктердің зиян шегуінің басты себебіне 67% - ішкі факторлар, ал 33% - сыртқы факторлар үлесіне тиеді.

Несиелік тәуекелді төмендетудің ең басты тәсіліне – потенциалды қарыз алушыларды таңдау жатады. Қарыз алушының қаржылық жағдайын талдауда және оның алған қарызды банкке уақытылы қайтаруына байланысты сенімділігін бағалауда көптеген әдістер қолданылуда.

Шетелдік банктер тәжірибесінде қарыз алушының несиелік қабілетін жете бағалау несиелік тәуекелді төмендетудегі басты шара болып табылады.

Қарыз алушыға кандидатты бағалау жүйесінде ағылшынның клирингтік банктерінде кеңінен пайдаланып келетін әдістердің біріне PARSEK немесе CAMPAR әдістерін жатқызуға болады.

Несиелерді сапасына қарай топтау және талдаудың маңызы бар. Несиенің сапасы деп сол несиеге тиісті несиелік тәуекелдің дәрежесі айтылады. Несие сапасының көрсеткішінің деңгейі несиелік тәуекел деңгейіне кері пропорционал (несие сапасы қаншалықты жоғары болса, соғұрлым оның қайтарылуы күмәнсіз және керісінше) болып келеді. Бұл жерде несиелік тәуекелдің көрсеткіштерінен несие сапасының немесе банктің несиелік портфелінің көрсеткіштерінің айырмашылығы - бұл банктің берген несиелері бойынша анықталатын нақты шамасында. Несиенің сапасының категорияларына байланысты несиелік портфель құрылымын және несиенің әр категориясы (соның ішінде, тұтыну, ипотекалық және басқа) бойынша проблемелік, мерзімі өткен, үмітсіз несиелерді біле отырып, банк несиелік операциялар бойынша зияндарды төмендетуге бағытталатын шаралар қатарын жүзеге асыруға мүмкіндікке қол жеткізеді [4].

Несиелерді қайтармаушыларынан зиян шегу – кез келген банк қызметінің қашса құтылмайтын үлесі. Оларды толық жою мүмкін емес, бірақ ең төменгі мөлшерге жеткізуге болады. Американдық коммерциялық банктерде проблемалық несиелердің пайда болу

себептерін айқындауға көмектесетін, сол сияқты олардың пайда боуын болжайтын толық жүйе жұмыс жасайды. Бұл жүйеге сәйкес күмәнді несиелердің пайда болуына әсер ететін банкке байланысты және байланысты емес факторлар келтіріледі. Бірінші факторларға несиелік процеспен байланысты, яғни несиелік өтінішке, несиелік құжаттарға т.б. жасалатын талдауды қамтитын барлық аспектілері жатады. Екінші факторларға қолайсыз экономикалық жағдай және төтенше оқиғалар жатады.

Несие саясатының дұрыс жүргізілуінде банктің меншікті капиталы үлкен рол атқарады. Банктің меншікті капиталы банктің тұрақтылығын қамтамасыз етуде маңызды, яғни банктің бастапқы құрылуы барысында меншікті капитал көмегімен банк қызметіне байланысты алғашқы шығындар: жер, ғимарат, құрал-жабдық жалақыға жұмсалатын және т.б. шығындар жабылады. Себебі, меншікті капиталсыз банктің қызметін бастау мүмкін емес.

Осы меншікті капитал есебінен банкте қажетті резервтер құрылды. Сонымен қатар, банктің меншікті капиталы ұзақ мерзімді активтерге жұмсалымдардың басты көзі. Банктің меншікті капиталы банктің қаржылық тұрақтылығын, коммерциялық және шаруашылық қызметін қамтамасыз ету үшін құрылған банктік әр түрлі қорлары мен сол сияқты ағымдағы қызметінің нәтижесіне байланысты және өткен жылдардағы бөлінбеген пайдасы [5].

Жалпы қорытындылай келе, несие саясатында банктің табыстарының тұрақтылығы мен капитал банктің тұрақтылығының басты кепілі болып табылуда, сондықтан да басты талап мұнда капиталдың жеткіліктігі көрсеткішіне қатысты болса, бұл бір жағынан жоғары пайда алуды мақсат еткен банктердің меншік иелерінің мүддесіне қарама қайшылық тудыруда.

Қазақстанның көптеген екінші деңгейлі банктері несиелік операцияларды әртүрлі несиелік тәуекелдерден басқару үшін несиелік тәуекелден қорғанудың келесідей шараларын қолданады:

- 1) банктік қарыздардың портфелін диверсификациялау;
- 2) несиелерді сақтандыру;
- 3) кепіл немесе несиені қамтамасыз ету;
- 4) провизия (резерв) құру;
- 5) қарыз алушының несие қабілеттілігін талдау.

Қазіргі екінші деңгейлі банктер несие саясатын басқару әдістерінің әртүрлерін қолданады, әсіресе бұл ретте дұрыс несиелік келісім-шарт талаптарын жасау, пайыздық саясат орнату, несиелік тәуекелдерді төмендету шараларын атауға болады.

Әдебиеттер

1. Абрамов М.А., Александрова Л.С., Финансы, денежное обращение и кредит. М: Институт международного права и экономики, 2015.
2. Лаврушин О.К. Деньги, кредит, банки.-М.:Финансы и статистика, 2017.
3. Гамидов Г.М. Банковское и кредитное дело – М.: ЮНИТА, 2008.
4. Ширинская Е.Б. Операции коммерческих банков и зарубежный опыт.-М.: Финансы и статистика, 2018.
5. Ляхов А.Е. Банковская система Республики Казахстан// <http://www.lyakov.kz>

Резюме

В статье дается описание отношения, формирующиеся в процессе развития рынка потребительского кредита, учитываемого в создании общественного продукта страны и, как следствие, оказывающие влияние на динамику экономического роста.

Ключевые слова: потребительское кредитование, экономический рост, потребительский спрос, инвестиционная активность, собственный капитал

Summary

The article describes the relations that are formed in the process of development of the consumer credit market, which is taken into account in the creation of the country's public product and, as a result, have an impact on the dynamics of economic growth.

Keywords: consumer lending, economic growth, consumer demand, investment activity, equity

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ В АПК РК И ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Байгулов Темирлан – магистрант гр. ЭКМ-18
Научный руководитель: д.э.н., профессор Куашбай С.
Шымкентский университет

Производство сельскохозяйственной продукции является важной частью экономики Казахстана, основой продовольственной безопасности государства. Сельское хозяйство в Казахстане имеет ряд особенностей, определяющих неудовлетворительное развитие отрасли:

- 1) Истощение земельных ресурсов, необходимость инвестиций в их восстановление.
- 2) Рисковый характер земледелия во многих районах РК, подверженность влиянию климатических факторов: число теплых дней в году, количество осадков, продолжительность зимнего периода.
- 3) Несоответствие себестоимость производства сельскохозяйственной продукции и рыночной ценой на нее, что требует государственных дотаций.
- 4) Устаревшее оборудование, недостаток техники. Отсутствие возможности обновления основных средств хозяйств.
- 5) Неразвитая инфраструктура села: бездорожье, малая степень газификации, отсутствие школ, больниц и других социально-значимых объектов.
- 6) Низкий уровень зарплат, несвоевременность выплат.

Объемы валовой продукции АПК РК демонстрируют устойчивую тенденцию к росту с уровня 1089,4 млрд. тенге в 2014 году до 2286 млрд. тенге в 2018 году продукции сельского хозяйства и с 490,8 млрд. тенге в 2014 году, до 828 млрд. тенге в 2018 году продукции переработки. За последние 5 лет темп роста объемов валовой продукции сельского хозяйства в среднем составил 30%, производства продуктов питания - 20%.

За 5 лет среднегодовой валовой объем производства ключевых продуктов переработки составил более 650 млрд. тенге (таблица 1).

Таблица 1 - Производство продукции переработки, млрд. тенге

Показатель	2014	2015	2016	2017	2018
Производство продуктов питания	490,8	623,5	629,8	695,2	828,0
Переработка и консервирование мяса и производство мясных изделий	50,2	59,7	69,7	77,6	102,8
Переработка и консервирование рыбы, ракообразных и моллюсков	6,3	6,9	7,3	8,1	92,6
Переработка и консервирование фруктов и овощей	68,2	60,8	69,6	68,3	87,6
Производство растительных и животных масел и жиров	43,6	60,4	42,9	85,6	72,3
Производство молочных продуктов	89,4	101,5	103,5	117,3	132,8
Производство продуктов мукомольной промышленности, крахмалов и крахмальных продуктов	79,3	133,2	128,0	119,6	168,2
Производство хлебобулочных и мучных изделий	89,8	110,8	115,3	120,1	133,6
Производство прочих продуктов питания	57,0	82,5	86,2	90,9	109,0
Производство готовых кормов для животных	6,9	7,6	7,4	7,8	12,1
Источник: Агентство РК по статистике					

Сельское хозяйство РК интегрировалось в мировые рынки продовольствия и активно участвует в формировании торгового баланса.

Однако сформировалась импортозависимость Казахстана по многим видам продукции переработки АПК, так высок уровень импортозависимости по плодоовощной продукции, продукции переработки мяса и молока (таблица 2).

Таблица 2 - Доля импорта в потреблении продуктов в РК в 2014 - 2018 годах, тыс. тонн

Продукт	Импорт	Потребление	Доля импорта в потреблении, %
в среднем за 2014 -2018 годы, тыс. тонн			
Фрукты, виноград и продукты их переработки	573,6	678,3	84,57
Рыбы и рыбопродукты	67,2	88,7	75,72
Растительное масло и маслосодержащие продукты	165,4	342,3	48,33
Мясо и мясопродукты	209,2	1 122,2	18,64
Молоко и молочные продукты	870,6	5 756,8	15,12
Семена подсолнечника	28,7	316,4	9,06
Овощи, бахчевые культуры и продукты их переработки	193,2	3 169,0	6,10
Картофель и продукты его переработки	145,3	2 518,7	5,77
Продукты переработки зерна	43,8	1 989,8	2,20
Яйца и яйцепродукты, млн. штук	33,4	3 565,5	0,94
Зерно	110,0	11 973,7	0,92
Источник: Агентство РК по статистике. ТОО «Аналитический центр экономической политики в АПК»			

В настоящий момент политика государственного регулирования развития АПК реализуется в следующих формах:

1) предоставление различных форм государственной поддержки среди субъектов АПК в форме субсидий, государственных закупок и т.д.;

2) применение финансовых инструментов, поддерживающих условия для обновления основных производственных средств - парка сельскохозяйственной техники, оборудования, поголовья скота;

3) обеспечение доступности финансово - кредитных инструментов;

4) создание необходимых условий для привлечения инвестиций в проекты развития АПК;

5) поддержка экспорта продукции;

6) оказание государственных услуг в сфере вет и фито безопасности;

7) сохранение и развитие инфраструктуры, необходимой для развития АПК;

8) развитие отраслевой науки и распространение агротехнологических знаний;

9) контроль над расходованием бюджетных средств.

В Казахстане доминируют в основном денежные и финансовые инструменты поддержки (таблица 3)

Таблица 3 - Структура бюджетных средств, выделенных на развитие АПК в 2014 - 2018гг

№	Направление финансирования	Доля, %
1	Субсидии	28
2	Кредиты	20
3	Инвестиции и инвестиционные проекты	30

4	Услуги для растениеводства, животноводства и переработки	20
5	ННПКР и консультации	2
	Итого	100
Источник: МСХ РК		

В количественном выражении общая сумма составила только в 2018 году более 283,5 млрд. тенге (таблица 4)

Таблица 4 - Виды и объемы субсидирования за 2014 - 2018 годы, млн. тенге

Виды субсидий	Среднее за 2014 - 2018 гг, млн. тенге	оля, %	2018г., млн. тенге
Субсидии на развитие растениеводства	22 820,5	50,8	30 011,4
Субсидии на развитие животноводства	14 757,4	32,9	26 211,3
Субсидии на переработку	3 140,8	7,0	5 000,0
Субсидии на экспорт	2 555,8	5,7	5 000,0
Субсидии на поливную воду	1 201,1	2,7	1 248,7
Субсидии на страхование	360,7	0,8	1 203,3
Субсидии на внедрение стандартов	55,5	0,1	40,0
Итого	44 891,7	100	68 714,6
Источник: МСХ РК			

За последние 5 лет субсидирование АПК увеличилось более чем в 3 раза.

Несмотря на достаточно высокий уровень государственной поддержки, отмечается ряд недостатков:

- 1) ряд субсидий неэффективны ввиду низкой чувствительности к ним сельхозтоваропроизводителей (далее - СХТП) (субсидии на 1га в производстве зерновых, масличных, ряда других культур, на корма на 1 голову КРС и др.);
- 2) администрирование субсидий сопряжено с высокими издержками;
- 3) получение субсидий СХТП задерживается;
- 4) механизм выделения субсидий искажает рыночные цены;
- 5) адресность получения субсидий недостаточно контролируется (субсидии на искусственное осеменение, семеноводство в растениеводстве и др.).

Валовой сбор основных сельскохозяйственных культур в 2018г. достиг достаточно высокого уровня (в тыс. тонн): пшеница - 22732,1, кукуруза - 482, ячмень - 2593, рис - 347, соя - 133, подсолнечник - 409, рапс - 149, хлопчатник - 336, картофель - 3076, овощи - 2878, кукуруза на корм - 1053, кормовые (корнеплодные, бахчевые, зерновые, на силос без кукурузы) - 279, яблоки - 115 тыс. тонн.

Основными причинами слабой продуктивности животноводства Казахстана являются низкая доля племенного поголовья (например, скота мясного направления - не более 2,5%), дефицит качественных кормов, несоответствующие условия содержания. В связи с тем, что большая часть поголовья сосредоточена в хозяйствах населения, отрасли животноводства присущи такие характеристики как низкий генетический потенциал животных и связанная с этим низкая продуктивность, отсутствие использования современных технологий содержания, кормления и других технологий, обеспечивающих продуктивность и качество продукции, недостаточный уход за здоровьем животных. Кроме того не используется потенциал естественных пастбищ в связи с недоступностью источников воды для поения животных.

Баланс экспорта-импорта ключевых продуктов переработки показывает большую импорто зависимость Казахстана по ряду продуктов в соответствии с рисунком 1.

За 2018 год объем импорта основных продовольственных товаров составил 1093,7 млн. долларов США. Основную долю импорта занимают такие продукты, как сахар, включая сырец (31%), растительное масло (13%) , молоко и сливки сгущенные (13%).

Основную долю в структуре производства пищевых продуктов, включая напитки, занимают зерноперерабатывающая (31,1%), мясоперерабатывающая (9,4 %), молочная (10,2%), рыбоперерабатывающая (3,2%), плодоовощная (2,2 %), масложировая отрасль (2,6 %), отрасль производства напитков (9,5%).

Основными сдерживающими факторами развития перерабатывающего сектора являются:

1) низкое качество и дефицит сырья, а также неразвитость логистики по заготовке, транспортировке и хранению сырья, что приводит к неполной загруженности перерабатывающих мощностей;

2) неразвитость торгово-логистической инфраструктуры, что способствует функционированию на продовольственном рынке множества мелких игроков и необоснованному удорожанию продукции;

3) низкая конкурентоспособность отечественной сельхозпродукции и продуктов ее переработки на внутреннем и внешнем рынках;

4) трудности с реализацией отечественной пищевой продукции на внутреннем рынке по причине наличия значительного объема импорта.

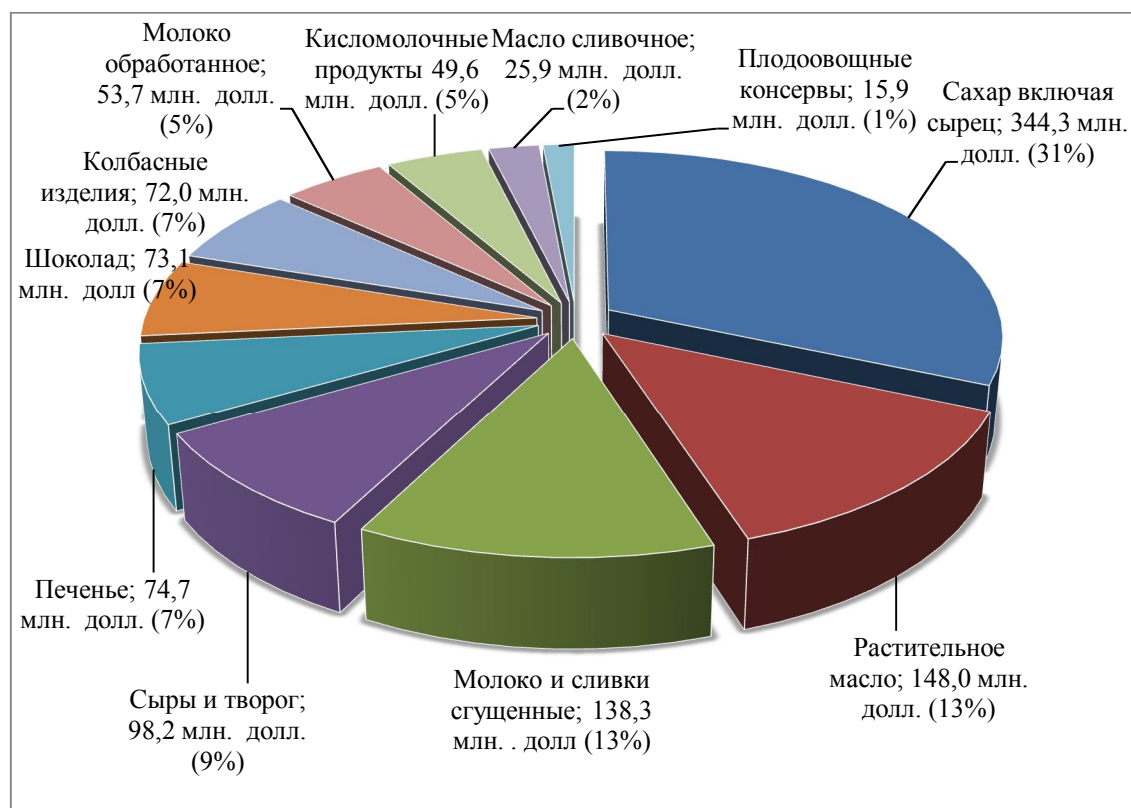

Рисунок 1 - Импортозависимость Казахстана по продукции переработки: структура импорта товаров, 2018г., %

Между тем, необходимо усилить государственный контроль в отношении безопасности и качества пищевых продуктов с проведением лабораторного анализа на соответствие требованиям технических регламентов, в том числе на наличие фальсификатов (не декларируемые растительные жиры, соевые добавки и другие заменители, консерванты, ароматизаторы, красители т.д.).

В свою очередь это потребует проведения метрологической экспертизы действующих технических регламентов и принять меры по строительству, модернизации недостающих испытательных лабораторий, укреплению их материально-технической базы, а также разработке стандартов и методов испытаний.

Необходимо проработать возможность придания неправительственным организациям статуса, представляющего им право проводить мероприятия по выявлению фальсифицированной пищевой продукции на рынке.

Мероприятия по защите рынка должны быть подкреплены идеологической поддержкой. Для этого необходимо проводить широкомасштабную кампанию по пропаганде потребления отечественной пищевой продукции и повышению доверия населения к отечественным продуктам.

Литература

1. Агентство РК по статистике. ТОО «Аналитический центр экономической политики в АПК»
2. Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана. 10.01.2018г. -«Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции»
3. Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана. 31.01.2017г. - «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность»
4. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 14. 12. 2012 года "Стратегия-2050".
5. Армстронг, М. Практика управления человеческими ресурсами: Пер. с англ. / Под ред. С.К. Мордовина. СПб: "Питер", 2014.832 с.: ил. (Серия "Классика МВА")

Түйіндеме

Мақалада Қазақстан Республикасында және Түркістан облысында агроөнеркәсіп кешенінің дамуына толық талдау жасалып, еліміздің Ауыл шаруашылығын азық-түліктің әлемдік нарықтарына ықпалдастыру және АӨК субсидиялау процесін жандандыру.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, мемлекеттік реттеу, импортты алмастыру

Summary

The article gives a full analysis of the agroindustrial complex development in the Republic of Kazakhstan and the Turkestan region, the integration of agriculture into global food markets and the intensification of the process of subsidizing agribusiness.

Keywords: agro-industrial complex, state regulation, import substitution

УДК 369

ҚҰРЫЛЫС КОМПАНИЯСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БӘСЕКЕЛЕСТЕРІМЕН САЛЫСТЫРҒАНДАҒЫ БАҒАЛАУ

Жақыпов Ерболат – ЭКМ-18 тобының магистрант
Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., доцент Садыкбекова А.А.
Шымкент университеті

«Юг строй Инвест» ЖШС құрылыс компаниясының экономикалық әлеуетін бағалау үшін оның жағдайын талдау қажет. Талдаудың сапасы жүйелік көзқарас тұрғысынан жүргізілген кезде жоғары болады. Оның ерекшелігі - ұсынылатын қызметтердің экономикалық әлеуетін арттыру, стратегиялық және тактикалық факторларды құру, фирманың нарықтағы жұмысының тиімділігі мен тұрақтылығы.

Өздеріңіз білетіндей, өнім немесе қызметтің бәсекеге қабілеттілігі салыстырмалы тұжырымдама болып табылады, яғни басқа объектімен салыстырғанда бұл туралы айтуға болады. Компанияның экономикалық әлеуетіне келетін болсақ, «Юг Строй Инвест» ЖШС, бірінші тарауда талқыланған экономикалық қызмет көрсеткіштерінде өндірістік әлеуетті

талдау үшін пайдаланылуы мүмкін. Шынында да, егер сату көлемі оң болса, көбінесе экономикалық көрсеткіштер компанияның жақсы жағдайын көрсетеді.

«Юг Строй Инвест» ЖШС экономикалық әлеуетін бағалаудың интеграцияланған әдісі осы қызметтердің бүкіл нарығында экономикалық әлеуетті зерттеуді, яғни, осы нарықта ұсынылған барлық бәсекелес фирмалардың тауарларымен бәсекелестікке қабілеттілігін салыстыра отырып, бір бәсекелестің ұсынысымен салыстыруға мүмкіндік береді, көптеген әдістер пайдалануға оңай, ашық деректерге негізделген, демек, бүгінгі күні қолданылатын басқа әдістерге қарағанда арзанырақ және тұтынушылардың пікірін ескереді.

Біріктірілген:

а) тауарлардағы тұтынушылардың өлшемдерін (талаптарын) анықтау;

б) тұтынушы критерийлері негізінде өнімнің күтілетін бәсекеге қабілеттілігін бағалау;

в) фирманың бәсекелестерге қатысты маркетингтік қызметтің экономикалық әлеуетін бағалау;

г) тауарлардың нақты экономикалық әлеуеті туралы қорытындылар мен күштерді қолдану нүктелерін анықтау.

Алғашқы ақпарат көздері: Алматы қаласында және Алматы облысында жөндеу және құрылыс қызметтері нарығындағы сауалнама, өз тәжірибелік бақылау және есептер, ресми статистика пайдаланылды.

Алғашқы ақпарат көздері пайдаланылды: сауалнама, практикалық байқаулар мен есептеулер Алматы қаласы және Алматы облысының жөндеу- құрылыс қызметтері нарығы бойынша ресми статистика.

«Юг Строй Инвест» ЖШС экономикалық әлеуетін бағалау әдістемесіне көшкенге дейін зерттелген өнімнің қандай түріне жататындығын анықтау қажет. Мұқтаждық иерархиясына негізделген тауарлардың типологиясына негізделген. А. Маслоу, осы типологияға сәйкес құрылыс жұмыстары мен жөндеу-құрылыс қызметтерінің өнеркәсіптік мақсаттағы тауарлардың қауіпсіздігіне, қолайлылық пен жайлылыққа деген қажеттіліктерін қанағаттандырады.

А) тауарларға тұтынушылардың өлшемдерін (талаптарын) анықтау.

Юг Строй Инвест қызметтерін пайдалану арқылы тұтынушылармен сұхбат жүргізу арқылы критерийлерді (талаптарды) және олардың маңыздылығын пайдалану. Осы мақсатта 2014 жылдың мамыр-маусым айларында «ЮгСтрой Инвест» ЖШС-не өтініш берген 100 тұтынушының артықшылықтары бойынша зерттеу жүргізілді. Сауалнама көмегімен жүргізілді. Сауалнама нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

Әр критерийдің маңыздылығын бағалау, сауалнамалардың жинақталған санының орташа арифметикасы ретінде есептеледі.

«Юг Строй Инвест» ЖШС-нің 100 клиентін зерттеу нәтижесінде алынған деректерді талдау. Баға белгілеу үшін ең икемді тұтынушылық компания таңдаған сұранысы дегеніміз не. 60% респонденттердің баға компоненті өте маңызды, 12%-ы маңызды, бірінші орында 28% қызметтердің сапасы.

1-кесте - Анкеталарды өндеуден алынған критерийлер

Критерийлер атауы	Баллдағы маңыздылық дәрежесі (1-5)
Баға саясаты	4,7
Қызмет көрсету сапасы	4,9
Ұсынылатын қызметтердің ені	4,55
Жеңілдік	4,5
Жарнама саясаты	4
Кеңсе орны	3,8

Жөндеу- құрылыс қызметтерін пайдаланудың жиілігі туралы сұраққа жауап бергенде, 30% -ы оларды тоқсан сайын, 25% - әр алты айда, көпшілігі (40%) - сирек жеткілікті деп атап өтті. Жөндеу - құрылыс қызметтерін ұсыну бойынша негізгі фирмалар ретінде: «Юг Строй

Инвест» ЖШС (респонденттердің 85%), «Elemental» ЖШС (40%), СК «Алков» (25%) (бірнеше нұсқаға рұқсат берілді).

Оң жақ респонденттердің 80% -ы «Юг Строй Инвест» ЖШС ұсынатын қызмет сапасына қанағаттанған. Компанияның орналасуының ыңғайлылығын клиенттердің 60% атап өтті.

«Юг Строй Инвест» ЖШС-нің негізгі клиенттері 30- 40 жас аралығындағы жоғары және орта техникалық білімі бар ер адамдар. Тұтынушылардың пікірінше жүргізілген зерттеулердегі ең маңызды баға факторы ең маңызды коэффициентіне ие болады.

Б) тұтынушылық критерийлер негізінде «Юг Строй Инвест» ЖШС қызметтерінің бәсекеге қабілеттілігін бағалау

Тұтынушы қарастыратын қызметтің сипаттамалары айқындалады және нақты қызмет сипаттамаларының мәнін тұтынушы қалаған мәнге жақындатады.

Кейбір жөндеу - құрылыс компаниясына жүгіну туралы шешімді қабылдауға әсер ететін факторлардың арасында респонденттердің 100% -ы қызметтер мен материалдардың сапасы, екіншіден, баға болды, бірақ оның маңыздылығы респонденттердің жартысына жетті және оның құны маңызды, ал егер айырмашылықтар шамалы болса бағасы кіріске сәйкес келеді, содан кейін шығындар бірінші кезекте емес.

«Юг Строй Инвест» СК қызметтерін пайдалану туралы шешім қабылдаған респонденттер, ең алдымен, мамандардан немесе таныстардан кеңес ала алады, содан кейін олар Интернет-ресурстар мен мәліметтер қорлары арқылы ақпаратты іздейді. Жарнамаға және жеке тәжірибеге сенімсіздік. Демек, қызметтерді жылжытуға басты назар сөздің классикалық мағынасында жарнамалауға емес, мамандардың сенімін жоғарылатуына және олармен жұмыс істеуіне байланысты болуы керек, мысалы, компания атауын жарнамалауға арналған келісімшарттарға қол қою, түрлі құрылыс форумдарында және семинарларда жасалуы керек деген қорытындыға келуге болады.

В) бәсекелес фирмаларға қатысты фирманың маркетингтік қызметінің экономикалық әлеуетін бағалау.

Өздеріңіз білетіндей, өнім немесе қызметтің бәсекеге қабілеттілігі салыстырмалы тұжырымдама болып табылады, яғни басқа объектімен салыстырғанда бұл туралы айтуға болады. Компанияның экономикалық әлеуетіне келетін болсақ, «Юг Строй Инвест» ЖШС, бірінші тарауда талқыланған экономикалық қызмет көрсеткіштерінде өндірістік әлеуетті талдау үшін пайдаланылуы мүмкін. Шынында да, егер сату көлемі оң болса, көбінесе экономикалық көрсеткіштер компанияның жақсы жағдайын көрсетеді.

Бәсекеге қабілетті фирмалар зерттеудің маңызды объектісі болып табылады, тұтынушыны зерттеу, компанияға жаңа клиенттерді ұтып алуға көмектессе бәсекелестің зерттеулер нарықтағы өз ұстанымын түсінуге мүмкіндік береді. Бәсекелестерді бақылау сатып алушының және тұтынушының басқа қажеттіліктеріне қарағанда бұрынғы және одан да көп нақты қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Бәсекелестердің күшті және әлсіз жақтарын біле отырып, олардың әлеуеті мен мақсаттарын, қазіргі және болашақтағы стратегияларын бағалай аласыз. Бәсекелестігі төмен компанияға стратегиялық назар аударуға мүмкіндік бе

Әдебиеттер

1. А. Бейсекеева. Потребность в жилье: сколько нужно?//Жилищное строительство Казахстана. – 2016.- №5(79). – 16 февраля.
2. Строят много, но с каким качеством?// Жилищное строительство Казахстана. – 2015. - №14. – 19 октября
3. О ценовых тенденциях в строительном производстве и ценах на рынке жилья // Статистическое обозрение Казахстана.- 2016.- №1, с. 45-55
4. Анализ строительной отрасли Казахстана// Эксперт-Казахстан. – 2017.- 6 марта

Резюме

В данной статье раскрыт анализ исследования производственного потенциала предприятий стройиндустрии, а именно анализ состояния строительной индустрии и анализ производственного потенциала строительной компании на примере ТОО «Юг Строй инвест»

Ключевые слова: стройиндустрия, производственный потенциал, конкуренция, компания

Түйіндеме

Бұл мақалада құрылыс индустриясы кәсіпорындарының өндірістік әлеуетін зерттеу, атап айтқанда құрылыс индустриясының жағдайын талдау және "Юг Строй инвест" ЖШС үлгісінде құрылыс компаниясының өндірістік әлеуетін талдау ашылады.»

Түйін сөздер: құрылыс индустриясы, өндірістік әлеуеті, бәсекелестік, компания

УДК 351.021

“РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ” БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ АЯСЫНДА ЭКОНОМИКАНЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУДЫ ЖЕДЕЛДЕТУ ЖОЛДАРЫ

**Калдан Акбота – ЭКМ-18 тобының магистрант
Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., доцент Садыкбекова А.А.
Шымкент университеті**

Рухани жаңғыруға кәсіпкерлердің, әсіресе шағын және орта кәсіп иелерінің қосатын үлесі қомақты. Елімізде кәсібі дөңгелеген азаматтардың тәжірибелерін, іскерлік жолын, қиыншылықтары мен жетістіктерін жастарға үлгі ету маңызды деп есептеймін. Мұндай жағымды құбылыс отандық кәсіпкерлік рухты дамытуға үлес қосумен қатар, жастарға да орасан зор пайдасын тигізеді. Сондықтан іскер азаматтар басылым беттерінде көптеп насихатталып, кітаптары шығып жатса рухани жаңғыруға қосар үлес тұшымды болар еді. Қазір бәсекеден тыс қалған бірде - бір сала жоқ. Ал барлық саланың қарыштап дамып, өркендеп өсуі білім мен ғылымның даму қарқынына тәуелді. Мұны «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында ҚР Президенті Н. Назарбаев ерекше атап көрсетті: «Технологиялық революцияның беталысына қарасақ, таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып кетеді. Экономиканың кәсіптік сипаты бұрын - соңды ешбір дәуірде мұншама жедел өзгермеген. Біз бүгінгі жаңа атауды ертең - ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Осыны түсінгендіктен, біз білімге бөлінетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт.[1]

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның Үшінші жаңғыруы аясында саяси реформалар мен экономикалық модернизациялау бағдарламасынан кейін барлық қазақстандық қоғам мен әрбір қазақстандықтың санасын жаңғырту бойынша ауқымды жобаны алға тартты. Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани Жағыру» мақаласында ұсынған рухани жаңғырудың 6 негізгі бағыты - бұл ұлттың бәсекеге қабілеттілігі, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімге табыну, Қазақстанның эволюциялық дамуы және сананың ашықтығы - бұл Қазақстанның рухани саласындағы жаңашыл жаңалықтар.

Қазіргі таңда, ұлттық саясаттың негізгі басымдығы ұлттың рухани жаңғыруы болып табылады.«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала Елбасы белгілеген еліміздің эволюциялық дамуын қамтамасыз етуде қоғамдық сананы жаңғырту мәні біріктірілген жалпыұлттық құндылықтарды тереңдетуге мән бере отырып, рухани саланың түпкілікті түрлендіруді болжайды.

Жаңаша өмір сүруге деген ұмтылыс – бұл біздің дамуымыздың басты қағидасы деп айта келе, Елбасы: «Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді» – деген болатын.

Сондықтан Елбасы: «Шынайылық пен прагматизм негізінде қоғамдық сананы жаңғыртуға іскери қатысу үшін еліміздің әр азаматы, тұтастай қоғам, саяси партиялар мен қозғалыстар, барлық мемлекеттік органдар өздерімен жұмыс жасауы қажет: ағымдағы жай-күйді талдау, сіз қазір қайда тұрсыз, барлығымыз бен әрқайсымыздың не істеуіміз керек екенін түсінуіміз қажет. Біз бір және ұлы ұлтқа жатқанымызды мақтан тұтуымыз керек. Біздің жолымыз бір: жаңару арқылы жарқын болашаққа!» – деп атап өтті.

Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаев қоғамдық сананы жаңғыртудың мынадай басты бағыттарын атап көрсетті:

- білімнің салтанат құруы;
- бәсекелік қабілет;
- прагматизм;
- эволюциялық даму;
- ұлттық бірегейлікті сақтау;
- сананың ашықтығы.

Қазақстанның бірінші жаңғыруы 25 жыл бұрын КСРО-ның қирандысынан шығып, өз жолымызды дербес мемлекет ретінде бастағанымыздан басталған болатын.

Екінші жаңғыру «Қазақстан-2030» стратегиясының қабылдануымен және жаңа елорда - Астананың салынуымен басталды. Үшінші жаңғыру Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласымен жалғасын табуда. Ұлт санасының жаңғыруын мақсат еткен бұл еңбек-бағдарламалық құжат. Үлкен екі бөлімнен тұратын мақаланың екінші жартысында Елбасы кез келген жаңғырудың ең алдымен Ұлттық болмысқа, дәстүрдің замана сынынан сүрінбей өткен озығына негізделуін қадап айтып отыр.[2]

Елбасы рухани жаңғыруды жүзеге асыруда, әлемде ешкімге ұқсамайтын дербес ұлт болуымыз үшін «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыру міндетін қойып отыр.

«Бұл жаңғыру - қазіргі жаһандық сын-қатерлермен күрес жоспары емес, болашаққа, «Қазақстан-2050» стратегиясы мақсаттарына бастайтын сенімді көпір болмақ. Ол Ұлт жоспары - «100 нақты қадам» базасында өткізіледі» - деген еді Елбасы осы Жолдауында. Осы жаңғырудың аясында бастысы - баршамызға ортақ ұлы мақсатқа жетудің дұрыс жолын бірлесе айқындауға, әлемдік қиындықтарды болжап қана қоймай, ықтимал өзгерістерден де мемлекет үшін тиімді мүмкіндіктерді қарастыруға бағытталған бес нақты басымдықты белгілегендігі мәлім (сурет 1).

«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жобасы аясындағы бес нақты басымдылық				
Бірінші басымдық экономика-ның жеделдетіл-ген техноло-гиялық жаңғырты-луы, яғни, бұл тұрғыдағы басты міндет - цифрлық техноло-гия-ны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустри-яларды өркенде-ту.	Екінші басымдық - бизнес-ортаны түбегейлі жақсарту және кеңейту. Мұндағы көзделген стратегия-лық мақсат - елдің ішкі жалпы өніміндегі	Үшінші басымдық - макроэкономикалық тұрақтылық. Бірден-бір басты міндет - ақша-несие саясатының ынталандырушы рөлін қалыпқа келтіру және экономиканы қаржыландыр	Төртінші басымдық - адами капитал сапасын жақсарту. Бұл ретте біріншіден, әлемдік деңгейдегі білім беру жүйесінің рөлін өзгерту, яғни, білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру, оқыту бағдарлама-ларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен	Бесінші басымдық – институцио-налдық өзгерістерге, қауіпсіздікке және сыбайлас жемқорлық-пен күреске қатысты. Бұл ретте Елбасы өз кезегінде, же-ке меншікті қорғауға, құқық үстемдігіне және баршаның заң алдында теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған реформаларды жалғастыру керектігін

	шағын және орта бизнестің үлесі 2050 жылға қарай кем дегенде 50% болуын қамтамасыз ету.	у-ға жекеменшік капитал тарту.	іздену дағдыларын дамытуға бағыттау және де қала мен ауыл мектептері арасындағы білім беру сапасының алшақтығын азайту.	айтып, Үкіметке «Атамекен» ҰҚП-мен және азаматтық қоғамдастық-пен бірлесіп, жеке меншік құқығын қорғауды күшейтуге қатысты бүкіл заңнама ревизиясын жүргізуді міндеттеді.
--	---	--------------------------------	---	---

Сурет 1 «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жобасы аясындағы бес нақты басымдылық

Байқасаңыздар, алдымызға қойылып отырған міндеттер жылдан-жылға толастар емес, керісінше, артуда. Бұл дегеніміз, бізде бұрынғыдан да табыстырақ алға басуымыз үшін барлық негіз бар, тек ол үшін Елбасымыз жариялаған жаңа стратегиялық реформаларды жүзеге асыруға баршамыз жұдырықтай жұмылып, аянбай еңбек етуіміз керек. Сол кезде ғана алдағы асулар мен белестерді бағындыратындығымыз, алдымызға қойған межеге жететіндігіміз сөзсіз.

Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы- қоғам дамуына тың серпін беріп, барша қазақстандықтардың жаппай қолдауына ие болар тарихи бастама. Бұл игі бастаманы ел ішінде насихаттап, лайықты жүзеге асыру- баршамыздың міндетіміз.

Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірнеше міндеттерді айқындап берді. Оның ең негізгісі ұлттың терең тарихынан бастау алатын рухани ұстанымды сақтап қалу. Құндылықтарымыз бен озық дәстүрімізді табысты жаңғырудың алғышартына айналдыра білу. Бұл ретте, Елбасы «Жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек», - екенін атап көрсетті.[3]

Қоғамдық сананы жаңғыртуға бағыттталып отырған бұл идеяның ұсынылуы уақыт талабы мен ел дамуының тарихи кезеңіне сай, маңызы зор шешім болып отыр. Бұл идеяның үшінші жаңғырудың өзегіне айналуы, елімізге мүлдем жаңаша сипаттың серпін әкелері анық.

Экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы - Елбасының Қазақстан халқына арнаған Жолдауындағы басымдықтардың бірі.

Экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы - Елбасының Қазақстан халқына арнаған Жолдауындағы басымдықтардың бірі. Саяси құжаттағы бұл міндет экономиканы алға жылжытуға мүмкіндік береді. Әрі жаңа индустрия өркендей түспек. Жүйе қазірдің өзінде дамыған елдер экономикаларының құрылымын өзгерткен. Әлемдік тәжірибе - соның айғағы (сурет 2).

Сурет 2 Экономиканы технологиялық жаңғыртуды жеделдету жолдары

Бүгінгі жаһандық дамуда бәсекеге қабілеттілік - ең басты қару. Дәуіріміздегі жаңа жаһандық қатерлерге қарсы мемлекеттің бәсекелестігін арттыру арқылы кез келген мемлекет жаңа индустрияландырудың ғаламдық үдерісіне қосыла алады. Осы ретте көптеген дамыған елдердің мысалын қарастыра отырып, экономиканы ынталандыру үшін жаңа технологиялар енгізудің маңызын сезетін едік. Яғни, соңғы жылдары шапшаң дамып жатқан интернет саудалары, энергоүнемді желілер, транзакцияларды жүзеге асыру бағытындағы мобильді қосымшалар және тағы басқалары - ең үлкен басымдыққа ие болып отыр. Ендеше, бәсекеге қабілеттіліктің өзегі де осында.

Елбасы Жолдауында бұл басымдықтың өзі бірқатар міндеттерді қамтыды. Атап айтқанда, бірінші міндет - цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендету. «Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек.[4] Бұл индустриялар қазірдің өзінде дамыған елдердің экономикаларының құрылымын өзгертіп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа дарытты. Осыған орай, Үкіметке «Цифрлық Қазақстан» жеке бағдарламасын әзірлеуді және қабылдауды тапсырамын», - деді Н. Назарбаев.

Бұнымен қоса, Елбасы коммуникацияның дамуы мен оптикалық-талшықты инфрақұрылымға жаппай қолжетімділікті де қамтамасыз етуді, инновацияны қолдау және оларды өндіріске тезірек енгізуді белгіледі. Бұл ретте «ЭКСПО-2017» базасында IT-стартаптар халықаралық технопаркін құру көзделеді. Президент халықаралық технопаркте әлемнің барлық елінен кәсіпкерлер мен инвесторлар тартудың платформасы болуы тиістігін алға тартады.

Бірінші басымдықтың екінші міндеті - Жаңа индустриялар құрумен қатар дәстүрлі базалық салаларды дамытуға серпін беру. Дәстүрлі салаларға өнеркәсіп, агроөнеркәсіптік кешен, көлік пен логистика, құрылыс секторы және басқалары жатады. Осы тұста Елбасы негізгі фактор ретінде Төртінші өнеркәсіптік революция элементтерін жаппай енгізуге назар бұрады. «Басымдығы бар салалардағы бәсекеге қабілетті экспорттық өндірісті дамытуды

көздейтін индустрияландыруды жалғастыру керек. Үкімет алдында қазірдің өзінде 2025 жылға қарай шикізаттық емес экспортты 2 есе ұлғайту міндеті тұр», - деді Н. Назарбаев.

Бірінші басымдық аясындағы міндеттер шеңберінде Елбасы аграрлық секторға да ерекше тоқталып, бұл саланы экономиканың жаңа драйверіне айналуы тиістігін атап өтті. Жалпы Қазақстандағы аграрлық саланың экспорттық әлеуеті зор екені белгілі. Әсіресе экологиялық таза өнім шығаратын қазақстандық тауарлар көршілес елдерде маңызды басымдыққа ие. Ендігіде Қазақстан астығы мен астық өнімдері арқылы Еуразияның «нан себетіне» айналуы керек. Бұл үшін Елбасы шикізат өндірісінен сапалы өңделген өнім шығаруға көшуді жүктеді. Сонда ғана Қазақстан халықаралық нарықтарда бәсекеге қабілетті бола аламыз.

Бірінші басымдықтың еншісіндегі және бір сала - жаңа еуразиялық логистикалық инфрақұрылымды дамыту. Осыған байланысты Елбасы Үкіметке 2020 жылға қарай транзиттік тасымалдың жылдық көлемін контейнерлермен тасымалданатын жүктер үшін 7 есе - 2 миллион контейнерге дейін, жолаушыларды әуе көлігімен тасымалдауды 4 есе - 1,6 миллион транзиттік жолаушыға дейін арттыруды тапсырды. Ал транзиттік тасымалдаудан түсетін табысты 5,5 есе - жылына 4 миллиард долларға дейін көбейту қажет. [5]

Бірінші басымдықтың үшінші кешенді міндеті - еңбек нарығын жаңғырту. Жаһандық өзгерістер аясында бұл бағытта да белгілі бір қауіптер баршылық. Сондықтан Президент Үкімет пен әкімдерге жұмыспен қамту бағытында барлық жағдай жасауды тапсырды. Бұл ретте ірі кәсіпорындар әкімдіктермен бірлесе отырып, тиісті жол карталарын әзірлейтін болады.

Сананы рухани жаңғыртуға бәсекеге қабілетті, білімді елдің ғана шамасы жетеді. Сол себептен Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірнеше міндеттерді айқындап берді. Елбасы аталған мақаладан жаңаша бастау алатын «Туған елге» ұласатын «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынып отыр. Әрбір азаматтың өзінің туған жерінің гүлденуі үшін нақты үлес қосуға үндейді.

Әдебиеттер

1. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы
2. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы
3. Нурсултан Назарбаев – Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру/ Статьи, интервью, выступления, экспертные комментарии и справочно-аналитические материалы/ Астана 2017.
4. <https://ruh.kz/kz/>
5. <https://kazsez.com/kz/>
6. <https://business.gov.kz/kz/free-economic-zone/binding-zones-in-Kazakhstan/detail.php?ID=105749>
7. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>

Резюме

В данной статье раскрыта сущность и основные приоритетные задачи модернизации, для определения правильного пути достижения общей цели, определение пяти конкретных приоритетов, направленных на прогнозирование мировых трудностей, но и на рассмотрение эффективных возможностей для государства от возможных изменений.

Ключевые слова: государство, государственная программа, модернизация, приоритетные направления

Summary

This article reveals the essence and main priorities of modernization, to determine the right way to achieve the overall goal, the definition of five specific priorities aimed at predicting world labor relations, but also to consider effective opportunities for the state from possible changes.

Keywords: state, state program, modernization, priority directions

ӨНДЕУ ӨНЕРКӘСІП СЕКТОРЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТИІМДІЛІГІНІҢ МӘНІ МЕН ТҮРІ

Сәулебай (Байгулова) Айна – ЭКМ-18 тобының магистрант
Ғылыми жетекшісі: э.ғ.д., профессор Куашбай С.
Шымкент университеті

Инвестициялардың тиімділігін анықтау жөніндегі мәселе іс жүзінде келгенде әрбір компания мен әрбір инвесторлардың алдында тұрған үлкен мәселе. Капитал салу немесе өз кәсіпорнына басқа капитал еңгізу жөнінде шешім қабылдас бұрын, инвестицияны жоспарлау және талдау әдісін білу шарт.

Инвестициялық саясатның тиімділігін талдауға қатысатын негізгі факторлар болып операциялық қызметтен алынатын ақша ағымының және басқа табыстардың қосындысы және инвестицияға жұмсалған шығын мөлшері танылады.

Инвестициялық саясаттарды талдауда белгілі бір өндіріске, оның дамуы мен жаңартылуына салынған капитал салымының тиімділігін есептейді. Компания зауыт ашу, жабдық сатып алу жөнінде шешім қабылдар кезде, бүгінгі күрделі салымын келешектегі табыстылық мөлшерімен салыстыруы тиіс.

Осылайша инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалау тәсілдері мен әдістерін талдау келесі тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді:

- әміршіл-әкімшілік экономика тұсында құрылған күрделі салымдардың экономикалық тиімділігін бағалау әдістері экономикалық реформалардың қазіргі даму жағдайын теориялық және тәжірибелік қыры жағынан алғанда да қанағаттандырмайды;

- қаржы ағымдарын талдауға негізделген экономикалық тиімділікті және жалпы Инвестициялық саясаттарды іске асырудың экономикалық мақсатқа лайықтығын бағалаудың серпінділік әдістері де, сондай-ақ, инвестициялық кезеңнің есеп берген жылдары бойынша инвестициялық бағдарламаны іске асырушы кәсіпорындардың қаржылық ахуалын зерттеуге негізделген статистикалық әдістерін кеңінен пайдаланылатын шетелдік инвестициялық есептеулер жүргізу тәжірибесі үлкен қызығушылық туғызуда.

Нарықтық қатынастары дамыған елдерде Инвестициялық саясаттардың тиімділігін бағалауда шығынсыздық әдісін қолданады, өйткені бұл әдіс қаржылық ақпараттың аса маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Кәсіпкерге сату көлемін өзгерткеннен, оның кәсіпорны қанша пайда табатындығын есептегеннен гөрі, сату көлемі қандай болған жағдайда оның кәсіпорын зиян шекпейтіндігін есептеген маңыздырақ. Басқаша айтқанда, зиянсыздық нүктесін табу қажет [2].

Зиянсыздық нүктесі – кәсіпкердің өз шығындарын жабатын белгілі бір уақыт аралығындағы сауда көлемінің деңгейі.

Мұндай салыстыруды жасау үшін болашақтағы табыстың бүгін қанша тұратындығын айқындап алу қажет. Бұл үшін инвестициялардан түсетін табыс құнын есептеп, оны инвестиция мөлшерімен салыстыру қажет. Инвестициялардың болашақ құны дегеніміз – бүгін инвестицияланған ақшаның белгілі бір уақыттан соң пайыздық мөлшерлемесіне қарай айналатын сомасы.

Инвестициялық саясатның тиімділігін анықтауда күтіліп отырған шығындар мен нәтижелерді бағалау, есепті кезең шеңберінде жүргізіледі. Әр түрлі Инвестициялық саясаттарды салыстыру және олардың ішіндегі ең жақсысын тандауды әр түрлі көрсеткіштер көмегімен жүргізу қажет. Әр түрлі Инвестициялық саясаттарды салыстыру үшін, бұл көрсеткіштерді пайдалануда оларды салыстырмалы түрде еңгізу қажет.

Кәсіпкердің мәселелері жобаны жасау мен оның тиімділігін талдаумен бітпейді. Сонымен қатар, инвесторларды жобамен жете таныстыруы, мұның тиімділігіне олардың көзін жеткізуі, сондай-ақ, жобаның тиімді іске асуын қамтамасыз етуі керек болады. Дегенмен,

Президенттің Қазақстан халқына арналған «Қазақстан – 2050» Жолдауы тұрғысынан алғанда, нарық жағдайында оны бірінші рет іске асыратын біздің көптеген кәсіпорындарымыз үшін елеулі қадам болып саналады. [2].

Инвестициялық есептеу әдістерін бірқатар белгілері бойынша саралауға болады. Инвестициялық есептеуде уақыт факторын ескеру әдісі бойынша әдістер мына түрге бөлінеді:

- статикалық, мұнда әр уақыт мерзімінде пайда болған ақша табыстары мен төлемдері тең бағалы деп бағаланады;

- серпінділік әдісте әр түрлі уақыт кезеңінде пайда болған ақшалай табыстар мен төлемдер жинақтау арқылы біртұтас уақыт мерзіміне келтіріледі, сөйтіп олардың салыстырмалылығын қамтамасыз етеді.

Инвестициялардың экономикалық тиімділік өлшемінің түрінде көрінетін жалпылама көрсеткіші бойынша инвестициялық есептеу әдістерін былай бөлуге болады:

- абсолюттік, мұнда өлшем ретінде Инвестициялық саясаттан түскен ақшалай табыстар мен сәйкесінше төлемдер арасындағы айырымдық көрсеткіштер пайдаланылады;

- салыстырмалы, бұл әдісте жалпылама көрсеткіштер жобаның қаржылық нәтижелерінің құндық мөлшерінің оларды алуға жұмсалған құндық шығындарының жалпы көлеміне қатынасы арқылы анықталады;

- мерзімдік, мұнда инвестицияның қайтымдылық кезеңі (өтелім мерзімі) бағаланады.

Инвестициялық есептеудің барлық әдістерін екі топқа бөлуге болады:

Белгісіздік пен тәуекелділік жағдайында Инвестициялық саясаттарды негіздейтін әдістер.

Алынатын нәтиженің толық анықтылығы жағдайда Инвестициялық саясатның іске асыру мақсатына сәйкестігін анықтайтын әдістер.

Инвестициялық тиімділігін бағалау әдісін таңдау көп жағдайда инвестордың мақсатына, қаралатын Инвестициялық саясаттар ерекшеліктеріне және оларды жүзеге асыру жағдайына байланысты болады.

Инвестициялық саясаттар қысқа мерзімді сипаттамада болатын болса, онда оларды есептеу үшін статикалық әдістері қолданылады. Егер инвестициялық шығындар кезеңнің басында жұмсалатын болса, ал олардан алатын нәтижелер тек кезеңнің аяғында ғана белгілі болады.

Көбінесе жобаның тартымдылығын тез, әрі жуық түрінде бағалау керек болса инвестицияның экономикалық тиімділігін бағалаудың статикалық әдістері пайдаланылады және Инвестициялық саясаттар сараптамасының алғашқы сатыларында қолдануға ұсынылады.

Инвестициялық баламаны таңдау өлшемі ретінде келесі көрсеткіштер (жылдық немесе орташа жылдық) пайдаланылады:

- пайда;
- шығындар (өзіндік құн);
- табыстылық.

Шетелдік капитал және инвестициялар тарту үдерісіне орай Қазақстан аймақтарында көптеген бірлескен кәсіпорындар құрылды және құрыла бермек. Мұндай бірлескен кәсіпорындар өрісіндегі, сондай-ақ өз елімізде жүргізіліп келе жатқан бухгалтерлік есеп жүйесі халықаралық тәжірибемен үйлесімді бағытта жетілдірілуі, ұлттық есеп жүргізу тәжірибесіне енуі керек.

Сонымен қатар Қазақстан экономикасына қызмет атқару мен пайда табуды мақсат тұтқан бірлескен кәсіпорындардың дамуына, инвестициялық саясатқа, сауда және саяси-әлеуметтік үдерістерге байланысты біздің ұлттық бухгалтерлік есеп жүйеміз халықаралық стандарттар талабына жетілдіріліп дамуы керек [3].

Инвестициялық қорларды тиімді пайдалану үшін төмендегі талаптарды сақтаған орынды:

- экспорттық әлеуетімізді көтеріп, шетелден тасымалданатын тауарды елімізде өндіру;

- елімізден валютаны заңсыз жолмен сыртқа шығаруға жол бермей валюталық бақылау жүйесін жетілдіру;

- шетел капиталын елімізге тартуға мемлекеттік кепілдеме беруді шектеу;

- экономикалық өсу тұрақты болуы үшін оны отандық инвестициясымен жарактандырып, халықтың төлеу (салық, сатып алу) қабілетін жоғарылату.

Осыған байланысты еліміз алдында екі басты міндет тұр: инвестициялық белсенділікті көтеру, ішкі нарықтың тұрақты дамуын қамтамасыз етуі, оның басты бағыттары:

- инвестицияны өндірістік салаларға молырақ бөлу;

- ауыл шаруашылығында жерді тиімді пайдалана білу. Оны жекеменшікке біржолата сатып жібермей, жалға беру, түсетін еңбекақысы - жалға алушыларға оны тиімді пайдалануға көмек көрсету;

- шетелдіктерге жерді пайдалануға шек қою баға қоюдағы арақатынасты реттеп, олардың арасындағы алшақтықты азайту;

- отандық тауарлар есібінен ішкі нарықтың дамуына жағдай жасау.

Инвестициялық саясаттар тиімділігін негіздеудің халықаралық тәжірибесінде өндіріс тиімділігінің келесі қорытынды көрсеткіштері қолданылады:

– таза ағымдағы құн;

– капитал табыстылығы;

– тиімділіктің ішкі көрсеткішісі;

– күрделі салымдардың өтелім мерзімі;

– барынша көп ақша қайтарымы;

– залалдық нүктесі.

Таза ағымдағы құн көрсеткішін уақыт факторын ескере отырып кәсіп- орынның жобаланған қызмет етуінің бүкіл мерзіміндегі ақшалай қаржылардың түсуі мен жұмсалыу арасындағы айырмасы ретінде анықталады. Әдетте таза ағымдағы құн күрделі салымдарды іске асырудың мақсатқа сәйкестілігін дәлелдейтін капиталды инвестицияның мөлшері (табыстың ең аз мөлшері) ретінде қарастырылады.

Капитал табыстылығы – бұл пайданың (салықтарды шегеріп тастағандағы) меншікті капиталға қатынасы. Нарық жағдайында капитал табыстылығы күрделі салымдардың табыстылығының мөлшерін сипаттайды және өнім табыстылығына қарағанда айтарлықтай тұрақты көрсеткіш болып табылады.

Тиімділіктің ішкі коэффициенті нақты қаржылардың келуі мен кетуінің теңдігі сақталатын алғашқы капитал табыстылығының мәнін көрсетеді, ал таза ағымдағы құн бұл шамада нөлге тең болады. Тиімділіктің ішкі коэффициенті салымдардың өтелуінің осы бастапқы мөлшерімен салыстырғанда одан төмен болмаған кезде ғана кәсіпорынның дамуының жобасы табысты болып саналады.

Күрделі салымдардың өтелім мерзімі – бұл кәсіпорынның болашақта табатын пайдасы жұмсалған күрделі салымдар шамасына жету үшін қажетті болатын уақыт мерзімі. Өтелім мерзімінің көрсеткішін қаржыларды салудан кейінгі уақыттың белгілі бір кезінде оларды өтеудің қарқындылығы сипаттайды:

Барынша көп ақша шығыны – бұл өсіңкі қосындымен есептелген таза ағымдағы құнның ең үлкен теріс мәні. Бұл көрсеткіш кәсіпкерлік жобаның жалпы құнын көрсетеді және оны шығындарды қаржыландыру көздерімен байланыстырады.

Залалсыздық нүктесі (мөлшері)– бұл «нөлдік пайда» беретін шығарылатын өнім партиясының ең аз көлемі, яғни сатудан түскен табыстар мен өндіріс шығындарының теңдігі. Сату көлемдерін одан әрі арттыру пайданың көбеюіне алып келеді. Залалсыздық нүктесі графикалық және талдау әдістерімен анықталады. Графикалық түрде залалсыздық нүктесі сатылған заттың көлемі мен өндірістің толық шығындарды көрсететін сызықтардың қиылысуында жатады [16].

Инвестициялық саясаттарды талдау мақсатында инвестицияның экономикалық тиімділігін бағалаудың келесі серпінділік әдістері пайдаланылуы мүмкін:

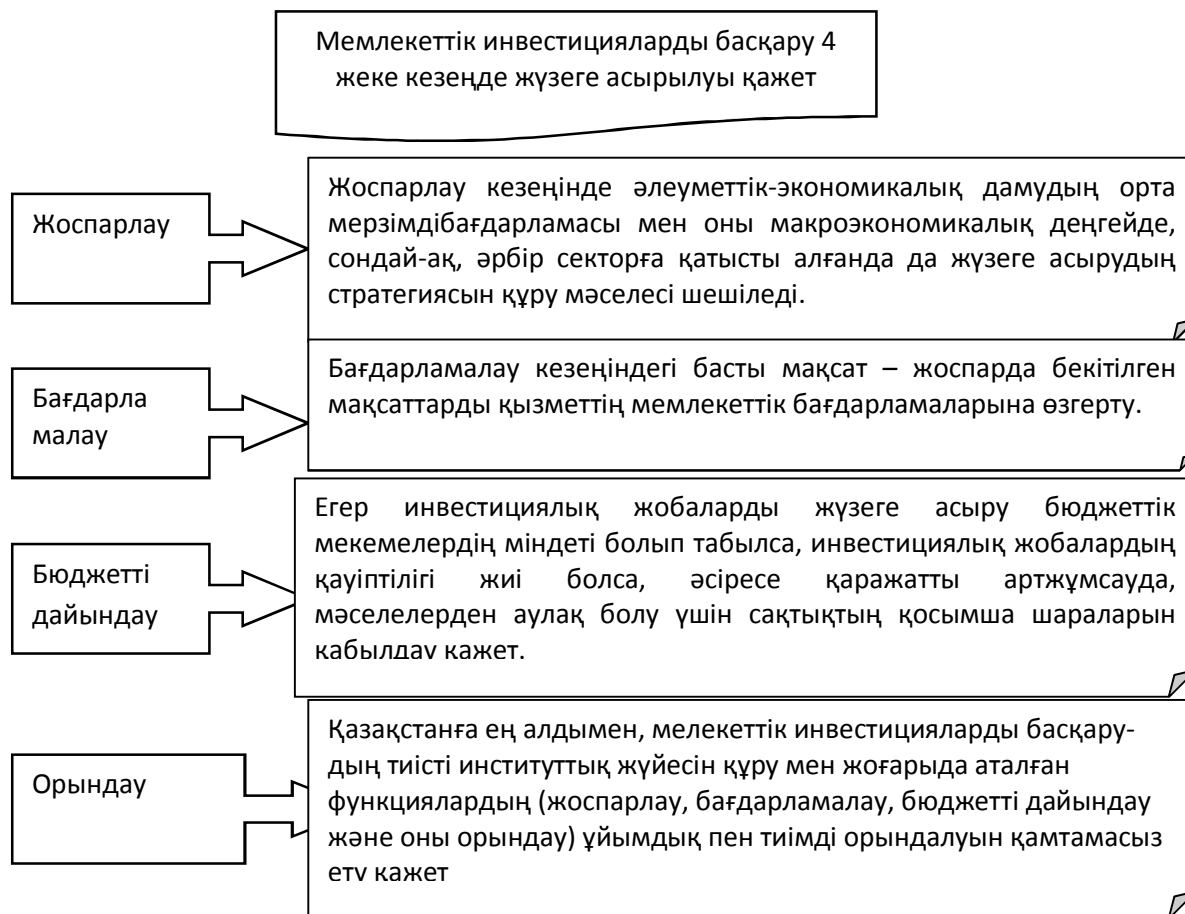
- Инвестициялық саясатны жүзеге асырумен байланысты нәтижелер мен шығындардың қаржылық мәндерінің айырмасын табуға негізделген күрделі салымдардың абсолютті тиімділігін бағалау (ағымдық құн әдісі, аннуитет әдісі);

- Инвестициялық саясатны жүзеге асыруға байланысты нәтижелер мен шығындардың қаржылай мәндерінің айырмасын табуға негізделген күрделі салымдардың салыстырмалы тиімділігін бағалау (ішкі табыстылық әдісі);

- бастапқы инвестициялық шығындар жобаны іске асырудан түскен табыспен толық ақталатын күрделі салымдардың қайтымдылық кезеңін бағалау (өтімділік әдісі).

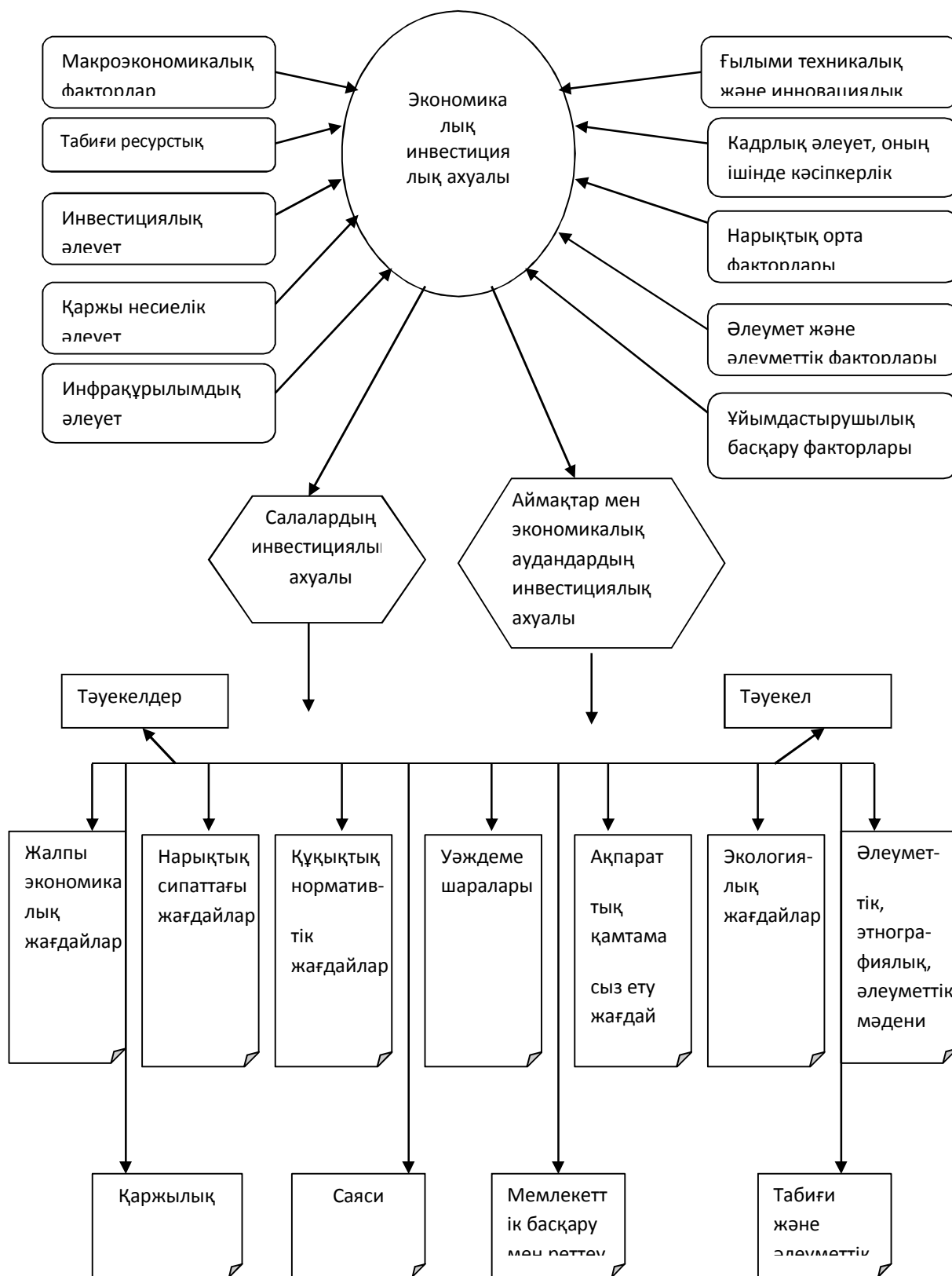
Мемлекет халықтың қаржы жағдайында сауатты болуын қамтамасыз етіп, азаматтардың қаржылық білім алу жүйесін құруы керек және бұл міндетті Қазақстан дәл бүгін шешуі тиіс. Президенттің “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан” атты Жолдауында елдің бейтараптандыру жағдайындағы қаржы жүйесінің тұрақтылық пен бәсекеге қабілеттіліктің жаңа деңгейіне жетуі халықты өз қаржыларын инвестициялау ісіне белсенді салуларына көмектесу жолдары арқылы да қарастырылған [4].

Ал сол Инвестициялық саясат тиімділігін анықтау жөніндегі мәселе, іс жүзінде әр бір компания мен кез-келген инвестордың алдында тұрған үлкен мәселе және оның талдану үдерісіне аса көңіл бөлінеді. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде Инвестициялық саясатның тиімділігін анықтауда күтіліп отырған шығындар мен нәтижелерді бағалау, есепті кезең шеңберінде жүргізіледі. Сондықтан олардың тиімді жолдарын таңдау әр бір кәсіпорын иелерін қажеттілігі деп түсіну қажет. Әр бір Инвестициялық саясаттарды салыстыру және солардың ішіндегі ең тиімдісін таңдауды әр түрлі көрсеткіштер көмегімен жүргізу қажет. Кәсіпкерлердің немесе инвесторлардың мәселелері жобаны жасау мен оның тиімділігін талдаумен бітпейді. Сонымен қатар Инвестициялық саясаттарды жеке таныстыру тиімділігіне көзін жеткізуі (сурет 1), сондай-ақ жобаның тиімді іске асуын қамтамасыз ету мен жобаның жүзеге асу маңыздылығын жеке түсіну керек болды.

Сурет 1. Мемлекеттік инвестициялардың басқару кезеңдері

Қазіргі таңда инвестициялар қозғалысын басқару құнды қағаздар нарығының күрделілігіне байланысты маңызды мәселе болып отыр. Қазақстан көп тарапты халықаралық экономикалық жобаларға белсене қатыса алады, қатысуға тиіс те, өйткені олар біздің жаһандық экономикаға кіруімізге жәрдемдеседі. Инвестициялық ахуал инвестицияны бөлуге қолайлы жағдай жасайтын, капиталды сыртқа шығаратын, мемлекеттердің экономикалық, саяси, табиғи ресурстың және арнаулы іс әрекеттерінің жиынтығын білдіреді (сурет 2).

Сурет 2. Инвестициялық ахуал құрылымы мен оны қалыптастыру факторлары

Кәсіпорында инвестицияны тиімді пайдалану үшін мынандай шараларды қолдану керек:

- экономикалық, ғылыми техникалық, әлеуметтік жетістіктерге жетудің жолдарын табу;
- пайданы көздеу;
- жалпы шығындарды азайту;
- мемлекеттен келген, бюджеттен келген қаржыны, несиелік қаржыны, гранттан келген қаржыны дұрыс пайдалану;
- дүние жүзілік мүмкіндіктерді пайдалану, жеңілдетілген гранттар алу;
- инвестициялық тәуекелділік;
- инвестицияның өтімділігі.

Инвестициялық саясаттың нарықтық көрсеткіштердің көмегімен тиімді бағалау үшін жұмыстың басталуы мен аяқталуын нақты білу керек. Зерттеуші, ғалым үшін жобаның басталуы идеяның туындауы болса, бизнесмендер үшін - алғашқы ақша қаражатты жобаны жүзеге асыру үшін салу болып табылады.

Бұл қаражаттар негізінен сауда операцияларында айналыста жүреді. Осындай мемлекет тарапынан есептік пайыздық мөлшерлемені төмендетіп мемлекеттің арнайы банк-агенттер қатарынан кіретін банктерге орталықтандырылған арзан несиелер ұсыну ұзақ мерзімді несиелеу мәселесін шешудегі оң қадам болар еді.

Сонымен, ыңғайлы инвестициялық ахуал пен ұзақ мерзімді салымдарға тұрақты уәждеме тетігін құру үшін бәсекелестікті дамыту, монополияны шектеу, капиталды өндіріске пайдамен салу мүмкіндігін қамтамасыз ету, оның сала мен аймақ арасындағы еркін құйылуына мүмкіндік жасау шараларымен қатар инвестициялық қызметті мақсатты мемлекеттік реттеу бойынша шаралар кешенін құру қажет.

Қазақстанда инвестиция нақты және қаржылық түріндегі қысқа, орта және ұзақ мерзімді капитал салымы ретінде кең таралған, мұнда нақты инвестициялар материалды және материалды емес активтерге салынатын капиталды құраса, қаржылық инвестициялар қаржылық активтерге салынатын инвестицияларды құрайтынын анықтай келе инвестициялық нарық құрылымын талдауға болады.

Барлық ықтимал инвестиция түрлерін келесі негізгі топтарға бөлуге болады:

– тиімділікті арттыруға бағытталған инвестиция. Мұндағы мақсат – құрал-жабдықтарды ауыстыру, қызметкерлерді оқыту немесе өндіріс қуаттарын өндірістік жағдайы неғұрлым қолайлы аймаққа көшіру есебінен кәсіпорын шығындарын төмендетуге жағдай жасау;

– өндірісті кеңейтуге бағытталған инвестиция. Мұндай инвестицияның міндеті – бүгінгі өндіріс шегінде бұрын қалыптасқан нарыққа арнап тауар шығару мүмкіндіктерін кеңейту;

– жаңа өндіріс құруға бағытталған инвестиция. Бұл инвестиция кәсіпорын бұрын-соңды өндіріс емес мүлдем жаңа тауар шығаруға (немесе жаңа қызмет түрін көрсетуге) немесе бұрыннан шығаратын тауарымен жаңа нарыққа шығаруға әрекет ететін кәсіпорындарға мүмкіндік береді;

– мемлекеттік басқару органдарының талаптарын қанағаттандыру үшін қажетті инвестиция. Инвестицияның бұл түрі кәсіпорын үкіметтің экологиялық стандарттары немесе өнім қауіпсіздігі жөніндегі, не болмаса басқа да бір менеджментті жетілдіру есебінен ғана қол жеткізу мүмкін болмайтын талаптарын қанағаттандыруы тиіс болған жағдайда керек болады.

Инвестицияларды бұлайша саралау себебі олармен ұштасатын тәуекелдіктің әр түрлі деңгейлігімен түсіндіріледі.

Әдебиеттер

1. Ермакова Ж. А. Промышленная политика как ключевой фактор перевода экономики региона на высший технологический уклад. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=11742274>.

2. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың « Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, Астана – 14 желтоқсан, 2012 ж.

3. Ниязбекова Р. К. Место и роль государства в экономической безопасности страны. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=28962760>.

4. Догалова Г. Н., Жаулыбаева Г. Б., Абетова С. В., Ниязбекова Ш. У. Формирование кластерной стратегии развития и обеспечения экономической безопасности регионов. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=24897837>.

5. Ихданов Ж.О. Экономиканы мемлекеттік реттеудің өзекті мәселелері. Оқу құралы. Алматы. 2002ж.

Резюме

В статье приведен анализ инвестиционной политики, который рассчитывает эффективность вложенных капиталовложений в определенное производство, его развитие и обновление. При принятии компанией решения об открытии завода, приобретении оборудования, сегодняшние капитальные вложения должны сравнить с перспективным размером доходности.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная привлекательность, государственное регулирование, эффективность

Summary

The article presents an analysis of investment policy, which calculates the efficiency of investment in a particular production, its development and renewal. When a company makes a decision to open a plant or purchase equipment, today's capital investment should be compared with the prospective yield.

Keywords: investment, investment attractiveness, state regulation, efficiency

УДК 336.71

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫДАҒЫ БАНКТЕРДІҢ НЕСИЕ РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ БАСҚАРУ ЖОЛДАРЫ

**Тунгушбаева Эльмира – ЭКМ-18 тобының магистрант
Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., доцент Садыкбекова А.А.
Шымкент университеті**

Банк саясатының мақсаты банктің дамуына әр түрлі ыңғайда келуімен белгіленеді. Коммерциялық банктің мақсаты оның мәнінен, яғни, пайда табуға бағытталған қызметінен айқындалады. Пайданың мөлшері актив пен депозиттердің құрылымының аумағы, кірістер мен шығыстардың көлеміне және банктің тиімді жұмыс істеуіне байланысты.

Банктің мақсаты көп жағдайда, сондай-ақ кірістер көзінің тұрақтылығына, банк қызметінің жан-жақтылығын кеңейтуге, клиенттерге тұрақты қызмет көрсете білуге де байланысты. Клиенттердің сенімі, банктің сенімділігі банктің ұзақ уақытқа арналған мақсатының орындалуын қамтамасыз етеді.

Әлемдік тәжірибеде Орталық банктің және коммерциялық банктердің несиелері арасында тұрақты өзара байланыс байқалады. Бұндай байланыстар әртүрлі елдер бойынша ерекшелінеді, мысалы Германияда Орталық Банктің ставкалары несиелер бойынша банктік ставкалардың ең жоғарғы шегін белгілейді, ал Франция мен Италияда ең төменгі шегі белгіленеді.

Орталық банктің несиелері банктік ресурстар көзі болып табылады, соған сәйкес пайыздық саясаттың әсер етуі жалпы экономикаға таралады. Ақша-несиелік реттеудің осы

құралы Қазақстандық банктік жүйені реформалау кезінде ерекше танымал болды, себебі Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің резервтері сыртқы факторларға қарсы тұру үшін жеткіліксіз болды, ал ашық нарықтағы операциялар дамымады.

Тәуекелдер мен проблемалық несиелерге ұшырамастан, несие берерден бұрын, банк үшін қарыз алушының қаржылық жағдайын, несиеге қабілеттілігін бағалаудың және талдаудың оңтайлы жүйесін әзірлеу қажеттілігі туындап отыр.

Қарастырылып отырған мәселеге байланысты, біз, қарыз алушының несиеге қабілеттілігін оңтайлы бағалауды жүзеге асыру үшін, нақты қаржылық және қаржылық емес көрсеткіштер жиынтығын белгілеп, тиімді скорингтік моделді енгізуді ұсынамыз.

Отандық скорингтік әдістемеде сапалық көрсеткіштерді бағалау үшін әртүрлі баллдар саны көрсетіледі[1]. Сондықтан біз, коэффициенттерді белгілі бір аралықтарға бөлуді ұсынамыз. Әрбір аралық үшін коэффициент салмағына байланысты пайыздық үлес белгіленеді (25%, 50%, 75% немесе 100%). Салмақтық коэффициент біздің жағдайымызда максималды балл болып есептеледі. Осылайша, коэффициенттерді аралықтарға бөлу шартты болып табылады.

Ұсынылып отырған скорингтік моделдің қаржылық көрсеткіштері және олардың параметрлері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - Оңтайлы скорингтік моделдің қаржылық көрсеткіштері және олардың параметрлері

Көрсеткіштер жүйесі	Көрсеткіш	Көрсеткіш аралығы	Аралық үшін максималды балл санының үлес салмағы
Өтімділік	Ағымдағы өтімділік коэффициенті	$> 0,75$	1
		$0,5-0,75$	0,75
		$0,25-0,5$	0,25
		$0-0,25$	0
Төлем қабілеттілік	Қаржылық тұтқа коэффициенті	0-1	1
		1-1,5	0,75
		1,5-2	0,5
		2-2,5	0,25
		$> 2,5$	0
	Қарыз жүктемесінің коэффициенті NetDebt / EBITDA	$< 1,5$	1
		1,5-2	0,5
		> 2	0
	Пайыздарды жабу коэффициенті, EBIT/Interest	$> 1,5$	1
		1,3-1,5	0,75
		1-1,3	0,5
		< 1	0
Іскерлік белсенділік	Сату рентабельділігі, ROS	$> 0,025$	1
		$0,02-0,025$	0,75
		$0,015-0,02$	0,5
		$< 0,015$	0
	Соңғы үш есептік	жоқ	1
Ескертпе- http://www.aesa.kz/nauka/sborniki-konferentsiy			

Бұл көрсеткіштерді белгілеу үшін, біз қарыз алушының қаржылық жағдайын анықтайтын негізгі коэффициенттерін қарастырдық. Алайда, қарыз алушының несиеге қабілетіне әсер ететін және қарыз алушының бизнес-процесінде тәуекелге әкелетін бірқатар факторлар бар екендігін ескеру керек. Ең алдымен, менеджмент сапасын ұмытпау керек. Сандық бағалау үшін бұл

күрделі көрсеткіш болып табылады, себебі кәсіпорынды басқару деңгейін бағалау аса қиынға соғады.

Егер сапалық бағалаудан сандық бағалауға өтсек, онда кәсіпорынды басқару деңгейінің максималды бағасын көрсететін шарттарды белгілейік (4-кесте):

- жақын аралықта кәсіпорынның нақты даму стратегиясының болуы;
- топ-менеджмент құрамының тұрақтылығы (бас директор және бас бухгалтер екі жылдан астам уақыт өз қызметін атқарады);
- кәсіби құзыреттер жоғары талаптарға сай келуі (бас директор және бас бухгалтердің жоғары кәсіби білімнің болуы, еңбек өтілі – бес жылдан жоғары).

Сонымен, біз ұсынып отырған қаржылық емес көрсеткіштер жүйесін және олардың параметрлерін қарастырайық (2-кесте).

Кесте 2 - Оңтайлы скорингтік моделдің қаржылық емес көрсеткіштері және олардың параметрлері

Топ	Көрсеткіштер	Коэффициент аралығы / бағалау әдісі	Аралық үшін максималды балл үлесі
Бизнес-процестер	Менеджмент сапасы	Барлық шарттардың орындалуы	1
		Бір шарттың орындалмауы	0,5
		Бір шарттан артық шарттардың орындалмауы	0
	Компания қызмет ету уақыты	> 5 жыл	1
		3-5 жыл	0,75
		1-3 жыл	0,25
		< 1 жыл	Стоп-фактор
	Оң несиелік тарихтың болуы	Несиелер мен займдар бойынша мерзімі өткен берешектің болмауы	1
	Ескертпе- http://www.aesa.kz/nauka/sborniki-konferentsiy		

Біздің скорингтік моделге енгізілетін келесі маңызды фактор - бұл кәсіпорынның қызмет ету уақыты. Сонымен қатар, тоқтату-факторын (Stop-factor) енгізу қажет: егер бизнесті жүргізу мерзімі бір жылдан кем болса, компания есептілігінің және бизнесті түсіну мүмкіндігінің болмауы салдарынан берілген моделді қолдану мүмкін емес. Тағы бір қажетті көрсеткіш – бұл оң несиелік тарихтың болуы. Бұл болашақ қарыз бойынша қызмет көрсету сапасын белгілейтін басты қаржылық емес көрсеткіші болып табылады.

Банкаралық нарық монетарлық саясатты жүргізу барысында жетекші роль атқарады. Ақша нарығы қаржы ресурстарын банк жүйесіне, нәтижесінде, кәсіпорындарға және үй шаруашылығына тиімді бөлуге арналған. Бұл дегеніміз, тиімді жұмыс істейтін банкаралық нарық монетарлық саясаттың тікелей әсер етуден жанама әсер ету әдістеріне өтудің қажетті шарты болып табылады. Кең қолданылатын ашық нарықтағы операциялардың әсерін бүкіл банктік жүйе бойынша таратуға көмектесетін банкаралық нарықтың жұмысынсыз берілген операциялар жетерліктей тиімді болмайды. Осылай, әлсіз банкаралық нарық монетарлық саясатты асыру мүмкіндіктерін шектейді, өйткені тиімді жұмыс істейтін банкаралық нарығы болмағанда, банк жүйесіне қажетті берілу механизмі да болмайды. Осыдан, өтімділіктің тиімді қайта бөлінуіне көмектесетін, тиімді жұмыс істеп тұрған банкаралық нарық монетарлық саясаттың жанама құралдарының банктік жүйеге берілуі үшін қажетті [3].

Дамушы нарықтардың мәселелерінің бірі болып қол жетерлік ақпараттың жетерліктей айқын болмауы, бұл халықаралық есеп стандарттары (ХЕС) кіргізу аяқталмаған жағдайда әріптестердің (банктердің) несиеқабілеттілігін сараптауды қиындатады. Берілген кезеңде, стандартталған ақпараттың жетіспеушілігі жағдайында, несиелік тәуекелді сараптау бойынша

мүмкіндіктер шектелген, сондықтан берілген жетіспеушілік болашақта да қате инвестициялық шешімдер қабылдауға итермелеуі мүмкін. Осылай, ақпараттың қол жетерлігі мен сапасын жоғарлату нарықтағы табысты жұмыстың маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей банкаралық несие коммерциялық банктердің бір-біріне беретін несиелері. Банкаралық несие бұл басқа ресурстармен салыстырғанда өте қымбат ресурс болып табылады. Банкаралық несиенің бір түріне Ұлттық банктің коммерциялық банктерге қысқа мерзімді өтімділігін қолдап отыру мақсатында беріліп отырған мынадай несиелерін жатқызуға болады: овернайт бір түндік және күндізгі заемдар [4].

Депозиттік операцияларды ұйымдастыру барысында коммерциялық банктер баланс өтімділігін сақтай отырып, мынадай талаптарды ескеруі тиіс:

- депозиттік ресурстардың қаржыландыратын активтік операциялардың мерзімдері мен сомасына сәйкес келуі;

- депозиттік операциялар банк пайдасын ұлғайтуға немесе болашақта пайда алу үшін жұмыс жасауға тиіс;

- депозиттік операцияларды ұйымдастыру процесінде мерзімді депозиттер мен мерзімді салымдардың көбірек тартылуына көңіл бөлу;

салым несиелерінің санын өсіру мақсатында, депозиттік операциялар түрлерін ұлғайтып, қосымша қызмет көрсетіп, жеңілдіктер жасауға тиіс [5].

Бүгінде Қазақстандық коммерциялық банктер өз қызметтерін дұрыс ұйымдастыру және реттеу үшін, банк табыстылығын арттыру үшін банктік несиелік саясатты кеңінен қолдануы тиіс.

Банктің несиелік және депозиттік саясатының түп негізі бар болып табылады. Несиелік және депозиттік саясатты жүргізу барысында тек бір ғана мақсат алға тартылады, ол – сенімділік пен тұрақтылық деңгейін қолдай отырып, банктің табыс деңгейін мүмкіндігінше ең жоғары деңгейіне жеткізу. Міне сондықтан да, банктің несиелік саясатын кең мағынада оның депозиттік саясатын ескере отырып қарастыру керек, кері жағдайда банк қызметіндегі басымдылықтарды негіздеу проблемасын шешу мәселесі пайда болуы мүмкін, яғни депозиттік саясат пен несиелік саясаттың бір-біріне қарағандағы маңыздылығы.

Екінші деңгейлі банктердің Қазақстан экономикасын несиелеудегі ролі мен маңызы бүгінгі таңда өте жоғары. Олар нарықты экономиканың қарқынды дамып келе жатқан кезеңінде экономиканың барлық салаларын несиелеп, экономика дамуына өз үлестерін қосуда. Несиелеу жүйесіндегі олардың негізгі бағыттары мен мақсаттары:

- Қазақстан Республикасының экономикасының жетілуіне нақты өз үлесін қосу;

- Экономикадағы несиелеу саясатын жетілдіру арқылы азаматтарға, клиенттерге жоғарғы деңгейде несиелік қызмет көрсету;

- Тиімді жүзеге асырылған несиелік саясат арқылы Қазақстан Республикасының нарықтық инфрақұрылымының өсуіне өз үлесін қосу;

- Қазақстан Республикасы үкіметінің экономикадағы қоғамдық жұмыстарына белсенді қатысу;

- Банктік қаржылық жағдайының жоғарылауы және ел экономикасының нақты секторына инвестиция жұмсалымының өсуі.

Халықаралық қаржылай институттар мен Қазақстан халқының Қазақстандағы банк жүйесіне деген сенімін арттыру [6].

Банк тәжірибесі көрсетіп отырғандай, Қазақстанда өзін өзі дамыту қағидасын жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жоқтың қасы. Ең алдымен бұл аталған қағиданың жүзеге асырылуындағы механизмнің әлеуметтерінің жоқ болуы. Мұндай элементтер ретінде қолдануға болады (1-сурет):

- Банк депозиттері мен капиталдарын сақтандырудың тиімді жүйесін қолдану (кепілдеме беру);

- Екінші деңгейлі банк тұрақсыздығын банк қызметінің алғашқы кезеңдерінде анықтау;

- Екінші деңгейлі банк қызметін қайта ұйымдастыру, сақтандыру және тоқтатудың ғылыми негізделген процедурасын қолдану;
- Несиені қайтаруды қамтамасыз етудің тиімді әдістерін қолдану т

Ескертпе –банк мәліметтері негізінде құрастырылды

Сурет 1. Банк тәжірибесіндегі несие ресурстарын тиімді басқару қағидалары

Осындай жүйелерді жасау және басқа да механизмдерді қалыптастыру банк тәжірибесінде өзін өзі дамыту қағидасының жүзеге асуына жағдайлар жасар еді.

Демократиялық қоғамды қалыптастыру өзгеріп отыратын макроэкономика жағдайында екінші деңгейлі банктердің ашықтығы, жариялылығы қағидасы маңызды. Ашықтық, жариялылық қағидасы екі аспектіден көрінеді:

Екінші деңгейлі банк қызметінің ақпараттық базасының сенімді және шек келтірмейтін болуы. Өкінішке орай, бүгінгі таңда Ұлттық банкті былай қойғанда, екінші деңгейлі банктер де өз қызметін көпшілікке ашып көрсетуден, жариялаудан бас тартады.

Екінші деңгейлі банктер ең алдымен екінші деңгейлі ұйым болғандықтан келесі қағидасының бірі тиімділік қағидасы. Тиімділік қағидасы, біздің ойымызша бірнеше компоненттерді қамтуы тиіс:

- комерциялық банктің өзінің рентабельділігі мен табыстылығы;
- қызмет көрсететін клиенттер үшін табыстылығы;
- жалпы экономика үшін тиімділігі;
- әлеуметтік сала үшін тиімділігі.

Қорыта айтқанда, жоғарыда аталған ұсыныстардың отандық екінші деңгейдегі банктер тәжірибесінде несие саясатын жүзеге асыру барысында ескерілуі өз кезегінде ел экономикасының негізгі салаларын дамытуға, халықтың әл-ауқатын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. <http://www.aesa.kz/nauka/sborniki-konferentsiy>
2. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік», 2017ж., 31 қаңтар// www.akorda.kz/
3. Гумар А.Н. Банктердегі ранжирлеу немесе рейтингті кжүйе [Электронды ресурс] // Аль-Пари. - 2012. - № 1-2. - Б. 115-117.
4. Инструкция «О требованиях к наличию систем управления рисками и внутреннего

контроля в банках второго уровня», утверд. постановлением Правления НБ РК от 26.02.2014 г. №29 // <http://nationalbank.kz>

5. Стратегия Казахстан -2050 Новый политический курс состоявшегося государства // www.akorda.kz

6. Костюченко Н. С. Материалы семинар-тренинга: «Анализ кредитных рисков». <http://www.hes.spb.ru/programs/refreshers>.

Резюме

В статье дается полное описание о ходе проведения кредитной и депозитной политики, для ее совершенствования ставится только одна цель - достижение максимально высокого уровня доходов банка, поддерживая уровень надежности и стабильности. Поэтому кредитную политику банка в широком смысле следует рассматривать с учетом его депозитной политики, в противном случае может возникнуть вопрос решения проблемы обоснования приоритетов в деятельности банка, т. е. важности депозитной политики и кредитной политики по отношению друг к другу

Ключевые слова: банк, кредитная политика, депозитная политика, эффективность, монетарная политика

Summary

The article provides a full description of the progress of the credit and Deposit policy. to improve it, only one goal is set - to achieve the highest possible level of Bank income, maintaining the level of reliability and stability. Therefore, the Bank's credit policy in a broad sense should be considered taking into account its Deposit policy, otherwise there may be a question of solving the problem of justifying priorities in the Bank's activities, i.e. the importance of Deposit policy and credit policy in relation to each other

Keywords: Bank, credit policy, Deposit policy, efficiency, monetary policy

УДК 331.5.024.5

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ТРУДОВЫМИ РЕСУРСАМИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Тураханов Дауренбек - магистрант гр. ЭКМ-18
Научный руководитель: д.э.н., профессор Умбиталиев А.Д.
Шымкентский университет

Качественное воспроизводство трудовых ресурсов, формирование и рациональное использование трудового потенциала зависит от эффективности управления трудовыми ресурсами. В частности, в сельском хозяйстве управления использованием трудовых ресурсов является важным условием для повышения конкурентоспособности предприятия, уравнивания спроса и предложения рабочей силы, комплексного решения трудовых проблем (производительность труда, его оплата и занятость) и др. [1]

Особенность аграрного сектора экономики в плане разработки и реализации каждым предприятием собственной кадровой политики для обеспечения необходимого уровня квалификации персонала в условиях рыночной экономики заключается в том, что данная сфера в большинстве предприятий обеспечивается ресурсами по остаточному принципу. Следовательно, существует необходимость восстановления на новом, более высоком уровне систем, позволяющих государству управлять качеством кадров предприятий и организаций АПК. Эти системы должны обеспечить, с одной стороны, возможность получения необходимых знаний, умений и навыков руководителями и специалистами предприятий, с

другой - позволять государству регулировать этот процесс на основе объективного анализа качества кадров АПК с учетом интересов государства в устойчивом развитии экономики аула. [2]

Государственная кадровая политика в АПК – явление, которое относится к области пересечения ряда направлений государственной политики, но не сводимо только к их общей области. Некоторые ее элементы принадлежат не всем областям, а только двум. Государственную кадровую политику в АПК следует рассматривать через пересечения (как парные, так и общую область) таких направлений, как политика государства по обеспечению устойчивого развития сельских территорий, государственная экономическая политика в сфере АПК; политика в области образования, направленная на профессионализацию сельской молодежи в соответствии с рисунком 1.

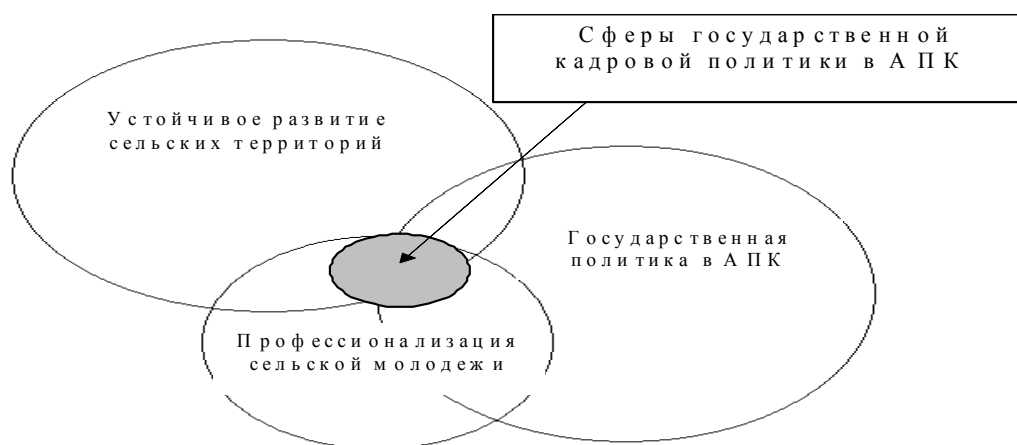

Рисунок 1 - Государственная кадровая политика в АПК

Государственная кадровая политика в АПК отражает роль государства в создании условий, при которых любое предприятие АПК может реализовать собственную кадровую политику, одновременно с этим государство обеспечивает реализацию собственных интересов в кадровом обеспечении сельского хозяйства.

Таким образом, государственная кадровая политика в АПК – это разрабатываемая и утверждаемая государством стратегия, направленная на создание условий для подготовки кадров для сельского хозяйства и их последующего непрерывного профессионального развития, обеспечивающая возможность социальной и профессиональной реализации каждого работника, направленная на обеспечение достойного уровня жизни сельского населения. Эта стратегия разрабатывается на основе объективного анализа потребностей в персонале и его профессиональном развитии предприятий АПК с учетом интересов государства в устойчивом социально-экономическом развитии аграрного сектора экономики, являющегося необходимым условием обеспечения достойного уровня жизни населения. [3]

Отсутствие опыта руководящей работы, а также знаний руководителей в области управления современным предприятием и рыночной экономики существенно снижает эффективность деятельности сельскохозяйственных предприятий.

Крайне отрицательное влияние на решение проблемы кадрового обеспечения АПК, восстановление эффективной системы работы с сельскохозяйственными кадрами оказывает и нынешнее социально-экономическое положение большинства подразделений АПК, социальное положение и моральное состояние людей, живущих и работающих на селе. [4]

Исследования показывают, что социальный климат на селе характеризуется в последние годы неуверенностью жителей в завтрашнем дне, в перспективах профессиональной

деятельности. Привлекательность сельских профессий и имидж сельского труженика в настоящее время не сравнимы с теми, которые существовали 20-30 лет назад.

Социально-профессиональная незащищенность работников, низкая мотивация труда, бедственное материальное положение и угнетенное психологическое состояние не способствуют ни росту квалификации и профессионального мастерства, ни переподготовке кадров на новые профессии и специальности, ни самообразованию. [5]

Применительно к сфере сельскохозяйственного производства Казахстана на современном этапе профессионализация подразумевает приобретение человеком профессии, востребованной в аграрном секторе и престижной (уважаемой) в обществе, трудоустройство в соответствии с полученной профессией на сельскохозяйственное предприятие при достойном материальном вознаграждении, способном обеспечить достойный для данного этапа развития общества уровень жизни, совершенствование человека в выбранной профессии в соответствии с потребностями развития экономики и реформирования ее аграрного сектора, его карьерный рост, обеспечение реализации всех уровней потребностей человека на уровне комфортной социальной среды (при достижении целей устойчивого развития сельских территорий). [6]

Таким образом, определение государственной кадровой политики в АПК тесно связано с понятием профессионализации кадров отрасли, а именно обеспечение профессионализации кадров АПК является одновременно целью государственной кадровой политики и основным ее направлением.

Под развитием персонала понимается совокупность мероприятий, направленных на повышение квалификации и совершенствование психологических характеристик работников. Профессиональное развитие персонала – процесс подготовки сотрудника к выполнению новых для него производственных функций, занятию новых должностей, решению новых задач, т.е. развитию новых компетенций.

Можно выделить три основных направления профессионального развития, которые могут быть реализованы в организации - управление профессиональным обучением, подготовкой резерва руководителей, развитием карьеры.

Очевидно, что большинство предприятий АПК в современных условиях не уделяют должного внимания кадровой политике - если профессиональное обучение (прежде всего внутриорганизационное) в той или иной мере присутствует, то планирование карьеры и работа с резервом руководителей как средства профессионального развития персонала, а также этап определения потребностей в профессиональном развитии кадров отсутствуют практически полностью. В таких условиях роль государства, наряду с методическим обеспечением кадровой политики предприятия, заключается в обеспечении возможности профессионализации каждого специалиста отрасли - через обеспечение возможностей получения образования, трудоустройства в соответствии с полученной специальностью, а в дальнейшем - через обеспечения доступа к профессиональной переподготовке и повышению квалификации.

Иностранные и отечественные специалисты в области управления считают, что

Совокупность форм, методов, направлений и критериев работы с персоналом образуют систему работы с кадрами в соответствии с рисунком 2.

Кадровая работа в компаниях, формы и методы её организации и планирования при общности принципов имеют специфику в зависимости от категорий управленческих работников, применительно к которой она ведётся.

Система работы с кадрами

Кадровая политика	Подбор персонала	Оценка персонала	Расстановка персонала	Обучение персонала
▶ Тип власти в обществе	▶ Расчёт потребности в кадрах	▶ Оценка потенциала работников	▶ Планирование карьеры	▶ Профессиональная подготовка
▶ Стиль руководства	▶ Модели рабочих мест (должностей)	▶ Оценка индивидуально го вклада	▶ Условия и оплата труда	▶ Повышение квалификации
▶ Философия предприятия	▶ Професс подбор кадров	▶ Аттестация кадров	▶ Движение кадров	▶ Переподготовка кадров
▶ Правила трудового кодекса	▶ Форми-ие резерва кадров			▶ Послевузовское доп образование
▶ Коллективны й подбор				

Рисунок 2 Система работы с кадрами в АПК

Управление персоналом – это целенаправленная деятельность управляющего состава организации, а также специалистов подразделений системы, которая включает разработку концепции и стратегии кадровой политики и методов управления персоналом. [7]

Одной из проблем работы с персоналом в аграрной организации является управление трудовой адаптацией. В ходе взаимодействия работника и организации происходит их взаимное приспособление, основу которого составляет постепенное вхождение работника в новые профессиональные и социально-экономические условия труда. [8]

Цели адаптации:

- уменьшение стартовых издержек, поскольку пока новый работник плохо знает своё рабочее место, он работает менее эффективно и требует дополнительных затрат;
- сокращение текучести рабочей силы. Новички, неуютно чувствующие себя на работе, могут отреагировать подачей заявления об увольнении;
- экономия времени управляющего и сотрудников, так как проводимая по программе работа помогает экономить время каждого из них;
- развитие позитивного отношения к работе, удовлетворение работой.

Различают два типа адаптаций:

- производственная (профессиональная, психофизиологическая, социально-психологическая, организационно-административная, экономическая, санитарно-гигиеническая);
- внепроизводственная (адаптация к бытовым условиям, к непроизводственному общению с коллегами, адаптация в период отдыха).

Механизм управления адаптацией предусматривает решение трёх важных проблем:

- структурного закрепления функций управления адаптацией в системе управления организацией (выделение соответствующего подразделения, распределение специалистов по управлению адаптацией, развитие наставничества);
- организации технологии процесса адаптации (организация семинаров, курсов по различным вопросам адаптации, проведение индивидуальных бесед управляющего с новым сотрудником, использование метода постепенного усложнения выполняемых заданий);
- организации информационного обеспечения процесса адаптации (сбор и оценка показателей её уровня и длительности).

Процесс планирования кадровой работы ведётся в соответствии с рисунком 3.

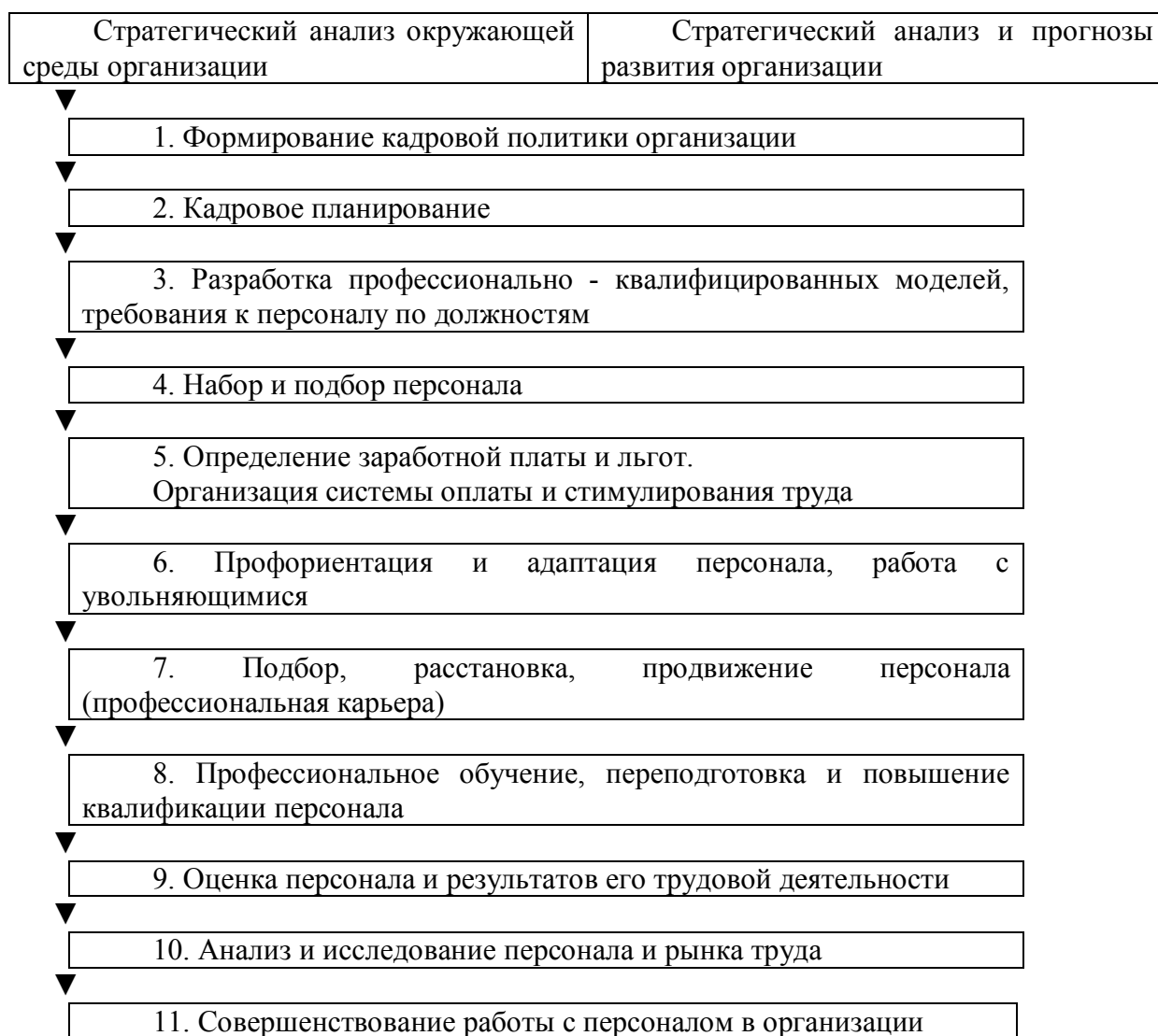

Рисунок 3 - Процесс планирования кадровой работы на предприятии АПК

Сущность кадрового планирования в аграрном секторе заключается в предоставлении людям рабочих мест в нужный момент времени и в необходимом количестве в соответствии с их способностями и требованиями производства. Рабочие места, с точки зрения производительности и мотивации, должны позволять работающим оптимальным образом развивать свои способности, повышать эффективность труда, отвечать требованиям создания достойных человека условий труда и обеспечение занятости. [9]

Традиционно выделяют два типа кадровой политики в АПК - открытую и закрытую.

Сравнение этих двух типов кадровой политики по основным процессам иллюстрирует таблица 1.

Таблица 1 - Сравнительная характеристика двух типов кадровой политики

Кадровый процесс	Типы кадровой политики	
	Открытая	Закрытая
Набор персонала	Ситуация высокой конкуренции на рынке труда	Ситуация дефицита рабочей силы, отсутствие притока новых рабочих рук
Адаптация персонала	Возможность быстрого включения в конкурентные отношения, внедрение новых	Эффективная адаптация за счёт института наставников ("опекунов"), высокой сплочённости коллектива,

	для организации подходов, предложенных новичками	включение в традиционные подходы
Обучение и развитие персонала	Часто проводится во внешних центрах, способствует заимствованию нового	Часто проводится во внутрикорпоративных центрах, способствует формированию единого взгляда, общих технологий, адаптировано к работе организации
Продвижение персонала	Затруднена возможность роста, так как преобладает тенденция набора персонала	Предпочтение при назначении на вышестоящие должности всегда отдаётся сотрудникам компании, проводится планирование карьеры
Мотивация и стимулирование	Предпочтение отдаётся вопросам стимулирования (внешней мотивации)	Предпочтение отдаётся вопросам мотивации (удовлетворение потребности в стабильности, безопасности, социальном принятии)
Внедрение инноваций	Постоянное инновационное воздействие со стороны новых сотрудников, основной механизм инноваций - контраст, определение ответственности сотрудника и организации.	Необходимость специально инициировать процесс разработки инноваций, высокое чувство причастности, ответственности за изменения за счёт осознания общности судьбы человека и предприятия.
Источник: Айдаров Т.А. Нормы и нормативы в управлении. Электр учебник. Шымкент, 2016.		

На практике чистой модели и типов кадровой политики не существует, чаще всего встречается смешанная, в которой встречаются элементы разных типов в зависимости от хозяйственной деятельности [10]

Литература:

1. Инновационные услуги в области управления человеческими ресурсами. Интервью с Н. Толстой - ген директором «Амплуа-Брокер»
2. Садешов А. Игры в лояльность// Эксперт Казахстан, № 47 (103), 21.12.2016г.
3. Власова Л. Подавлять нельзя мотивировать. // Еженедельник «Экономика и жизнь».- 2009.-№16
4. Колесникова И. Бенчмаркинг в сфере управления человеческими ресурсами // Стандарты и качество.-№3.-2016
5. Некрасова Е. Самый ценный капитал//СЮ.-2016.-№6 (19.06.2006г.)
6. Экспресс-информация №06-3/Э-53 от 7 марта 2017г.,www.stat.kz
7. Д.Поляков Оценка и управление эффективностью деятельности персонала
8. Р.Л.Кричевский, Если Вы руководитель. Элементы психологии менеджмента в повседневной работе. - М.: Дело, 2016, с. 211.
9. Татулов Б.Э. Проблемы оценки эффективности управления персоналом, Караганда, 2015г
10. С.В.Шекшня Управление персоналом современной организации. - Гылым.: Бизнес-школа "Интел-Синтез", 2011, с. 295-296.)

Summary

The personnel management System at agricultural enterprises requires radical changes, since the emergence of new industrial relations requires improving the technology of personnel management, applying new approaches to solving problems of effective management of the organization's staff.

Keywords: agriculture, personnel management system

Түйіндеме

Ауыл шаруашылығы өндірісінің кәсіпорындарында персоналды басқару жүйесі түбегейлі өзгерістерді талапетеді, өйткені жаңа өндірістік қатынастардың пайда болуы кадрларды басқару технологиясын жетілдіруді, ұйым ұжымын тиімді басқару проблемаларын шешу кезінде жаңа тәсілдерді қолдануды талапетеді.

Түйінсөздер: ауыл шаруашылығы, персоналды басқару жүйесі

ӘОЖ 268

ЭТНОСАРАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТАНУ

2 курс ТР-118 тобының студенті Ыбырай Аида
Ғылыми жетекші: Магистр, оқытушы Қадыр Г.Т
Шымкент университеті

Этностың әртүрлі компоненттерінің өзгеруі (рухани және материалдық мәдениеттің жеке элементтері, тіл, әлеуметтік құрылымдар, сана және т.б.), тарихи даму барысында этникалық процестер атауына ие болған. Этникалық қоғамның өзгеруі немесе этникалық процестер адамзаттың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуымен бірге жүріп бір-бірімен тығыз байланысты болады. Бұл өзгерістерді тудыратын процестер этникалық қауымдастықтың жақтарына әсер етуі әр түрлі. Алғашқы қауымдық құрлыстан қазіргі кезеңге дейінгі қоғамдық тарихи формацияның ауысып отыруына байланысты олардың ішінде ең әуелі әлеуметтік-экономикалық процестерді бөліп алуымыз қажет. Мәнді өзгерістерге алып келетін этностардың өзара әрекетін этникалық процесс деп атайды. Оның эволюциялық және трансформациялық бағыттары болады. Эволюциялық бағыты этностың негізгі элементтерінің, ең алдымен тіл мен мәдениеттің сапалы өзгерісін білдіреді. Трансформациялық этникалық процесс ұлттық тиесілікті алмастыруға алып келетін өзгерістерді қамтиды, оның негізгі этапы этникалық өзіндік сананың алмасуы болып табылады. Трансформациялық біріктіруші процестер консолидация, ассимиляция және интеграция түрінде жүзеге асады. Консолидация — тіл мен мәдениеті жағынан бір-біріне жақын бірнеше дербес халықтардың біртұтас ірі этносқа бірігуі. Мысалы, XV ғасырда түрік тілдес тайпалардың қазақ этносына бірігуі. Ассимиляция — көбіне саны аз халықтың өзге ірі этностың құрамына сіңіп кетуі, нәтижесіне өзінің этникалық қасиеттерін жоюы. Мысалы, монғол тілдес тайпалардың Алтын Орда заманы тұсында қыпшақтармен ассимиляцияланылуы. Интеграция — тілі мен мәдениеті әртүрлі бірнеше халықтардың ортақ белгілері пайда болуына байланысты бірігуі, бірақ олардың тұрақтылығы мен беріктілігі шамалы, ұзақ өмір сүрмейді. Мысалы, Австро-Венгрия, Осман империясы, КСРО, Югославия және т.б.

Қазіргі мемлекеттер көп этносты болуына байланысты мемлекет тарапынан үлкен көңіл бөлуді талап ететін этносаралық қатынастар әр алуандығымен ерекшеленеді. Көп ұлтты мемлекеттің маңызды міндеті — ұлтаралық қатынастарды оптимизациялау. Халықаралық қатынастар субъектілерінің өзара әрекет етуінің ең қолайлы нұсқаларын іздестіру және жүзеге асыру болып табылады. Қазақстан Кеңес Одағынан кейінгі кеңістікте ғана емес, дүниежүзілік деңгейде де көп этносты және көп конфессиялы елдер қатарына жатады. Тәуелсіз Қазақстанның реформаторлық практикалық дәуірінің кезеңі 90-жылдардың ортасынан бастап мемлекеттік саясаттың ұлтаралық ынтымақтастық пен ішкі тұрақтылыққа қарай бағдар ұстауға көшумен сипатталады. Үкіметтің мәдени саясаты 1996 жылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік тиесілігін қалыптастыру концепциясын ұсынды. 1995 жылдың наурыз айында ҚР Президентінің жарлығымен Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылды. Осыған байланысты тіл мен білім, мәдени мұраларды сақтау, бұқаралық ақпарат құралдарымен үйлесімділік, миграция мәселелері мен сыртқы байланыстар, ұлттық саясат концепцияларын дайындау, сонымен қатар, ұлттық мәдени орталықтар мен кіші ассамблеялар

істері мен мәселелері жөнінде комиссиялар құрылды. Елімізде біртұтас әлеуметтік мәдени кеңістік қалыптастыру азаматтық идентификация мәселесін күн тәртібіне қойды. Бұл мәселенің туындау буыны қатпаған жас мемлекетіміздің геосаяси және ішкі этномәдени мәселелерімен байланысты болды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында» атты Жолдауында «Біз қазақ халқының санғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап, түлете береміз. Сонымен қатар ұлтаралық және мәдениетаралық келісімді, біртұтас Қазақстан халқының ілгері дамуын қамтамасыз етеміз» деген болатын.

Бұл қағидат Қазақстанның ел бірлігі доктринасының шеңберінде де жүзеге асырылуда – этникалық шығу тегіне, нәсіліне, тіліне, діни сеніміне, сондай-ақ қандай да әлеуметтік топқа немесе қоғамдық ұйымдар мен партияларға жататынына қарамастан, адам мен азаматтың құқығы мен бостандығы теңдігін қамтамасыз ету. Аталған дүниетанымдық ұстаным Қазақстан қоғамының саяси, мәдени және рухани-адамгершілік басымдықтары мен құндылықтық бағдарын айқындайтын негіз болып табылады. Әрбір нақты кезеңде ол байытылады, толықтырылады, нақтыланады, бірақ оның мәні бір болып қалады – көпэтникалық Қазақстанда әрбір адам оның этникалық, діни, нәсілдік және өзге де тиістілігіне қарамастан өзін еркін, қорғалған және өз болашағына сенімді сезінуі тиіс. Этносаралық келісімнің қазақстандық моделі өзінің өміршендігі мен тиімділігін дәлелдеді. Мемлекет бастапқыдан барлық этностар үшін мемлекетті қалыптастыру мүмкіндігін беретін Қазақстанда тұратын халықтардың мүдделерін біріктіру, этностық емес, азаматтық қоғамды қалыптастыру пайдасына таңдау жасады. Кофи Аннан Қазақстан Республикасына сапары кезінде «басқа мемлекеттер үшін ұлтаралық келісімнің, тұрақтылықтың, орнықты дамудың үлгісі» деп атады.

Әлеуметтік сауалнаманың нәтижесіне сәйкес мемлекетіміздегі ұлтаралық қатынас тұрақты. Көптеген қазақ (89,8%), орыс (84,8%) және басқа ұлттар (88,3%) респонденттерінің пікірінше, қазіргі уақытта Қазақстанда түрлі ұлт өкілдері арасында бейбіт достық қарым-қатынас орнаған.

Бұл ретте, сауалнамаға қатысқандардың басым бөлігі соңғы жылы ұлтаралық қатынастар саласында қандай да бір елеулі өзгерістер болған жоқ деп санайды. Сауалнамаға қатысқан қазақ ұлтының 19,7%-ы әртүрлі ұлт өкілдерінің арасындағы қарым-қатынас соңғы жылы жақсарды деген пікірде.

Қазақстан Республикасының Статистика агенттігінің мәліметтері бойынша 2020 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша ел халқының саны 18 395 567 мың адамды құрайды. Республика халқының этникалық құрамында ең көп саны — қазақтар (67,98 %), орыстар (19,32 %), өзбектер (3,21 %), украиндар (1,47 %), ұйғырлар (1,47 %), татарлар (1,10 %) болып табылады.

Бүгінде қазақстан халқы – бұл біртұтас идея мен бауырластық рухымен біріктірілген КСРО-ның әр түкпірінен құрылған халықтар. Қазақстандықтар шын мәнінде бауырлас халық, дегенмен де бейбітшілік, келісімге келіп, жаңа Отанды табу үшін көптеген ұлттармен бірге қиындықтарды бастан кешіруге тура келді. Өзге ұлттардың Қазақстан аумағына жер аударылуы 1920-1940-шы жылдары басталды. Кеңес өкіметі кейбір халықтарды туған жерлерінен күштеп көшіре бастады. 1928-1936 жылдары Қазақстанға Ресейден, Украинадан және Беларусиядан 360 мың адам жер аударылды. 1937 жылдан бастап мемлекеттік шекараға жақын орналасқан Қиыр Шығыс аудандарынан Орта Азияға корей халқын күштеп көшіре бастады. КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1941 жылғы 28 тамыздағы «Поволжьеде тұратын неміс халқының қоныс аударуы туралы» Қаулысына сәйкес, 1941 жылдың күзінде Поволжьеде 1 млн астам неміс қоныс аударды, олардың 420 мыңы Қазақстанда орналастырылды. 1942 жылдың маусымында Краснодар өлкесінен, Қырым АКСР, Армения, Әзірбайжан және Грузиядан Қазақстанға 25 мыңға жуық грек, сондай-ақ 29 мыңға жуық басқа халықтардың өкілдері қоныс аударды. 1940 жылдан бастап 1941 жылға дейін Қазақстанға 100 мыңға жуық поляктар жер аударылды. 1943-1944 жылдары Қазақстанға 507 мың балқар, қарашай, ингуш

және шешендер, 110 мың түрік-месхетин, 180 мың қырым татарлары күштеп қоныс ауыстырды. 1937 жылдан 1944 жылға дейін Қазақстанға 1 миллион 209 мың адам, ал көшірілгендермен бірге 1 миллион 740 мың адам жер аударылды. Жер аударудан кейінгі алғашқы айларда ондаған мың адам аштықтан және аурудан қаза тапты. Тірі қалғандарға жаңа тұрғылықты жерінен кетуге тыйым салынды, әйтпесе олар каторгалық жұмысқа жіберілетін болды. Егер қазақ халқының қолдауы мен жанашырлығы болмағанда, күшті моральдық сынақ пен ауыр жұмыстардан аман қалу қиын болар еді. Этносаралық ұстанымдар өзара іс-қимылдың – оң немесе теріс – бөгде этностармен ортақтастық ұстанымы, олардың өкілдерімен кез келген өмір сүру саласында және кез келген түрде (жеке қарым-қатынас, басқа этностармен байланысты түрлі құбылыстарды қабылдау) өзінің және бұрынғы ұрпақтардың тәжірибелерін жинақтайды. Этностардың дәстүрлі мәдениетінде негізделген ұлттық стереотиптер ерекше рөлге ие. Этносаралық қатынастарға көптеген факторлар әсер етеді: тарихи (одақтар, қосылу, жаулап алу, депортациялар); саяси (мемлекеттік құрылым формасы, басқару нысандары, саяси элиталардың өзара қарым-қатынастары); әлеуметтік (қоғамның этникалық және әлеуметтік стратификациясының арақатынасы, әлеуметтік мобильділіктің айырмашылықтары); мәдени (мәдениеттердің жақындығы, дәстүрлер, тілдер және т. б.); психологиялық; ахуалдық және т. б. Қоғамның, экономиканың тұрақты жай-күйі, азаматтардың әл-ауқатын арттыру, халықтар арасындағы тату көршілік немесе достық қарым-қатынастарға бағытталған мемлекеттің ұлттық саясаты олардың жақындасуына, өзара қарым-қатынасына, интеграциялық үдерістерді кеңейтуге, әртүрлі этностар өкілдерінің рухани келбетін қалыптастыруға жәрдемдеседі. Ассамблея біздің мемлекеттік ұлттық саясатымыздың тарихында ғана емес, әлемдік тәжірибеде «ұлттық мәселені» шешуде бірегей модель құрды.

Мемлекеттік ұлттық саясаттың басты міндеті ұлттар мүдделерін және ұлттар мүдделері арқылы басқару. Қазақстандағы демократиялық өзгерістердің ажыратылмайтын бөлігі адам құқын сақтау, барлық ұлттық топтардың еркін дамуына қолайлы жағдай туғызу, ұлтаралық қарым-қатынастарды гуманизациялау, республикада татулық пен тұрақтылықты қамтамасыз ету.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әлеуметтану негіздері Д.Бринкерхоф, Р.Уейтс, С.Ортего Рухани жаңғыру Астана 2018ж
2. М.Татимов. Численность и расселение казахов. – Алматы, 1995.
3. Гумилев Л.Н. Этнос: мифы и реальность //Дружба народов. –1988. – С. 10, 219.
4. Мұхтар Әбілдабек «Диаспора» дегеніміз не? //Түркістан, 28 маусым. 1995 ж.
5. улиев М.А., Коротец И.Д. Этноконфликтология. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2007.
6. Социология: Энциклопедия / Сост. Грицанов А.А., Абушенко В.Л., Евелькин Г.М. 2003 г.
7. «Егемен Қазақстан», 6 қараша 2009 жыл: Сейталиева Б. Ел бірлігі доктринасы
8. Әбсаттаров Р.Б., Дакенов Н. Әлеуметтану. Алматы. Ғылым, 2004
9. Аитов Н.А., Биекенов К.У. Социология. Алматы: Қазақ университеті, 2002

Резюме

В этой статье рассматриваются исследования в области национальных отношений с точки зрения национально-этнического состава человечества.

Summary

This article discusses research in the field of national relations from the point of view of the national-ethnic composition of mankind.

ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫН КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Купенов А.Н. – магистрант

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент қ., ҚР

Өзіндік құн - өндіру мен сату үшін кәсіпорынның барлық шығындар сомасын айтамыз. Өнім өндіру үшін, компания шикізат пен отын сатып алу үшін қаражат жұмсайды. Өндіріс процесінде машиналар, жабдықтар мен құралдар қолданылады. Тозу технология жөндеу және ауыстыру, сондай-ақ белгілі бір құны талап етеді. Компанияның барлық қызметкерлерін тарта отырып өнім өндіреді және олардың барлығына жалақы төленеді. Өнімдерін сату бойынша, компания, сондай-ақ кейбір қаражат жұмсайды. Барлық осы шығындар ақшалай нысанда көрсетілген болса, онда оны өзіндік құн деп атайды.

Өндірістік кәсіпорынның өндірістік қызметін басқару жүйесін жетілдіру үшін немесе қайта құру үшін отандық өндірістік есебіне, яғни "өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау мен өндірістік шығындар есебіне" ұғымдық жағынан қағидалық жаңа талаптар қояды. Өндірістік шығындар есебі, өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау бойынша отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектеріне шолу, нормативтік құжаттар, сондай-ақ арнайы әдебиеттер, калькуляциялау мен шығындар есебінің әдістеріне жан-жақты және нақты ұғымды бермейді, ал көптеген танымал авторлардың берген ұғымы бір-біріне өте ұқсас болып келеді. Ол кезең өндірістік шығындардың басқарушылық есеп жүргізуден, шығындардың жіктеу қағидаларын таңдаудан, шығындар есебінің номенклатуралық объектісінен сатылған мен дайын өнімнің және аяқталмаған өнімнің өзіндік құнын тарату әдістерінен, шығындарды бөлуді тікелей қаржылық нәтижелерге жатқызу жолымен өтуден тұрады.

Өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау мен өндірістік шығындарды есептеу түсінігі туралы бүгінгі күнге дейін отандық және шет елдік экономистер мен ғалымдардың еңбектерінде неше түрлі ойлар айтылып келеді. Мысалы, ресей ғалымы В.Б. Ивашкевичтің пікірі бойынша «өзіндік құнды калькуляциялау – бұл өндірісте өнімді өндіру мен сатуға кеткен барлық ағымдағы шығындардың ақшалай сипатталуы». [1, 456]

Ал келесі шет елдік ғалым В.Палия: «Өзіндік құнын есептеу кезінде барлық шығындар емес, тек ғана тікелей шығындар енгізілуі керек» деп санайды. Барлық шығындарды тікелей және жанама деп бөледі. Шикізат үшін негізгі материалдар құны, өндірістік қызметкерлердің еңбек ақысы - тікелей шығындар болып табылады -деп түйіндейді. [2, 1256]

Отандық ғалымдардың бірі Қ.Д.Даулетбековтың пікірінше, «Шығындар – шаруашылық үрдіс барысында (еңбек, өндіріс құралдары мен керек-жарақтарын алу, орындалған жұмыс, көрсетілген қызмет) тұтынылған материалдық, еңбек, қаржылық және басқа ресурстардың және баланста көрсетілген болашақта кіріс әкелу мүмкіндігі бар кәсіпорын активі ретінде көрсетілген құн»-деп қарастырады [3, 896].

Қазақстандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жүргізе отырып, Т.А. Тасмағанбетовтың «Өнімнің өзіндік құнын калькуляциялауда шығындар толық үлестіруге байланысты өзіндік құнның толық калькуляциясы (абзорпш кост) және айнымалы шығындар бойынша өзіндік құнның калькуляциясы (директ кост) деп бөлінеді» деген пікірімен келіспеуге болмайды. [4, 456]

«Нарықтық қатынастар жағдайында өнімнің бағасы нарықта қалыптасқан сұраныс пен ұсыныс механизмдері арқылы айқындалады. Соған байланысты өндірістік ұйымдар өнімнің өзіндік құнын құрайтын шығындар құрамына отандық бухгалтерлік есеп стандарттары мен халықаралық қаржылық есеп стандарттарына әдістемелік ұсынымдарына сәйкес өздері белгілеу керек» деген И.К. Радостовецтің пікірі қызуғышылық тудырады. [5, 566]

Отандық ғалым В.Л. Назарова: «Өнімнің өзіндік құны – оның шығару мен өткізуге арналған ақшалай түрде бейнеленген шығындар кәсіпорын өнімінің өзіндік құны өндіріс процесінде табиғи ресурстарын, материалдарды, отынды, энергияны, негізгі құрал жабдықтарды, еңбек ресурстарын қолданумен байланысты шығындардан, сондай-ақ, он өндіру мен өткізуге шыққан шығындардан жиналады»-деп толық түсіндірме береді. [6, 103б]

Сонымен құн қоғамға белгілі бір өнім өндірісінде шығынның қаншаға шығатынын көрсетсе, ал өзіндік құн кәсіпорын үшін өнімнің осы түрін өндіруге қанша шығын шығарылатынын көрсетеді. Өзіндік құн нақты категория бола отырып, ол сапа жағынан да, сан жағынан да құнмен сәйкес келмейді. Міне, осыдан өнімнің өзіндік құнын оның құнынан бөліп қараудың қажеттілігі туады.

Отандық және шет ел ғалымдарының пікірін саралай отырып, өнімнің өзіндік құнын калькуляциялаудың мән мағынасын келесідей топтастыруға болады:

1. Өндірісті басқарудың экономикалық әдістерін барынша енгізуге ықпал етеді;
2. Жоспарлы (болжамды) немесе нормативтік өзіндік құннан өнімнің нақты өзіндік құнының ауытқуын анықтауға және олардың себептерін айқындауға әсер етеді;
3. Кәсіпорынның және оның шаруашылық ішілік қалыптастыруларының (бригадалардың, фермалардың, цехтардың, учаскелердің) қызметіне бақылауды және басқарудың экономикалық әдістерін күшейту, өнімді өндіру тиімділігін арттыру резервтерін іздеуге ықпал етеді;
4. Өнім өндірудің кейбір баптары бойынша шығындар көлемін есептеуге мүмкіндік береді;
5. Өндірістің экономикалық тиімділігін айқындаудың маңызды тәсілдерінің бірі;
6. Кәсіпорын жұмысын басқару үшін маңызды орын алады, атап айтқанда: негізгі және айналмалы қаражаттарды пайдаланудың экономикалық тиімділігін негіздеу, өндіріс технологиясының және оны басқаруды ұйымдастырудың оңтайлы нұсқаларын таңдау, сала ішілік экономикалық байланыстарды жетілдіру, ауылшаруашылық өндірісінің рентабельдік өсімінің және шығындарын қысқартудың резервтерін анықтау;
7. Материалдық, еңбек және қаржы ресурстары шығындарының нормаларын сақтау үшін бақылауды күшейтуге, экономикалық тұрғыда мақсатты көздемейтін және өнімсіз шығындарды анықтауға, кәсіпорынның бүкіл шаруашылығының ішіндегі қалыптастыруларда шаруашылық есепті нығайтуға, кәсіпорынның техникалық жабдықтылуын әрі қарай нығайту және өнім өндірісінің көлемін ұлғайту үшін жинақтардың өсімін және өзіндік құнды төмендету резервтерін іздестіру.

Кәсіпорындарда калькуляциялаудың негізгі міндеттеріне келесілерді жатқызуға болады:

- өнімнің, жұмыстардың, қызметтердің кейбір түрлерінің бірліктерінің нақты өзіндік құнын дұрыс есептеу;
- шығындардың қолданыстағы нормаларын және нормативтерін сақтауды және өзіндік құнның деңгейін бақылау;
- өнімнің рентабельдігін және оның деңгейіне әсер етуші факторларды анықтау;
- шығындарды нәтижелермен салыстыру арқылы кәсіпорынның және оның шаруашылық ішілік құрылымдарының (өндірістердің, цехтардың, учаскелердің бригадалардың) жұмыс тиімділігін бағалау;
- өнімнің және т.б. өзіндік құнын төмендету резервтерін анықтау және пайдалану.

Өндірісті басқаруда өзіндік құн көрсеткішінің рөлін және мәнін арттыру жоспарлауда және есепке алуда көптеген сипатты белгілер бойынша бұл көрсеткішті топтастыру қажеттілігін туындатады.

Өзіндік құнды есептеу үшін қолданылатын дереккөздерге байланысты жоспарлы (жоспарлы-есептік), нақты (есеп беру), алдын ала шамалау, нормативтік және сметалық өзіндік құн болып бөлінеді.

Жоспарлы өзіндік құн жоспарланған мерзімге күнтізбелік кезеңнің басында есептеледі және кәсіпорынның әлеуметтік және экономикалық даму жоспарының құрамды бөлігі болып

табылады. Ол материалдық ресурстар шығындарының қабылданған нормалары, жұмыс мөлшерін орындау және тарифтік мөлшерлемелер, сонымен бірге өнім өндірісінің жоспарлы көрсеткіштері арқылы анықталады.

Нақты (есеп беру) өзіндік құн өнімді өндіруге және сыртқа шығаруға жұмсалған шығындарды бухгалтерлік есепке алудың деректері бойынша есеп беру кезеңінің соңында есептеледі. Нақты өзіндік құнның жоспарлыдан айырмашылығы бар, себебі ол өнімді өндіруге және сатуға жұмсалатын нақты шығындарды сипаттайды. Алдын ала шамалаудың (болжалды) өзіндік құны тоғыз айдың ішінде шығарылған өнімнің және шығындарды есепке алудың нақты деректері, төртінші тоқсанға болжалынған шығарылатын өнімнің және шығындардың есептеулері негізінде белгіленеді. Нормативтік өзіндік құн материалдық ресурстар шығындарының нормалары бойынша (шикізаттар, азықтардың, дәндердің, тыңайтқыштардың, отындардың, дәрі-дәрмектердің және басқа да материалдық құндылықтардың), сонымен бірге белгіленген мерзімде қолданылатын еңбекақы есептеулері және еңбек шығындарының нормалары негізінде есептеледі. Сметалық өзіндік құн бір реттік тәртіппен орындалатын нақты өнімдерді немесе жұмыстарды өндіруге жұмсалатын шығындарды сипаттайды.

Өнімнің өзіндік құнын қалыптастыратын шығындардың құрамына байланысты өзіндік құнның цехтық, өндірістік және толық (коммерциялық) түрлері жіктеледі. Цехтық өзіндік құн нақты шаруашылық ішілік бөлімшенің (цехтың, бригадалардың, кооперативтердің және т.б.) өнімді өндіруге жұмсайтын шығындарын сипаттайды. Өндірістік өзіндік құн нақты кәсіпорында өнімді өндірумен шартталған шығындардың көлемін сипаттайды. Ол цехтық өзіндік құнның және кәсіпорынды басқару шығындарының қосындысы арқылы түзіледі. Толық (коммерциялық) өзіндік құн өнімді өндірумен және сатумен байланысты барлық шығындарды қамтиды. Ол өндірістік өзіндік құнның және өнімді сатуға жұмсалатын шығындардың қосындысы арқылы түзіледі. Өзіндік құнды есептеу үшін қолданылатын деректерді жинақтау деңгейіне байланысты өзіндік құнның дара, салалық және фирмалық түрлері жіктеледі. Дара өзіндік құн бір кәсіпорынның өнімді өндіруге және сатуға жұмсаған шығындарын сипаттайды. Салалық өзіндік құн саладағы бүкіл кәсіпорын өнімдерінің кейбір түрлерін өндіруге және сатуға жұмсаған шығындардың жиынтығын ұсынады.

Әдебиеттер

1. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет: Учеб. Для вузов.-М:Юристь, 2013
2. В.Палий Р. Вандер Вила. Управленческий учет /Под ред. -М: ИНФРА-М, 2017
3. Даулетбеков Қ.Д., Тайғашина К.Т., Тасмағанбетов Т.А. Басқарушы-өндірістік есеп: Оқу құралы. Алматы: Принт, 2010ж.
4. Тасмағанбетов Т.А., Басқарушы есеп, стратегиялық жоспарлау және талдау. (Кәсіпорын басқарушы есепті құрудың методологиялық және практикалық қағидасы). Оқу құралы. Алматы: Дәуір, 2012 ж
5. Радостовец В.К., Радостовец В.В., Шмидт О.И. Бухгалтерский учет на предприятии. Изд.3 доп. И перераб.-Алматы: Центраудит-Казахстан, 2012.
6. В.Л. Назарова, М.С. Жапбарханова, Д.А.Фурсов, С.Д. Фурсова Басқару есебі. Оқулық.—Алматы: Экономика, 2015.

Резюме

В данной статье рассмотрено экономическое содержание калькуляции себестоимости продукции.

Summary

This article deals with the economic content of the cost of production.

КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫН АНЫҚТАУДЫҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Купенов А.Н. – магистрант

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент қ., ҚР

Тиісті шығындарсыз әдетте кіріс табу мүмкін емес. Өз кезегінде кіріс алмай кәсіпорынды дамыту және әлеуметтік мәселелерді шешу мүмкін емес. Шығындар меншікті басқару мен өндіріспен тауарлы материалды қорларды өткізумен, жұмыстарды орындаумен, қызметтерді көрсетумен және зияндармен байланысты шығындарды қамтиды. Олар көбінесе ақшалай қаржылар, материалды қорлар, жылжымайтын мүлік, құрлыстар мен жабдықтар сияқты формада болады.

Шығындардың жалпы көлеміндегі елеулі үлесті өнімді өндіру және өткізу шығындары алады. Бұл шығындар кәсіпорынның жұмыс істеу сапасын анықтайтын негізгі бағалау көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Өнімнің өзіндік құн деңгейі және оның динамикасы базисті және есеп беру кезеңдерінде негізгі және айналым қорларының қаншалықты тиімді пайдаланылғанын еңбекті ұйымдастыру тиімділігінің дәрежесін және үнемдеу режимінің сақталуын көрсетеді. Құнның ең көп құрамдас бөлігін ала отырып өнімнің өзіндік құнын өндіріс шығындарының көлемін сипаттайтын негізгі көрсеткіш болып табылады. Өнімнің өзіндік құны бұйымның бағасын жобалау және белгілеу үшін бастапқы база болып табылады. Баға белгілеуде өнімнің өзіндік құны бағаның ең төменгі шегі болып табылады. Нарықтық экономика жағдайында бұның өзі өндіріс резервтерін іздестіруді ынталандырады [1].

Кәсіпорын – түрлі өндірістерден және шаруашылықтардан тұратын, күрделі механизм:

1) негізгі өндіріске кәсіпорын шығаратын өнімдер, сондай-ақ өнімді сатуға және зауыт ішінде тұтынуға арналған шалафабрикаттарды дайындайтын өндірістер жатады;

2) көмекші өндіріс негізгі өндірістің өнімін әзірлеуге қатыспайды, бірақ өнім өндіруге тікелей ықпал етеді (электр-көліктік, жөндеу цехтары, сумен жабдықтау т.б.);

3) қосымша цехтар негізгі өндіріс қалдықтарын кәдеге жаратуға септігін тигізеді;

4) қосалқы цехтар негізгі материалдардан емес, бірақ негізгі және көмекші өндірістерде пайдаланатын өнім өндіреді (ыдыстар мен буып-түю материалдарын дайындаумен айналысатын цехтар);

5) эксперименттік (тәжірибелік) цехтар тәжірибелік үлгілерді дайындайды және түрлі эксперименттік жұмыстарды атқарады [2].

Өндірістің бухгалтерлік есебін ұйымдастыру көбіне өндірістің типіне (түрпатына) байланысты болады. Өндіріс жеке-дара, сериялық және жаппай өндіріс болып 3 топқа бөлінеді:

Жеке-дара (жекелеген) өндіріс - өнім жекелеген даналарымен немесе қайталанып отыратын шағын тапсырыстарымен дайындалатын өндіріс (ауыр машина жасау, кеме жасау, турбина жасау).

Сериялық өндіріс біркелкі бұйымдарды дайындап шығарудың оқтын-оқтын қайталанып отыруымен сипатталады (машина жасау өнеркәсібі, металл өңдеу).

Жаппай өндіріс – ұзақ уақыт бойы бірдей өнімді үздіксіз шығаратын өндіріс типі (маталар, киім, аяқ киім, сағат жасау, тамақ өнеркәсібі).

Өндіріс үрдісі - кәсіпорынның шаруашылық қызметіндегі негізгі, сондықтан өндіріс шығындары есебі мен аудиті – есеп-қисап жұмысы мен аудиторлық тексерудің жауапты учаскесі. Сондықтан осы циклды тексеру кезінде аудитор өндіріс пен дайын өнімді тиеуге, шикізаттың босалқы қорларын сақтауға қатысты қолданылатын бақылау процедураларын түсінуі керек. Мұндай ақпаратқа сүйене отырып, аудитор нақты шаруашылық операцияларына арналған бақылау саясаты мен процедурасының дұрыс дайындалғанын және кәсіпорында дұрыс қолданылып отырғанын анықтайды [3].

Өндірістік есептің тиімді жүргізуіне қол жеткізбей, кәсіпорын жұмысының тиімділігіне қол жеткізу мүмкін емес.

Өнімнің өзіндік құнының калькуляциясын жасағанда сату бойынша жұмсалған шығындарды тек сатылған өнімнің толық өзіндік құнын және өнімді, жұмыстарды және қызметтерді сатуға байланысты нәтижелерін (табысты немесе зиянды) есептеп шығарған кезде ғана жедел түрде назарға алады [4].

Өнімді сатуға жұмсалған шығындардың баптары бойынша талдау есебін өнімді сатуға жұмсалған шығындар есебінің тізімдемесінде немесе машинажазбада кәсіпорын бекіткен баптардың номенклатурасы бойынша жүргізеді.

Өнімнің өзіндік құны деп өндіріске және өнімді сатуға кеткен ақшалай түріндегі шығындарды айтады.

Калькуляциялау дегеніміз - өнімнің (атқарылған жұмыстар, көрсетілген қызметтер) өзіндік құнын есептеу немесе өнімнің бір өлшемінің өзіндік құнын есептеу болып табылады.

Калькуляциялау кезінде төмендегілерді дұрыс белгілеу өте үлкен роль атқарады:

- шығындардың есеп объектісі;
- калькуляциялаудың объектісі;
- калькуляциялық бірлік.

Шығындардың есеп объектісі болып сол шығындардың аналитикалық есеп объектісі болып табылады.

Калькуляциялаудың объектісі болып кәсіпорында калькуляцияланатын өнім түрлері, жұмыстар, қызметтер жатады.

Шығындар есеп объектісі мен калькуляциялау объектісі әрқашанда сәйкес келе бермейді. Мысалға, мал шаруашылығында шығындардың есеп объектісі болып сүтті табын болып табылады, ал калькуляциялау объектісі- сол табынның сүті, төлі, қиы.

Әдетте, калькуляциялық бірлік тиісті өнімнің техникалық немесе стандарттық құжаттарда белгіленген өлшем бірлігіне сәйкес келуі тиіс. Іс-жүзіндегі тәжірибеде пайдаланатын калькуляциялық өлшем бірліктерін келесі топқа біріктіруге болады:

- натуралды бірліктері – дана, литр, килограмм, тонна, метр және т.б.
- ірілендірілген (иесіздендірілген) бірлігі- тігін бұйымының прейскурантқа нөмірі, белгілі бір артикулдағы жүз ЖҮп аяқ киімі және т.б.
- өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау үшін пайдаланылатын шартты – натуралды бірлік, ондағы пайдалы заттың құрамы әртүрлі тербелісте болуы мүмкін. (мысалға, спирт – 100%)
- құндық бірлігі ;
- еңбек бірлігі(норма-сағат);
- орындалған жұмыс бірлігі(тонна-километр, машина-күні, ай-күні) ;
- пайдалы нәтиженің бірлігі- қуаты, өнімділігі және т.б.

өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау және шығындар есебінің әдісі деп, кәсіпорын өнімінің нақты өзіндік құнын және шығындар есебін жүргізу үшін ақпараттарды топтастыру және жинақтау тәсілдерінің жиынтығын атайды.

өнімнің өзіндік құнын қолданудағы әдісіне әсер ететін негізгі факторлар ретінде мыналарды атауға болады:

- өндіріс типі;
- өндірістің күрделілігі
- шығарылатын өнімнің номенклатурасы мен сипаты;
- өндіріс циклының ұзақтылығы
- аяқталмаған өндірістің қолда бары, құрамы және көлемі

Бухгалтерлік есеп стандарттары шығынды есептеудің 3 негізгі әдісін қарастырады: бөлістік, тапсырысты, нормативтік одан басқа іс-жүзінде қарапайым әдісі де қолданылуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет. Учебное пособие. М: ЗАО «Финстатинформ», 2016.
2. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет. Пер. с англ. Под ред. Н.Д.Эриашвили. М: Аудит, ЮНИТИ, 2010.
3. Керимов В.Э. Управленческий учет. Учебник. М: Издательский дом «Дашков и К», 2013
4. Назарова В.Л., Фурсов Д.А., Фурсова С.Д. Управленческий учет. Учебник. Алматы: Экономика, 2014

Резюме

В данной статье рассмотрены понятие калькуляции, а также общие вопросы калькулирования себестоимости продукции в компаниях.

Summary

This article discusses the concept of costing, as well as general issues of calculating the cost of production in companies.

ӘОЖ 657.471

КӘСІПОРЫННЫҢ ТИІМДІЛІГІН ТАЛДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Умаров А.З. – магистрант

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент қ., ҚР

Материалдық ресурстарды басқаруды жүзеге асырудың негізгі қағидалары қалыптасқан:

- 1) материалдық ресурстарды пайдаланудағы жабдықтаушы кәсіпорындар мен тұтынушы кәсіпорындардың дербестілігі;
- 2) өзін-өзі реттеу;
- 3) ресурстарды сақтау және шығындарға жол бермеу;
- 4) кешенділік;
- 5) жеделдік;
- 6) ғылыми-техникалық прогресс жаңалықтарына бейімділігі және т.б.

Аталған қағидалардың барлығы бір мезгілде әрекет етуі тиіс, себебі олар қалыпта жағдайдың шарттары мен жүйенің тиімді жұмыс істеуін анықтайды.

Шикізаттар мен материалдардың базасын құру шеңберіндегі негізгі мәселелерді шешу үшін шешімдерді қабылдаудың түрлі әдістері бар, әсіресе:

- 1 ABC-талдау (бастапқы талдау);
- 2 баллдық жүйе бойынша бағалау әдісі;
- 3 шикізат пен материалдардың құнын талдау;
- 4 шешімдердің математикалық үлгілері.

Біз талдау жүргізіп отырған компанияда басқа компаниялардағыдай материалдық ресурстар мен өнімнің өзіндік құнын калькуляциялаудың ескі әдістері қолдануда. Материалдық ресурстарды тиімді басқару үшін бақылаудың ABC- әдісін енгізген жөн. Сауда кәсіпорындарындағы материалдық ағындарды басқару сапасын жоғарылату маңыздылығына байланысты материалдық ағындардың ABC-талдауын енгізген жөн [1].

Материалдық ағындарды ABC-талдаудың көмегімен басқаруда келесі факторлардың арақатынастары мен тәуелділіктері анықталып зерттеледі:

- 1 жекелеген позиция және топ бойынша сатып алынған материалдардың саны мен құны;
- 2 жекелеген позиция және топ бойынша шығыс етілген материалдардың құны мен саны;

3 жабдықтаушылармен қойылған шоттардың саны, осы шоттар бойынша төлемдердің көлемі;

4 жабдықтаушылардың саны және олардың айналым көлемі;

5 құндық талдау шеңберіндегі жекелеген материалдардың құны мен саны.

Шығындарға байланысты материалдық қорлар үш санатқа бөлінеді: А, В, С. АВС-талдау материалдың әр тобының мәнін көрсетіп, олардың негізгілеріне назар аударуға көмектеседі [2].

А-тобындағы материалдар – бұл қорларға салынған ақшалай қаржылардың басым бөлігі жұмсалатын (75 пайызға дейін), сан жағынан аса көп емес материалдар. Тапсырыстардың көлемі мен оларды беру мезеті тиянақты анықталады. Тапсырыстарды беру және рәсімдеу, материалдарды сақтау көлемдері кезекті тапсырысты орналастыру кезінде қайта қаралып отырады. Сонымен қатар шығындарды реттеуге қатаң бақылау бекітіліп, озып кету кезеңін есептеуге де бақылау орнатылады.

В тобындағы материалдар екінші ретті материалдарға жатады және А санатындағы материалдарға қарағанда азырақ көңіл бөлуді талап етеді. В санатындағы материалдарды сатып алумен байланысты ақшалай қаржылардың 20% байланысты. Бұл ретте үнемдеу көлемдері мен тапсырысты қайта беру уақыты анықталады. Әдеттегі бақылау жүзеге асырылады және материалдық қорларды пайдаланудағы негізгі өзгерістерді уақытылы анықтауға мүмкіндік беретін қорлар туралы ақпарат жинақталады.

С санатындағы материалдар пайдаланылатын материалдардың номенклатурасында маңызды орын алады, бірақ олар арзан болғандықтан. Қорларға салынған қаржылардың шамамен 5% жұмсалады. Ешқандай есептеулер жүргізілмейді. Қайталанатын тапсырыстың көлемі жабдықтау 1-2 жылда жүргізілетіндей етіп анықталады. Қорларды толықтыру тіркеуге алынады, бірақ қорлар деңгейінің ағымдағы есебі жүргізілмейді. Қолда бар қорларды тексеру жылына бір рет жүзеге асырылады [3].

А және В тобындағы материалдарды жеткізу бойынша жабдықтаушылармен міндеттемелерді орындау барысы үздіксіз немесе кезеңділік қорларды есепке алу жүйелерін құру арқылы бақыланады.

АВС-талдауды жүргізу үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

1 материалдардың әрбір атауы бойынша құнды белгілеу (сатып алынған бөлшектер бойынша жабдықтаушылардың бағалары қабылданады);

2 материалдарды шығындардың азаюы бойынша орналастыру;

3 саны және материалдарға кеткен шығындар туралы мәліметтерді жинақтап, олады сызбаға ендіру;

4 материалдарды жалпы шығындардағы үлес салмағына байланысты топтарға бөлу. Бүкіл шығындардың 75% барлық материалдардың 10—15% келетін болғандықтан аса тиянақты бақылау дәл осы топқа қатысты жүзеге асырылады [4].

Пайдалар мен залалдар туралы есеп бойынша жазылған түсініктеме

жазбада келесі сұрақтар бойынша мәліметтер қарастырылады:

- өнімдерді сатудан және қызметтер көрсетуден алынатын табыс, құралу көздері және оның өзгеруіне әсер ететін факторлар;

- өткізілген өнімнің және көрсетілген қызметтердің өзіндік құны және оның өсуіне немесе төмендеуіне әсер ететін факторлар;

- қаржыландырудан түсетін табыстар және олардың түсу көздерін анықтау;

- басқа да табыстар және олардың түсу көздері;

- өнімдерді сату және қызметтер көрсету бойынша шығыстар,

- әкімшілік шығыстар, қаржыландыруға арналған шығыстар және басқа да шығыстардың құралу жолдары және шығыстардың деңгейін өсіретін немесе төмендететін факторлар;

- үлестік қатысу әдісі бойынша есепке ескерілетін компаниялар

- пайдасының немесе залалының үлесі;

- қысқартылатын қызметпен байланысты табыстар мен шығыстарды айқындап көрсету;

- корпорациялық табыс салығы бойынша шығыстарды есептеу;
- азшылық үлесі;
- акцияға салынатын пайда;
- есепті жылдағы мекеменің қаржылық-шаруашылық қызметінің нәтижесіне елеулі әсерін тигізген басқа да шаруашылық операцияларын жан-жақты ашып көрсету;

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп бойынша түсініктеме

жазбада келесі сұрақтар қарастырылуы керек:

- операциялық қызметтен түсетін ақша қаражаттарының қозғалысын ашу үшін мекеме қандай әдісті (тікелей немесе жанама әдісті) пайдаланады;

- инвестициялық және қаржылық қызметтерден түсетін ақша қаражаттарының жалпы түсімдері мен төлемдерінің негізгі түрлері жеке ашылады;

- шаруашылық қызметінің барысында нетто - негізінде ашылған ақша қаражаттарының түсімі мен пайдалануы қалай болғаны туралы;

- ақша қаражаттарын пайдалану барысында кез келген шектеулерді ашу.

Капиталдағы өзгерістер туралы есеп бойынша түсініктеме жазбада келесі ақпараттар ашылуы керек:

- кезең ішіндегі капиталдың өзінде тікелей танылған пайда немесе залал, оларға әсерін тигізген факторларды ашу;

- енгізген капиталдың әрбір сыныбын және әрбір өзгерісті жеке ашып, кезеңнің басындағы және аяғындағы капиталдың құрамында тікелей танылатын табыстар мен шығыстардың әрбір бабының баланстық құны арасына салыстырма беру;

- мекеменің әрбір акциясының түрлері бойынша келесі мәліметтерді келтіру керек:

- жарияланған, шығарылған және айналыста жүрген акциялардың сомасы мен саны (жарияланған, жазылған және төленген капитал) номиналды құны және орналастыру бағасы;

- есептелген дивидендтер;

- сатып алынған меншікті акциялар түрлері бойынша саны және құны;

- капиталдың иелері жүргізген сомалар мен дивидендтер және акцияларды шығарудан алынғап сомаларға бөліп, сатып алынған акциялармен жасалатын операциялар бойынша сомалар мен үлестік құралдарды ұстаушыларға өзге де бөлулер бойынша сомаларды ашып көрсету;

- активтерді қайта бағалаудан алынатын пайда немесе залал, ақша ағындарын хеджирлеу, шетелдік қызметтен алынатын бағам айырмалар туралы ақпараттар [5].

АВС-талдау тек қана шикізат пен материалдардың аса маңызды түрлеріне (А және В санатындағы) көптеп назар аударып, бақылауға мүмкіндік береді. Мұның өзі уақыт пен ресурстарды үнемдеп, басқарудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Тауарлы-материалдық қорларды бақылау және басқару кезінде 3 аса маңызды шикізат түріне (А санаты) негізгі назар аударылуы тиіс. Қосымша шикізаттың алты түрі үшін (В санаты) тапсырыстың үнемді, оңтайлы көлемін есептеу тәсілдерін қолданып, сақтандыру қорларын бағалау қажет.

Шикізат пен қорлардың өзге түрлеріне бақылау айына бір рет жүргізілуі мүмкін. Шикізат пен материалдардың құнын талдау нәтижесінде келесілерге қол жеткізуге болады:

- 1) шикізаттар мен материалдарға жұмсалатын шығындар қысқарады;

- 2) шығындарды бақылау жүйесі күшейтіледі;

- 3) өнімнің сапасы артады;

- 4) нақты инвестициялар үшін шығындар төмендейді.

Әдебиеттер

1. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. - М.: ИНФРАМ, 2005.
2. Радионова В.М., Федотова М.А. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции. — М.: Изд-во «Перспектива», 2005.

3. Крейнина М.Н. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности акционерных обществ в промышленности, строительстве и торговле. - М.: АО «ДИС», «МВ-Центр», 2004.

4. Балабанов И.Т. Анализ и планирование финансов хозяйствующего субъекта: Учебн. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2004.

5. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: Учебник И.А. Богдановская, Г.Г. Виноградов, О.Ф. Моргун и др.: Под.общ. ред. В.И. Стражева. - Минск: Высшая школа, 2005.

Резюме

В данной статье рассмотрены основные направления совершенствования учетно-аналитической системы в повышении эффективности деятельности предприятия.

Summary

In this article the basic directions of improvement of accounting and analytical systems to improve the efficiency of the company.

ӘОЖ 657.471

КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ДЕНГЕЙІНІҢ САНДЫҚ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Умаров А.З. – магистрант

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент қ., ҚР

Қаржылық институттарда кәсіпорынның қызметінің (бизнес) экономикалық тиімділігіне қызығушылықтарды тудыру бірнеше негіздер бойынша пайда болады: несиені бөлу барысында кәсіпорынның (бизнестің) экономикалық тиімділігі мен оның өзгеру динамикасы туралы және құнды қағаздар айналымы барысында (акция үшін үшін олардың құндылығы туралы, облигация мен вексель үшін сенімділік және қайтару кепілділігі жөніде) мәліметтерді меңгеру қажет. Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін анықтау үшін әріқарай қызметті бағалау барысында алынған ақпараттар қолданылады.

Кәсіпорынның статистикалық моделін ресурстардың және міндеттемелердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Кәсіпорынның статистикалық моделін өңдеу үшін жүйелік тәсіл қолданылады. Кәсіпорынның ресурстары материалдық ресурстары (негізгі құралдар, аяқталмаған құрылыс, шикізаттар, материалдар, дайын өнім, қайта сатуға тауарлар үшін), материалдық емес активтерден (өнертабыс, патенттер, ашылымдар, өнеркәсіптік үлгілер, тауарлық белгілері, коммерциялық атаудағы қызмет көрсету таңбалары мен белгілеулері, ғылыми еңбектері, ноу-хау, ақпарат, басқа да түрлері), қаржылық ресурстар (жарғылық капитал салымдары, құнды қағаздар, дебиторлық қарыздар, ақшалай қаржылар), еңбек ресурстары қарастырылады [1].

Міндеттемелер ретінде жеткізушілер, мердігерлер, басқа да кредиторлар алдында несиелік қарыздары және міндетті төлемдер бойынша, еңбек ақы бойынша қызметкерлер алдында еңбек ақы бойынша қарыздары, несиелер бойынша қарыздары және міндеттемелердің басқа да түрлері түсіндіріледі. Меншік иелерінің кәсіпорынға салымдарының астында, қарыз міндеттемелерін қалыптастыруға алып келмейтін, жарғылық капиталды көбейтуге байланысты салымдары түсіндіріледі. Кезең соңында «Шығатын» кәсіпорынға, жүйе ретінде иеленушілерге- капиталанбаған пайда түсілімдері болады.

Кәсіпорынның қызмет ету процесіне қарастырылатын кезең ағымында көптеген факторлар әсер етеді – кезең басында кәсіпорын жағдайынан бастап (материалдық ресурстармен қамтамасыздандырылған (негізгі құралдар, шикізаттар, материалдар, дайын өнім, қайта сатуға тауарлар), қаржылық, еібектік және материалдық емес активтер қызметі

үшін қажеттілердің болуы), және сыртқы факторлармен аяқтайтын – жеткізушілердің, тұтынушылардың, бәсекелестердің әрекеттерімен және ӘТЭЭС – факторлар (әлеуметтік, технологиялық, экономикалық, экологиялық, саяси). Нәтижесінде «шығуда» кезең соңында кәсіпорын және иелеріне түсімдер (капиталанбаған пайда) болады. Кәсіпорынның нарықтық құнын анықтау барысында сыртқы ортаның барлық факторлары есепке алынады [2].

Критерийлердің тізімдемесіне жауап беретін жобалары бәсекеге қабілетті болады және тауарлар мен фирмалардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді. Инновациялық жобалардың рейтингтік бағалауды анықтауды аналитикалық жүйелі экспертиза әдістерінің көмегімен ұсынылады. Аналитикалық жүйелі экспертиза негізінде өзінің маңызы бойынша параметрлерді біртекті шешімдердің көмегімен бағалау принципі жатады. Мерил инновациялық жобаларды ретінде мамандардың интегралды сапалы бағалаулары болуы мүмкін: «қолдаймын», «қолдамаймын» және «таныстым». Осындай бағалауларды жүргізу үшін бізбен басқарушылар мен мамандар шақырылды, олар инновациялық қызметпен байланысты болды. Ранг және сапалық «баға» әрбір мүмкін бағалаулардан түрлі болуы мүмкін. Осыдан басқа, эксперттік топтардың әрекеттерінің келісімі және компененттілік деңгейін тексеру мәселелері пайда болады. Эксперттер жобаны ашық және сырттай бағалауға болады, сонымен қатар жасырын болады. айналымдылық коэффициенті кәсіпорынның іскерлік белсенділігі туралы жан-жақты түсінік береді. Сатудан түскен табыстың баланс валютасының (барлық капиталдың) орташа шамасына қатынасымен есептелетін ол, кәсіпорынның барлық капиталының айналым санын көрсетеді және олардың жұмылдыру көздеріне байланыссыз, барлық ресурстарды кәсіпорынның пайдалану тиімділігімен сипаттайды. Бұл көрсеткіш салаға байланысты ауытқып отырады және өндіріс процесіндегі ерекшеліктерді қамтып көрсетеді.

Осылайша, тиімділікті есептеу үшін бухгалтерлік мәліметтер қолданылады. Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін анықтау барысында кеңінен таралған тәсіл сапалық (сандық емес) бағалау болады, қардылық талдау және экономикалық көрсеткіштер негізінде жасалған болады. бұл тәсілдердің маңызды кемшіліктерінің бірі экономикалық талдау көрсеткіштерінде есептелетін маңызды аңдарында туындаған интерпретацияның күрделілігі болады. Мәселенің көпшілігін көрсеткіштердің көпшілігінен кәсіпорынның экономикалық тиімділігін басқа кәсіпорындармен салыстыруда қарастырылады, олар динамиканың қатынасы бойынша түрлі болуы мүмкін. Көптеген зерттеушілер қодайтын көз-қарас болады, ол кәсіпорынның экономикалық тиімділігі туралы рентабельділік көрсеткіштері беретін сұрақтарға жалпы бірдей жауап беріледі, яғни оларды көрсеткіштердің тиімділігі кездейсоқ жағдай ретінде қарастырылады. Бірақ мұндай тәсілді пайдалану кәсіпорынның экономикалық тиімділігі туралы тек сапалық (сандық емес) қорытындыны жатқызуға болады. Рентабельділік көрсеткіштерінен басқа тиімділік көрсеткіштеріне қайтарымдылықтың көрсеткіштері түсіндіріледі: қор қайтарымдылығы, еңбек ақы қайтарымдылығы, шығындардың қайтарымдылығы, ресурстардың қайтарымдылығы, материал қайтарымдылығы және басқалары. Сонымен қатар кәсіпорынның тиімділік көрсеткіштеріне еңбек өнімділігі және айналым активтерінің айналымдылығы жатқызылады [3].

Салыстыру үшін құраушы базалардың бірі ретінде белгілі бір кезеңге депозит бойынша мөлшері болуы қажет, банкте бірінші ондықтың сенімділігіне теңдей қарастырылуы қажет. Екінші құраушы тәуекел үшін сыйақы болуы қажет. Тәуекел үшін сыйақы сақтандыру мөлшерінен бағалап шығады, сақтандыру компаниясы орнатқан берілген бизнес үшін немесе басқа да тәсілдердің көмегі болады.

Кәсіпорынның иелері төмендегі әрекеттер жүзеге асуында қызығушылығы болады:

- Пайда алу (кәсіпорын тауар ретінде өзінің басты қызметі – пайдалылық қамтамасыз ету)

- Кәсіпорынның нарықтық құнын ұлғайту (тауар ретінде кәсіпорын құнының өсуі)

Бұл шаралар бір уақытта орындалуы қажет. Меншік иелері пайда алып, ал кәсіпорынның құны мөлшеріне азайтылған жағдайда, пайдаға қарағанда, бұл ақшаға кәсіпорынның құнына тең үлкен қайтарылымды алуға болар еді, мысалға, кәсіпорын кезең басында сатып ақшаны

банк депозитына салғанда. Бірақта басқа жағдайда болуы мүмкін: иелері үлкен емес пайда алды, бірақ кәсіпорынның құны көп есеге өсті. Бұл жағдайда олар пайдаға ие болды ма немесе шығындалды ма? -деген сұрақ туындайды. Кәсіпорын иелері белгілі ағымдық кезеңде кәсіпорын меңгеруде дұрыс жорамалдауын қалай бағалаймыз. В.Г.Артеменконың тұжырымдауынша: «Экономикалық тиімділік – қатысты көрсеткіш, алынған әсерлері шығындармен немесе ресурстармен өлшенеді» [4].

Нарықтық экономиканың жағдайында тартуға қажетті ақпараттар белгілі қиыншылықтармен тұтас, біздің көз-қарасымызша инновациялық қызмет тиімділігінің көрсеткіштер мағынасының өзгерісін болжамдау әдісі пайдаланады, берілген процестің анықталған тенденциясының негізінде. Базистік мәліметтер ретінде статистикалық мәліметтер, мемлекеттік стат. Ұйымының жариялымдары, ғылыми зерттеу мәліметтері, кеңес беру фирмалары және т.б. Инновациялық қызмет тиімділік көрсеткіштерінің есебі өнеркәсіптік кәсіпорындардың іс-жүзіндегі нәтижелердің негізінде жүзеге асырылады. Олар белгілі уақыт аралығы арқылы жүзеге асырылады.

Инновациялық қызметті тиімділікпен талдауды жүргізу кезеңділігі өз уақытысында резервтерді анықтауға мүмкіндік береді, белгіленген мақсат негізінде оларды пайдалану стратегиясын өңдейді және соңғы нәтижесінде өнеркәсіптік кәсіпорын шегінде жоғары әсерлі механизмді ғылыми – техникалық қызметімен басқаруды жасау болады.

Кәсіпорын қызметінің экономикалық тиімділігін (бизнес қызметінің тиімділігі) анықтау үшін кәсіпорын қызметінің «шығу» процесінде алынатынды «кіруде» орналасқанмен қатынастыру қажет болады. Инвестициялық жобаның экономикалық тиімділігін бағалау бойынша Әдістемелік ұсыныстарға келесідей анықтамалар берілген: «Эффект – категория, жобаны іске асыруда нәтижелерді белгілі уақыт кезеңінде жоғарлату сипаттамасы». Кәсіпорын қызметінің экономикалық тиімділігі ретінде диссертациялық жұмыста кәсіпорын қызметінің шығу және кіру көрсеткіштерінің ақшалай көрінісінің түрлілігі қарастырылады.

Әдебиеттер

1. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. - М.: ИНФРАМ, 2015.
2. Радионова В.М., Федотова М.А. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции. — М.: Изд-во «Перспектива», 2015.
3. Крейнина М.Н. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности акционерных обществ в промышленности, строительстве и торговле. - М.: АО «ДИС», «МВ-Центр», 2014.
4. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. - Издательство «ДИС», НГАЭ и У, 2017.

Резюме

В данной статье рассмотрены вопросы оценки экономической эффективности деятельности предприятия.

Summary

This article discusses the issues of evaluating the economic efficiency of an enterprise.

РОЛЬ ПРАВОВОЙ РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

**Сартбаева У. К – кандидат юридических наук,
Старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического
университета**

**Битурсын Г.Ш. –член Казахстанского союза юристов, магистр права,
Помощник ректора Южно-Казахстанского государственного педагогического
университета, старший преподаватель**

**Мусабекова А. К.–магистр права, Старший преподаватель Южно-Казахстанского
государственного педагогического университета**

**Оналбаев Б. С.– студент 1 курса, специальности «Юриспруденция» Шымкентского
университета (группа КК-119)**

Республика Казахстан–демократическое светское правовое государство. За небольшой год, как указано в Конституции, основной закон нашей страны: мы сумели реализовать законы светского правового государства–это проявление системности правовых реформ в нашей стране. Только в условиях, когда в обществе сложилась дисциплина и политическая стабильность, правовое сознание народа начинает просыпаться и совершенствоваться. В случае нарушения порядка и стабильности возникает недовольство населения нормами законодательства в обществе и отказывается уважать его. В этих условиях от сознания граждан остаются такие гуманистические понятия, как уважение, уважение, взаимопонимание, соблюдение этики. Главной целью правовой реформы является обращение государства к услугам грамотных юристов, способных сохранить порядок и стабильность в обществе, умеющих в своей деятельности детально объяснить населению нормы закона.

Как приведено в Конституции, одной из предпосылок для достижения цивилизации является создание правового государства. Правовая культура и правовое сознание каждого гражданина в правовом государстве достигается вместе. Правовое сознание помогает каждому гражданину уважать права, неукоснительно выполнять требования закона, понимать и не совершать преступления и способствовать тому, чтобы другое лицо не могло совершить преступную деятельность. Так как глубокая разъяснительная работа с населением осуществляется в праворазъяснительной системе, то для того, чтобы обеспечить защиту правового государства на пути к достижению цивилизации, необходимо четко разъяснять населению нормы закона, призывающие к порядку, сплоченности, взаимному согласию, компромиссу и гуманности, формирование их правового сознания стало одним из первоочередных вопросов сегодняшнего дня.

В Послании Главы государства народу Казахстана от 05 октября 2018 года «Рост благосостояния казахстанцев: повышение качества доходов и жизни»: «в работе правоохранительных органов необходимы глубокие и качественные изменения. Сотрудники органов внутренних дел особо оценили их деятельность в борьбе с преступностью «на переднем крае», зачастую подвергая риску и защищая граждан». В этой связи правовые реформы, осуществляемые с 1 января 2019 года, охватывают следующие вопросы:

во-первых, необходимо оптимизировать штатную численность Министерства внутренних дел и освободить полицию от несвойственных ему функций. Сэкономленные средства следует направить на увеличение заработной платы полицейских, решение их жилищных и иных социальных вопросов.

во-вторых, необходимо утвердить новый стандарт сотрудника полиции, изменить систему карьерного продвижения, а также подготовки и отбора кадров через Академию полиции. Все сотрудники должны пройти переаттестацию. Только лучшие продолжают свою деятельность.

в-третьих, необходимо внедрить новые современные форматы работы с населением и кардинально изменить критерии оценки полиции. Необходимо перевести работу полиции на сервисную модель. В своем выступлении он отметил, что в настоящее время в Казахстане ведется целенаправленная работа по совершенствованию судебной системы, в том числе по совершенствованию судебной системы, повышению качества отправления правосудия, повышению уровня доверия граждан к судебной системе, повышению уровня доверия граждан к судебной системе, повышению уровня доверия граждан к судебной системе.:

во-первых, следует продолжить внедрение современных форматов судебной работы и передовых электронных сервисов. Лишние судебные процедуры, требующие неоправданных затрат времени и ресурсов, должны быть сокращены. Если раньше требовалось личное посещение людей, то сейчас это можно сделать издалека.

во-вторых, необходимо обеспечить качественное развитие судебной системы и обновление кадров, создать условия, чтобы лучшие юристы стремились стать судьей.

в-третьих, особенно при рассмотрении споров, решаемых судом между бизнесом и государственными структурами, необходима понятная и предсказуемая судебная практика, а также необходимо устранить возможности незаконного воздействия на судей» [1].

Поэтому для достижения стратегической цели завоевания независимого демократического правового государства в числе тридцати наиболее конкурентоспособных стран необходимо совершенствование правового сознания и правовой культуры населения. Только в том случае, когда в правовом государстве предпринимаются вопросы формирования правового сознания и культуры населения путем гуманизма в соответствии с требованиями современного общества, реализуются требования многолетней концепции.

За небольшой год обретения суверенитета и обретения независимости на исторической основе были приняты законы, правила и документы, имеющие юридическую силу, защищающие интересы государства, а также права и свободы граждан. В частности, Конституция, кодекс (гражданский, гражданско-процессуальный, уголовный, уголовно-процессуальный, трудовой), указы Президента, постановления Правительства, положения, утвержденные Министерством, Концепции правовой политики и др.

Главной целью реформирования сотрудников правоохранительных органов нашего государства является удовлетворение нужд простых граждан, формирование доступности и эффективности деятельности правоохранительных органов, повышение нравственных качеств и квалификации действующих юристов. В период с наиболее развитой современной науки и техники к сотрудникам правоохранительных органов предъявляются новые требования, которые не были ранее запрошены. По программе «Умный город» в каждом из точек города, на светофорах, на входах в многоэтажные жилые дома. Очень важными современными подходами являются вопросы задержания по горячим следам многих преступников, попавших на видеокассету (в некоторых видеокассетах указывается время) и ускорения ее признания через ленту. Расширение работы таких видеокамер приводит к снижению численности сотрудников правоохранительных органов, являющихся большим количеством рабочих мест, а также повышению квалификационных требований.

Вместе с тем, при утверждении нового 10-летнего 10-летнего стратегического документа правовой политики на 2010-2020 годы, принятого в целях дальнейшего развития правовой сферы, координации деятельности различных государственных и правоохранительных органов, расширения полномочий органов прокуратуры, совершенствования судебной системы, глава государства, во-первых, предусмотрел благополучие государства и его граждан, во-вторых, гуманистические факторы по делу, возбужденному при применении уголовного наказания. В концепции широко освещены работы по систематизации действующих законов, их классификации, избавлению от устаревших и дублирующих норм, а также вопросы расширения практики принятия законов прямого действия, минимизации отсылочных норм, устранения внутренних противоречий. Такое комплексное рассмотрение правовой политики позволит создать новую качественную модель государственного управления, основанную на принципах результативности, достоверности и подотчетности,

совершенствуя всю нормативно-правовую базу страны в целом, гарантируя обеспечение защиты прав и свобод граждан, интересов общества и государства.

Основная деятельность сотрудников правоохранительных органов – обеспечение политической стабильности и общественного порядка в независимом государстве. В связи с этим, следует отметить, что споры, разногласия, возникающие по всем отраслям, должны быть высоко оценены на основе законов и нормативных актов, имеющих юридическую силу. В целях профилактики правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждения правонарушений среди несовершеннолетних, а также предупреждения правонарушений среди несовершеннолетних и профилактики детской безнадзорности и беспризорности среди несовершеннолетних и предупреждения правонарушений среди несовершеннолетних, а также предупреждения правонарушений, создающих условия для коррупции, сотрудниками правоохранительных органов проводятся мероприятия по профилактике правонарушений среди несовершеннолетних. Основной движущей силой лояльности к своему делу является человеческое достоинство. Благородные нравственные качества личности не измеряются ни чем. Таких граждан можно признать как квалифицированный специалист по службе, человек с особой ответственностью относящийся к своему делу. Среди сотрудников правоохранительных органов таких нравственных, благородных граждан немало. Только в том случае, когда человек высоко оценивает нескончаемые благородные качества и гуманизм, чувствует позитивное влияние на развитие общества, определяется значение нравственной категории в правоохранительной системе и значение принципа нравственности (гуманизма). Следовательно, основу духовных качеств человека составляет общественно полезный труд, а личность может развиваться лишь в том случае, когда она вмешивается в систему общественных отношений.

Принцип нравственности в правовой системе состоит из высочайшей нравственной позиции, которая признает человека главной ценностью, уважительно относится к его достоинству и авторитету, целью общественного прогресса является улучшение жизни человека. Основным гуманистическим принципом в демократическом обществе является человек и его жизнь. И в Конституции независимого демократического правового государства говорится: «Самое дорогое сокровище – человек и его жизнь»[2]. Поэтому в судебном заседании по любым уголовным делам суды не оставляют без внимания принцип гуманизма при вынесении приговора. Проблема применения и неприменения принципа гуманизма по уголовному делу напрямую связана с характером совершенного преступления. Совершение тяжких и особо тяжких преступлений и рецидив этих преступлений могут служить полным основанием для неучтения судами принципов гуманизма в судебном заседании. Кроме того, группа преступлений, амнистированных и не совершаемых преступниками, приведена в статьях 1,2,3,4,7,10 Закона Республики Казахстан «Об амнистии в связи с празднованием дня Независимости» [3].

Юристы всегда находятся в категории бдительных работников, которые всегда работают на благо процветания государства, обеспечивая общественный порядок и политическую стабильность. В стране, где есть закон, есть порядок, порядок и стабильность, растет стремление к цивилизации. В этом плане следует учитывать заслуги сотрудников правоохранительных органов, которые активно взаимодействуют с населением, способствующие уважению общего закона, которыми руководствуются сотрудники всех сфер общества, укреплению спокойствия и взаимопонимания, предупреждению негативных событий. В связи с этим, в обществе сохраняется стабильность и порядок, когда государство доверяет своим знаниям, квалификации и опыту сотрудников, уделяя особое внимание правоохранительной службе. В этой связи считаем необходимым реформировать правоохранительную деятельность в соответствии с современными требованиями.

Список литературы:

1. из Послания Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 05 октября 2018 года «рост благосостояния казахстанцев: повышение качества доходов и жизни».

2. Конституция Республики Казахстан. В 1995г.

3. Закон Республики Казахстан «Об амнистии в связи с празднованием дня Независимости», №113 от 9 января 2006 года.

Түйін

Қазақстан республикасы – демократиялық зайырлы құқықтық мемлекет. Аз ғана жылдың ішінде Ата заңымыз Конституциямызда көрсетілгендей: зайырлы құқықтық мемлекетіміздің заңдылықтарын жүзеге асыра білгендігіміз – ол біздің еліміздегі құқықтық реформалардың жүйелі жүріп жатқандығының көрінісі. Қоғамда тәртіп пен саяси тұрақтылық қалыптасқан жағдайда ғана халықтың құқықтық санасы оянып, жетіле бастайды. Тәртіп пен тұрақтылық бұзылған жағдайда, халықтың қоғамдағы заң нормаларына наразылығы туып, оны құрметтеуден бас тартады. Құқықтық реформаның басты мақсаты – мемлекет қоғамдағы тәртіп пен тұрақтылықты сақтауға қабілетті, өз қызметінде заң нормаларын халыққа жете түсіндіре білетін сауатты заңгерлердің қызметіне жүгінуі болып табылады.

Кілт сөздер: Ата заң, мемлекет, бәсекеге қабілеттілік, саясат, құқықтық реформа.

Summary

The Republic of Kazakhstan is a democratic secular state. As it is stated in our Constitution: awareness of the legitimacy of our secular, legal state, is a sign of the correct systematic introduction of legal reforms in our country. Only in the case of order and political stability in society legal awareness will develop among the population. In case of violation of order and stability, the population will be dissatisfied with the legal norms of society and will lose all respect for them. The main objective of legal reform is to contact competent lawyers who are able to maintain order and stability in society and are able to explain the legal norms to the public.

Keywords: Constitution, state, competitive, political, legal reform.

ӘОЖ 330:336.225.611.2(674)

БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП САЯСАТЫНЫҢ МӘНІ МЕН АУДИТІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Орман Ұлданай Бахытқызы

**6M050800-Есеп және аудит мамандығының 2-курс магистранты
Шымкент университеті**

Бухгалтерлік есеп ақпараттарын сыртқы пайдаланушылар мен кәсіпорын басқарушыларының талабын қанағаттандыру үшін бухгалтерлік есеп жүйесі дұрыс ұйымдастырылуы керек.

Ұйымдастыру деп - есеп жүргізудің жағдайын, мұның құрамдас элементтерін, есеп кезеңдерін (бастапқы құжаттан бастап, бухгалтерлік қорытынды есепті тапсыру мен құжаттарды архивке өткізуге дейінгі аралық) арнайы тәртіпке сай қатаң сақтау, бухгалтерлік есеп жүргізудің түрлерін (форма), есептеу техникаларын тиімді пайдалануды айтады. Сонымен қатар бухгалтерлік есепке тән ережелер мен нұсқауларды, нормативтік заң актілерін қатаң сақтау қажет.

Кәсіпорындағы бухгалтерлік есеп жүйесін ұйымдастырудың негізі, біздің елімізде қабылданған Заң күші бар Қазақстан Республикасы Президенттің 26 желтоқсан 1995 жылғы 2732-«Бухгалтерлік есеп жөніндегі» Жарлығында салынған. Бұл Заң бухгалтерлік есеп жүйесін ұйымдастырудың тәртібі, бухгалтерлік есеп жүргізудің тиімді әдістерін қолдану, қорытынды есеп жасап, мұны жариялау және бухгалтерлік есеп ақпараттарын анық және сенімді жасау жөнінде тиянақты ұғым береді.

Бухгалтерлік есеп жүйесін дұрыс ұйымдастыру жөніндегі ұстаған жалпы бағыт, кәсіпорын ішінде ұстанған жекелеген есеп объектілерін жүргізу жөніндегі бағытпен ұштасқан жағдайда бухгалтерлік есеп ұйымдастыру жағынан жетілдіріп отырады.

Кәсіпорындардың технологиялық ерекшеліктері мен ұжымдық түрлерінің ерекшеліктеріне қарай бухгалтерлік есеп кәсіпорынның өз ішінде ұйымдастырылады. Өнімдер өндірудің өндірістік негізгі ерекшеліктері бухгалтерлік есеп жүйесін ұйымдастырудың басты бағыты болып табылады. Өндірістік ерекшелік, негізінен еңбек ақы есептеу мен төлеу, өндірілген өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау мен өндірістік шығындарды жұмсау, дайын өнімдерді сату, әріптестермен аралық қатынастарға түсу, есеп айырысу т.б. есеп объектілері бойынша қалыптасады.

Есеп үрдісін тұрақты түрде ары қарай жетілдіру бухгалтерлік қызмет атқарушылар еңбегін ғылыми және алдыңғы қатарлы тәжірибе негізінде ұйымдастыру, бухгалтерлік есеп жүргізу шығындарын барынша азайтып отыру бағытымен тығыз байланысты. Сонымен қатар бухгалтерлік есеп жүйесімен талдау жүргізу үрдісіне экономика – математикалық әдістерді, әртүрлі модельдерді, мақсатты – бағдармалық принциптерді, сондай-ақ еңбекті ғылыми тұрғыда ұйымдастырудың тиімді жолдарын енгізудің рөлі зор.

Бухгалтерлік есеп ақпараттарын қалыптастыру мен жүргізу кезеңдерінде арнайы қабылданып, экономикалық өмірге енген ережелер мен әдістер сақталуы керек. Кәсіпорындарда нақтылы орын алған шаруашылық операциялары түгелімен үздіксіз жүргізіліп, өзара байланыстағы регистрлер жүйесіне түсетін бастапқы құжаттар жасау арнайы ережелер мен әдістерге сай орындалады. Сондықтан, бухгалтерлік есеп бастапқы құжаттарға тәуелді. Бастапқы құжаттарға жазылған мәліметтер шаруашылық фактілерін іске асыру жөніндегі қабылданған шешімді көрсетеді. Яғни, бастапқы құжаттар шаруашылық фактілерінің іске асқандығын мәлімдейтін ақпараттық ағын болып табылады. Шаруашылық фактілерінің орындалуын көрсететін құжаттар дәл және сәтте жасалып, құжат жасаушы жауапты адамдардың қолдарды қойылуы керек. Бастапқы құжаттар жасап, өз қолдарын қоюшы жауапты адамдар, құжаттардың өз уақытында және дұрыс жасалынғандығы жөніндегі дәлдік пен шаруашылық операцияларының маңыздылығы мен тиімділігі жөнінде заң алдында жауапты екендігін дұрыс түсіну қажет.

Бухгалтерлік есепке алынатын барлық құжаттар кәсіпорынның бухгалтериясына өз уақытында тапсырылады. Бухгалтерияға тапсырылған құжаттардың заңдылығы тексеріліп, мұндағы мәліметтер мен сандық өлшемдер бағаланып, шашыранды құжаттар өздерінің маңызы мен атқарған міндеттеріне қарай топтастырылады.

Есеп мәліметтерін сапалы дәрежеде топтастыру жетілдірген әдістер мен амалдарды ұғымды қолдану, есеп регистрін синтетикалық және аналитикалық счеттар жүйесімен тығыз байланыстыру жөніндегі нәтижелі жұмыстарды дер кезінде ұйымдастырудың маңызы зор.

Есеп жүйесіндегі мәліметтерді жинақтап, бір жүйеге келтіріп, аналитикалық және синтетикалық счеттар талабына сай байланыстырып, арнайы жасалған есеп регистрлеріне түсіріп, бұлардың негізінде қорытынды есеп жасап отыру бухгалтерлік есепті, бұлардың негізінде қорытынды есеп жасап отыру бухгалтерлік есепті ұйымдастырудың негізгі мақсатына жатады.

Еліміздегі бухгалтерлік есеп жүйесінің бухгалтерлік есеп жұмысының маңызы мен сипаты өзгеріске түсті. Бухгалтерлік есеп объектілерінің көпшілігі өзгеріске түсіп, негізгі құралдар мен күрделі қаржы игеру, жарғылық капитал, арнайы қорлар, пайда мен шеккен зиян, т.б. есебін жүргізудің әдістемелік жолдары халықаралық стандарттарға сай есепке алынатын болды. Бухгалтерлік қорытынды есеп жасаудың құрамы мен маңызы, тапсыру мерзімі, мұның өзінің қашан және кімге тапсырылатындығы жөніндегі өзгерістер халықаралық тәжірибеге сәйкестіріліп, қорытынды есеп ақпараттарын сыртқы пайдаланушылар үшін мүмкіндік туғызылды. Қолмен атқарылатын көптеген жұмыстардың көдемі азайып, компьютерлік жүйемен атқарылатын болды. Сонымен қатар, бухгалтерлік есеп ақпараттарын пайдаланушылар саны көбейіп, есептің сапалы жасалуымен қатар есеп принциптерін қатаң сақтау жөніндегі әдістермен амалдар кеңінен қолданылуда.

Мұның барлығын да сапалы даярлаған, іс-тәжірибелерден өткен кәсіби бухгалтерлер атқаратындағы, сондай-ақ бухгалтерлік қызмет атқарушы мамандар бухгалтерлік есеп ұйымдастыруды жетілдірудің жолдарын белгілеуді, бақылау мен иексеруді, иандау мен шешім қабылдауды мақсат тұтатындығы белгілі бола бастады.

Бухгалтерлік есепті ұйымдастыру мен жетілдірудің түпкі мақсаты қандайда шаруашылық субъектілері болмасын, бұлардың таза пайдамен жұмыс істеуін қамтамасыз ету мен нарықтық қатынастар жөніндегі экономикалық заңдалықтарды сақтау болып табылады.

Бухгалтерлік есепті ұйымдастыру жалпы ережелері:

Негізгі принциптердің тіс бухгалтерлік есеп жүйесінде төмендегі ережелер сақталуы қажет:

Үздіксіз, толық және байланысты тіркелген құжаттар.

Бухгалтерлік есептер алғашқы құжаттар негізгі дәлелдейтін күшін атқарады.

Аудитордың міндеттері

Жұмыс мерзімінде аудитор бірнеше ережелерді сақтауға міндеті және мынадай талаптар қойылады:

1 Моральдық нормалардың ережелерін сақтау;

2 Аудиторлық стандартты талап ету;

3 Заңдылықты сақтау және талап ету;

4 Фирманың ішіндегі стандарттарды қолдану.

Аудиторға сыйлық есебінде жалақы төленбесе де фирманың мәліметтерін тура шын мәнінде көрсету қажет, қаржылық есеп берулерді дұрыс көрсетуге міндетті.

Қазақстан Республикасындағы аудиттің атқаратын рөлі.

Нарықтық экономика жағдайындағы аудиттің атқаратын рөлі, маңызы үлкен. Аудиттің мақсаты есептің заңдылығын нормативтермен, нұсқаулармен сай екенің тексеру, аудитор мен клиент арасында пайдаланатын ережелердің сақталуын тексереді. Негізгі мақсаты клиент пен аудитордың арасында келісім жүргізуі, оның заңға сай екендігін тексеру.

Аудиторлық тексерім барысында түгендеуге қатысы тәртібі

Түгендеу ол негізгі тексерімнің түрі. Ол әр түрлі шотта, мерзімде өткізіледі. Түгендеу бұл мүліктердің нақты көрсеткішін есептеудегі көрсеткішпен бірдей болатын тексерім.

Ол міндетті түрде басшы ұйырығымен жіберіледі, бас бухгалтермен бірге өткізіледі. Түгендеу актысында комиссия мүшелері бастау мерзімі мен аяқтау мерзімін көрсетеді.

Мүліктердің түрі, өлшем салмағы, саны, бағасы, самасы – берілген есептеме құжат бойынша мәліметтер және саны, бағасы, сомасы – нақты анықталады деп жазылады. Ауытқудың нәтижесі (ревизия), түгендеу өткізу актысында жазылады, бұл жерде артықшылық немесе жетіспеушілік анықталады. Әрбір бетінде материалдардың саны, жинағы және комиссия мүшелері қолын қойып шығады. Таксировканы есеп беретін бухгалтер саны мен бағасын көбейтіп, қол сайын толтырып өткізіледі және соңғы есептемеге қосылады. Тауарлар жылдың ішінде 1 рет өткізіледі, негізгі түгендеуден өткізіледі және түгендеу актысы балансқа қосылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. №2732 1995 жылдың 26-желтоқсанында Заң күшін иемденетін, ҚР Президентінің «Бухгалтерлік есеп жөнінде» жарлығы.

2. 1998-2000 жылдарға ҚР-да бухгалтерлік есеп пен аудиттің дамуы мен жүзеге асуының мемлекеттік бағдарламасы жөнінде №3838 1998 жылдың 28 қаңтарындағы ҚР Президентінің жарлығы.

3. 1996ж.12.10. бухгалтерлік есеп жөнінде ҚР-ның Ұлттық комиссиясының дайындығы мен ұсынысы үшін акцептуалдық негіз №2 «ҚР бухгалтерлік есеп стандарты» - Алматы,- 1996ж.

4. Бухгалтерлік есеп стандарты. ҚР Ұлттық комиссиясы. -Алматы,1996ж.

5. Методикалық кеңес берулер мен стандарттау және ҚР-ның бухгалтерлік есебі. - 1997ж.

6. 14.01.97ж. өзгерісі және толықтығымен Қаржы министірлігінің Бас салық инспекциясымен №37 «ҚҚС есептеу мен төлеу тәртібі жөнінде» нұсқамасы.

7. 1993ж. 24.08. министрлер комитеті шешімі негізінде шығарылған ҚР-ның ұйымдары мен кәсіпорындары және мемлекеттік бірлестік жұмысшыларының іс-сапарлық қызметі жөнінде нұсқамасы.

ӘОЖ: 368.75(123)

БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ, МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

**Авимед көпсалалы колледжінің оқытушысы, кадр бөлімінің меңгерушісі
Пошанова Нурзия Оразовна**

«Басқару» немесе «басқару терминіне» байланысты басқарушылық есептің экономикалық мазмұны мен мақсатына бірнеше анықтама берейік.

Ч.Т.Хорнгрен мен ДЖ. Фостер «басқарушылық есеп» терминінің экономикалық мазмұнын өндірістік есеппен салыстыра отырып ашады: «Басқарушылық есеп - бұл қайсібір объектілерді басқаруға қажетті ақпараттарды анықтау, өлшеу, жинау, жүйелеу, талдау, интерпретациялау мен беру. Оның синонимі ішкі есеп (internal). Өндірістік есептің басты мақсаты (cost accounting) - өнім мен қызметтің өзіндік құнын калькуляциялау, оның мәліметтері запастарды бағалау, пайданы есептеу үшін пайдаланылады және ішкі және сыртқы пайдаланушыларға түседі. Осы ұстанымда қарастыратын болсақ, онда өндірістік есеп - бұл басқарушылық есеп қосу қаржы есебінің кіші бөлігі » [4]. Осыдан түйіндегеніміз, авторлар есептің көрсетілген түрлерінің арасындағы ерекшеліктерді ескере отырып, «Қазіргі заманғы өндірістік есепті көбінесе басқарушылық деп атайды (management accounting)» деп теңдестіреді [4].

В.П.Палий мен Рэй Вандер Вилдың пікірі бойынша, «Басқарушылық есептің мәні кәсіпкерлік қызметті басқару процесінде менеджерлерге қажет немесе керек болуы мүмкін ақпаратты ұсынуда» [6]. Мұнда, байқағанымыздай терминнің мазмұны нақтыланады, яғни Ч. Т. Хорнгрен мен ДЖ. Фостер бойынша «қайсібір объектіні басқару сөзі» «кәсіпкерлік қызметті басқару» сөзімен алмастырылған.

В.Б. Ивашкевич басқарушылық есептің экономикалық мазмұнын ашуға жүйелі тәсіл көзқарасында, анықтамаға «жүйе» терминін қоса отырып ұмтылады: «Қазіргі түсінік бойынша басқарушылық есеп, кәсіпорында басқару жүйесінің қызметіне қажет ақпаратты алу мен жеткізуді қамтамасыз ететін жүйе болып табылады» [3]. Бірақ осымен қатар ол өндірістік және басқарушылық есептің функцияларын шектейді: «Басқарушылық есеп екі компоненттен тұрады: өнімді өндіру мен өткізуді кәсіпорын ішінде басқару үшін қажет өндірістік есеп және тікелей қаржы қызметін басқаруға арналған қаржы есебінің бөлігі» [3].

«Принципы бухгалтерского учета» аударма басылымының авторлары Б. Нидлз, Х. Андерсон мен Д. Колдуэллдің пікірлері де қызығушылық тудырады, оларға басқарушылық есептің экономикалық мазмұнын ашу мақсатында, бухгалтерлік есеп мамандарының барлығы дерлік сілтеме жасайды: «Басқарушылық есеп тілі мен шығындар талдауы (managerial accounting) кәсіпорын ішіндегі коммуникацияның негізгі жүйесін көрсетеді. Басқарушылық есеп қаржы есебін кеңейтеді және ең алдымен фирманың ішкі операцияларында пайдаланылады. Оның мақсаты - нақты өндірістік көрсеткіштерге жетуге жауапты менеджерлерді ақпаратпен қамтамасыз ету» .

Т. Скоунның кітабының алғы сөзінде басқарушылық есептің мақсаттарын анықтауға ең қысқа анықтама беріледі: «басшыға дұрыс шешім қабылдауға көмектесу» [8], ал терминнің экономикалық мәні басқару қызметтерімен байланыста ашылған: «Басқарушылық есепті

менеджерлерге басты сфераларда көмек беру мақсатында, қаржылық мәліметтерді ұсыну арқылы анықтауға болады:

2. Жоспарлау
3. Бақылау
4. Шешім қабылдау» [8].

В. И. Ткач, М. В. Ткач «басқарушылық бухгалтерия» терминін пайдалана отырып, оның басты тағайындалуын кәсіпорынның қатаң нарықтық бәсекелестік жағдайында өмір сүруі бойынша оптималды шешімдер іздеу мен қабылдауға мәліметтер ұсынумен көреді [9].

Басқарушылық есептің экономикалық мазмұны оған тән мінездемелер арқылы ашылады, олар: икемділік; соңғы нәтижеге нақты бағыттылық; өзіндік құнның әр түрлі категориясымен қызмет; шарттылық, автономдық [9]. Біздің пікірімізше, бұл мінездемелер кәсіпорында басқарушылық есепті ұйымдастыру қағидаларын анықтауда ғылыми мәнге ие болады.

Белгілі қазақстандық ғалымдардың бірі, академик С. С. Сатубалдин басқарушылық есептің экономикалық мәніне, оны өндіріс шығындарын басқарумен тікелей байланыстыра отырып, ерекше анықтама береді: «басқарушылық есеп – менеджерді, ағымды және стратегиялық жоспарлау, ресурстарды тиімді пайдалану және компания мен оның бөлімшелерінің қызметін бағалау мақсатында шешімдер қабылдауға қажет ақпаратпен қамтамасыз ететін, компанияның өнімінің шығындарын басқару тармағы» [2].

Сонымен қатар С. С. Сатубалдин В. Николаевамен берген анықтамасымен, «Компаниядағы басқарушылық есеп - фирманың басқару аппаратын тиімді басқаруды қамтамасыз ету мақсатында, шешім қабылдауға қажетті мәліметтермен қамтамасыз ететін жүйе» [2]. Бұл басқарудың жеке жүйесі емес, шығындарды басқарудың тармағы деген түзету енгізе отырып келіседі.

Қазақ тіліндегі әдебиеттерге келетін болсақ, ең бірінші болып 2002 жылы Т.Тасмағанбетовтың «Басқарушы есеп, стратегиялық жоспарлау және талдау» деп аталатын кітабы жарық көрді. Ол «басқарушы», «басқарушылық шешім» терминдеріне сүйене отырып «басқарушы есебі» терминін енгізді. Ал Қазақстанның жоғарғы оқу орындарының оқу бағдарламаларында «Управленческий учет» пәні «Басқару есебі» деген атаумен оқылады, біз егер оларды синоним терминдер деп есептеуге болатын болса, «Басқарушылық есеп» терминін басшылыққа аламыз.

Т.Тасмағанбетов өзінің монографиясының мақсатын төмендегідей анықтайды: «... бұл еңбекте басқарушы есепті жас экономикалық ғылым (оқу құралы) ретінде жаңаша тұрғысынан көрсетуге талпыныстар жасалып отыр» [10].

Осы жерде басқарушылық есептің экономикалық мазмұны мен мақсатын анықтайды: «бір жағынан, басқарушы есеп - бұл шаруашылық субъектінің ақпараттық жүйесінің бір бөлігі, басқа жағынан, қызметтерді (жұмыстарды) жоспарлау мен шешім қабылдау үшін басшыны қажет ақпараттармен қамтамасыз ету, жедел түрде басқару мен бақылауға көмек беру, белгіленген бағдарламаны орындау барысында шаруашылық субъектінің қызметкерлерін ынталандыру, ұйым ішіндегі басқару аппаратының, жеке қызметкерлердің, бөлімшелердің қызметтерін (жұмыстарын) бағалау мақсатындағы жасалатын іс әрекет.

Осыдан келіп, басқарушы есептің мақсаты болып, өткен құбылыстарды талдау негізінде болашаққа ұсыныстар жасау болып табылады. Міне, сондықтан басқарушы есепті кей кезде болашаққа талдау жасау деп те айтады» [10]. Соңғы сөйлемде осы орайда В.Палий мен Р.Вандер Вил айтқан келесі ой пікір қайталанатын сияқты: «Басқарушылық есептен міндетті түрде болашаққа және істің барысына әсер ету үшін не істеу керек екендігіне көңіл аудару талап етіледі. Өткенді өзгертуге болмайды, бірақ оны болашақта басшылыққа алу мақсатында зерттеуге болады» [6].

Т. Тасмағанбетовтың әдебиеттерде жиі кездесетін басқарушылық есептің экономикалық мазмұнына байланысты: «Сондықтан, авторлардың көпшілігінің жорамалы бойынша, ең қарапайым түрде баяндап жазғанда басқарушы есебі жүйесінің мәні әр түрлі деңгейдегі кәсіпорын басқарушыларының басқару шешімдерді қабылдауы үшін, қажет көлемде сезімталдық тұрғысынан жинақталған ақпараттардан тұрады делінген. Егер бұл тап осындай

мазмұнда болса, онда ол бірден-бір зерттеушілердің пікір таласын туғызбайды» [10] деген пікірімен келіспеуге болмайды.

Басқарушылық есептің мәніне қатысты әр-түрлі көзқарастарға талдау жасай отырып, Т.Тасмағанбетов «... осы күнге дейін нарықтық жағдайда, жарық көрген әдебиеттерде «басқарушы есептің» тұжырымдалған ұғымы жоқ» деген пікірге тоқталады және терминнің экономикалық мазмұнын былайша ашуды ұсынады: «Біздің пікірімізше, басқарушы есебі - бұл экономикалық интегралданған есептеулердің және жиынтық ақпараттық мәліметтерінің негізінде (базасында) кәсіпорындардың қызметтерін белгілі бір бағытқа бағыттау үшін қабылданатын басқарушылық шешімдердің жүйесін жасау» [10].

Қазақстандық есепті-аналитикалық әдебиеттерге талдауды жалғастыра отырып В.В.Радостовецті атамауға болмайды, ол бухгалтерлік есептің отандық мектептерінің негізін қалаушылардың бірі, оның оқулықтары қазіргі кезде кәсіпорында бухгалтерлік есепті жүргізудің теориясы мен тәжірибесінің классикасы болып отыр.

Қаржы ақпараттарын пайданушылардың әр-түрлі топтарының болуы әлемдік тәжірибеде бухгалтерлік есептің біріңғай жүйе түрінде екі бөлікке бөлінуіне алып келді:

- Ішкі және сыртқы пайдалушылар пайдаланатын ақпараттарды қамтитын қаржылық есеп;

- Ішкі пайдалушылардың (менеджерлердің, маркетингтердің және т.б) қажеттіліктерін қанағаттандыратын басқарушылық (өндірістік) есеп» [2]

Одан әрі Ф.Сейдахметованың пікірі бойынша «басқарушылық есеп жүйесі басшыға компанияның қызметін жоспарлау, шешім қабылдау және бақылау үшін ақпараттарды жинақтайды, жіктейді және ұсынады» [2].

Бухгалтерлік есептің тармаққа бөлінуінің қызықты концепциясын «Бухгалтерский учет в зарубежных странах» кітабының авторлары береді. Олардың пікірлері бойынша, алғашқы ақпараттың тағайындалуының өзі есептің түрлерге бөлінуіне негіз болады.

Есептің алғашқы өнімі болып « есеп жүйесінің ішкі құрылымында табылатын, ақпараттардың мазмұнына байланысты дәстүрлі түрде қаржылық, басқарушылық және салықтық есеп бөлінеді, олар есептің жалпы жүйесінің тармағы ретінде немесе жеке жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін» [3].

Есеп әрқашан, оның барлық формалары мен түрлерінде басқару үшін ақпараттарды ұсынады, басқару жүйесінде талдаумен қатар кері байланыс контурын бірге құрады. Бірақ қаржылық есеп өзіне қатысты процесстерді басқарумен шектеледі. Егер басқарушылық есептің мақсаты атқаратын қызметтері, жауапкершілік орталықтары бойынша шығындарды есепке алу және жұмыстар мен қызметтердің өзіндік құнын калькуляциялау болса, онда қаржы есебі кәсіпорынның жалпы қаржылық жағдайы мен тиімділігі туралы мәлімет беруге арналған.

Бухгалтерлік есептің біріңғай жүйесінің құрамдас бөлігі болып қала отырып, қаржы және басқарушылық есеп бірдей белгілерге ие, өйткені кәсіпорын қызметінің нәтижелерін анықтауға арналған және кірістермен, шығындар, активтермен, міндеттемелер және ақшалай қаражаттардың қозғалысымен байланысты, біріңғай бастапқы құжаттарды пайдаланады және шешім қабылдауға арналған.

Бірақ, келесі жағынан есептің осы екі түрі әр-түрлі. Біріншіден, олар мәліметтерді әр-түрлі пайдаланушылар үшін құрады. Екіншіден, қаржы есебінде шығындар жалпы сомда қарастырылады, ал басқарушылық есеп шығындар әрекеті (шығындардың қызметтің көлеміне байланысты өзгеруін) мен қабылданатын шешімдерге байланысты шығындардың өзгеру тенденциясын бақылайды, шығындарды арнайы бағдарлама бойынша бақылауды жүзеге асырады.

Қаржылық есепте синтетикалық (жиынтық) көрсеткіштер құрылады, басқарушылық есепте аналитикалық мәліметтер бөлшектеудің әр-түрлі дәрежесінде анықталады. Қаржы есебі өткен құбылыстар туралы мәліметтерді қамтиды, ал басқарушылық есеп болашақта (осындай болжау өткен мәліметтерге негізделсе де) болуы мүмкін жағдайларды негізге алады.

Басқарушылық есептің міндеттері қызметі және шекарасы кәсіпорын типіне, қызмет түрі мен басқару мақсатына тәуелді болады.

Басқарушылық есептің экономикалық мазмұны төмендегідей: «Басқарушылық есеп – бұл басқару қызметін тиімді атқаруға, атап айтқанда, шешім қабылдау, жоспарлау, талдау, бағалау, бақылау мен реттеуге қажетті ақпаратпен қамтамасыз ететін, басқарудың жалпы жүйесіне жекеленген және интеграцияланған бухгалтерлік есептің бөлігі.

Бұл процесс фирма ішінде өздерінің қызметін атқару үшін басқарушылық аппаратқа қажетті мәліметтерді теңдестіруді, өлшеуді, жинауды, жүйелеуді, талдауды, дайындауды, интерпретациялауды, беру мен қабылдауды қамтиды».

Біздің пікірімізше басқарушылық есептің мақсаты фирманың ішкі пайдаланушыларына, жедел және ағымды, сонымен қатар кәсіпорынның болашақ дамуы сипатында оптималды шешімдерді қабылдау үшін, ақпаратты дайындау және уақтылы беру болып табылады.

Басқарушылық есептің міндеттерін анықтаудың әр – түрлі тәсілдерін салыстырмалы талдауға келсек, онда барлық авторлар үшін уақыт өткен сайын басқарушылық есеп міндеттері шеңберінің кеңейгені дау туғызбайды.

Бірқатар елдерде «шығындар есебі» түсінігі, мысалы ТМД елдерінің есепті-аналитикалық әдебиеттері мен тәжірибесіне қарағанда, кең көлемде қарастырылады және осыған орай олар шешетін тапсырмалар шеңбері де кең. Бұл түсінік тек құжаттауды, шоттарда нақты жұмсалған шығындарды сипаттау және өнімнің калькуляциясын жасау түсініктерін ғана емес, сонымен қатар ішкі басқару бойынша стратегия мен тактиканы мәліметпен қамтамасыз етуді де қамтиды. Кей кезде мұндай есеп өндірістік есеп ретінде болады.

Біздің пікірімізше, басқарушылық есептің алдында тұрған міндеттерді шартты түрде екі топқа бөлуге болады, бұл бухгалтерлік есептің осы тармағының қалыптасу және даму ерекшеліктеріне байланысты.

Міндеттердің бірінші тобы әлемнің экономикалық дамыған елдерінде бухгалтерлік есептің қалыптасуы калькуляциялық (өндірістік) есеп базасында жүргізілді, сондықтан оның негізгі мазмұнын өндірістегі шығындардың есебі мен өзіндік құнды калькуляциялау құрайды.

Академик С. Сатубалдин былай дейді: әлемдік тәжірибеге сүйенсек, кәсіпорынды тиімді басқарудың мәні артқан сайын, өндіріс шығындарының есебі мен өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау (өндірістік есеп) басқарушылық есепке өзгереді [1]. Және Чарльз Хорнгреннің көзқарасы бойынша «басқарушылық есеп өндірістік есептің көптеген кемшіліктерін жойды, осы есеп әсер ете алатын, шешімдерді пайдаланудың потенциалды мүмкіндіктері анықталады» [4].

Сондықтан да басқарушылық есептің алдында тұрған міндеттердің бірінші тобына, өндірістік есептің құрамына енетін, келесі міндеттерді енгізуді ұсынамыз:

- Шығындарды, олардың пайда болған орны бойынша есепке алу;
- Нормаларды, нормативтерді, стандарттарды жасау және олардың орындалуын бақылау;
- өнімнің (жұмыс, қызмет) нақты өзіндік құнын анықтау, белгіленген нормалардың нормативтерден, стандарттардан ауытқуын анықтау және талдау;
- аяқталмаған өндірісті бағалау;
- өнімнің жекелеген түрлерінің өзіндік құнын және оларды өткізу нәтижелерін калькуляциялау;
- ішкі өндірістік есеп беру жасау.

Міндеттердің екінші тобы, басқарушылық есептің, басқару процесі мен есеп процесін байланыстыратынымен шартталған, кәсіпорынды басқару қызметін тиімді атқаруды қамтамасыз етеді. Осы жағдайларды есепке ала отырып, бұл топ, біздің пікірімізше келесі міндеттерді қамтуы керек:

- ✓ жауапкершілік орталықтары, құрылымдық бөлімшелер, қызмет сегменттері және т.б. бойынша шығындарды теңдестіру, өлшеу, тіркеу, жинау, жүйелеу, бағалау және талдау.
- ✓ кәсіпорынның құрылымдық бөлімшелерінің, сегменттердің, жауапкершілік орталықтарының және т.б. шығындары, өндіріс көлемдері және өнімді өткізуі, тұтынылған

ресурстар мен тиімді жұмыстары туралы смета мен ішкі есеп беруді жасау;

✓ пайдаланушылардың әр-түрлі топтарының сұрауы бойынша мәліметтерді жинақтау, жіктеу негізінде және есеп түрлері (қаржы, басқарушылық, салық) бойынша есеп берулерді ұсыну;

✓ шығындар, сату көлемі мен кәсіпорынның пайдасы арасындағы қатынасты талдау;

✓ бағыттар, бөлімшелер, сегменттер, жауапкершілік орталықтары және т.б. бойынша қызмет (жұмыс) нәтижелерімен кірісті жоспарлау, есепке алу және талдау;

✓ есеп әдістемесі, екі қайтара жазу қағидасы мен бухгалтерлік шоттарды пайдалану негізінде фирма ішінде бухгалтерлік жоспарлау. Осындай жоспарлаудың нәтижесі кәсіпорын болашақ дамуының параметрлерін есептеу болып табылады, олар бухгалтерлік баланста, қаржы нәтижелерінің есебінде, ақшалай қаражаттардың қозғалысының есебінде болжау көрсеткіштері түріне жинақталады және т.б.

Осылайша, қоғам қызметі күрделенген сайын есеп те күрделенеді, қоғамның әрбір даму кезеңіне тән есептің өз жүйесі қалыптасады, оның жаңа тармақтары пайда болады. Дәстүрлі түрде, есептің ішкі тармақтарға бөлінуі, қалыптасу процесінде қаржы және басқарушылық есеп қалыптасуына әкелді, ол ең алдымен, осы есептің түрі жасайтын мәліметтерді «сатып алушылармен» шартталған. Салық есебіне келсе, ол заң органдарының қалауы бойынша, салық жүйесінің өнімі ретінде жасанды бөлінді, оның болашағы – ғылыми негіздемеде.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1 Сатубалдин С.С. Учетные системы транзитной экономики.- Алматы: GAUNAR, 2003.- 206 с.

2 Бухгалтерский учет в зарубежных странах. Учебник. /Я.В.Соколов, Ф.Ф.Бутынец, Л.Л.Горецкая, Д.А.Панков. отв.ред.Ф.Ф.Бутынец.-М.:ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-664 с.

3 Ивашкевич В. Б. Бухгалтерский управленческий учет: Учеб.для вузов. -М.:Юристъ, 2003.- 618 с.

4 Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. Пер. С англ./ под ред Я.В. Соколова.-М.: Финансы и статистика, 2000.- 465 с.

5 Управленческий учет /Под ред. В.Паля Р.Вандер Вила. -М.: ИНФРА-М, 1997.- 658 с.

6 Нидлз Б. и др. Принципы бухгалтерского учета / Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д.Колдуэлл: пер. С англ./ Под ред. Я.В. Соколова.- 2-е изд., стереотип.- М.: Финансы и статистика, 2000.- 425 с.

7 Скоун Т. Управленческий учет. / Пер. См англ. Под ред. Н.Д. Эриашвили. -М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997.-623 с.

8 Ткач В.М., Ткач М.В. Управленческий учет: Международный опыт.-М.:Финансы и статистика, 1994.-758 с.

9 Тасмағанбетов Т.А. Басқарушы есеп, стратегиялық жоспарлау және талдау. Оқу құралы. - Алматы: Дәуір, 2002.-568.

Реферат

Кәсіпорындағы басқару есеп жүйесіндегі калькуляциялаудың жеке ғылыми-әдістемелік және ұйымдастырушылық-әдістемелік, талдау және пайданың есепке алу мәселелерінің жеткіліксіз өнделмеуі, басқару есебін енгізу жағдайындағы өнімнің өзіндік құнын құру, анықтау, пайданы есепке алу және оларды талдау мақсатын, міндетін, құрылымын және оның зерттеу жұмысының негізгі бағыттарын айқындайды.

Summary

Defines the goals, objectives, structure of calculation in the accounting system of management at the enterprise and the main directions of its research work in the conditions of insufficient development of individual scientific and methodological and organizational and methodological problems of calculation, analysis and accounting of profit, formation, determination of the cost of production in the conditions of implementation of management accounting, profit accounting.

НАРЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙДА КӘСІПОРЫННЫҢ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛКІН БАҒАЛАУ

Ермек Ж.Е.- 18.554 топ магистранты
Ғылыми жетекшісі: к.э.н., доцент Телагусова Э.О.
Магистрант Халықаралық Бизнес Университеті
Алматы қ., Қазақстан

Андатпа

Жылжымайтын мүлік жөніндегі агенттіктер мен олардың клиенттері шешетін әр түрлі тұрғын үй проблемаларын сипаттау қиын. Алайда барлық операцияларды 5 негізгі топқа бөлуге болады:

1. Жекешелендірілген бөлмелер мен пәтерлерді сатып алу және сату;
2. Жекешелендірілген объектілерді қосымша сатумен сату;
3. Коммуналдық пәтерлердің тұрғындарын орналастыру;
4. Жекешелендірілмеген объектілермен жұмыс;
5. Пәтерді немесе бөлмені жалға алу;

Мүлікті салыстырмалы бағалау әдісі жақында жасалған мәміле туралы ақпаратқа негізделген. [1.2] Ол нарықтағы ерекше нысандармен және бірегейлікпен бағаланатын мүлікті салыстыру арқылы жасалған. Бұл тәсіл салыстырмалы деп аталады, өйткені ол сатуды салыстыруға негізделген. Ол нарық деп аталады, өйткені ол нарықтағы мәмілелер туралы ақпаратқа негізделген.

Мүлікті бағалаудың тағы екі әдісі бар:

- сәттілік; - шығын

Олар нарықтан ақпарат алады. Алдымен, орташа мерзімді жалдау ақысы туралы ақпарат алыңыз. Шығындарға негізделген тәсіл материалдар мен жұмыс күшінің нарықтық бағасы, жалдау ақысы және салалық үстеме шығындар туралы ақпаратты пайдаланады. Салыстырмалы тәсілде мақсаттарға, объектілерге және нақты жағдайларға байланысты 3 негізгі әдіс қолданылады.

1. Аналогтар компаниясы
2. Мәміле әдісі
3. Салалық коэффициенттер әдісі

Ұқсас компания әдісі немесе капитал нарығы әдісі ашық қаржы нарығында қалыптасқан бағаны қолдауға негізделген. Мәміле әдісі тұтастай алғанда кәсіпорынның бақылау пакетін сатып алу бағасына бағытталған.

Салалық коэффициенттер әдісі немесе салалық қатынастар әдісі. Бұл баға мен белгілі бір қаржылық критерийлер арасындағы ұсынылған қатынасты қолдануға негізделген. Бизнесі бағалауға салыстырмалы тәсіл ақпараттың екі түрін қолдануға негізделген.

- нарық туралы ақпарат

- қаржылық ақпарат

Нарықтық ақпарат бағалаушы компанияның акцияларына ұқсас акцияларды сатып алу-сату бағалары туралы ақпаратты ұсынады. Қаржылық ақпарат, әдетте, қаржылық есептілікке қосымша, сонымен қатар салыстырмалы салыстыруға, түзетуге және сәйкестендіруге мүмкіндік беретін қосымша ақпаратпен қамтамасыз етіледі.

Түйін сөздер: мүлік құны, бағалау тәсілі, жылжымайтын мүлік, сату, сатып алу, шығындық әдіс, салыстырмалы тәсіл, капиталдандыру, риэлтер, бағалаушы.

Аннотация

Трудно описать различные жилищные проблемы, которые решают агентства недвижимости и их клиенты. Однако все операции можно разделить на 5 основных групп:

1. Покупка и продажа приватизированных комнат и квартир;
2. Продажа приватизированных объектов с дополнительной продажей;
3. Проживание жителей коммунальных квартир;
4. Работа с неприватизированными объектами;
5. Снять квартиру или комнату;

Метод сравнительной оценки имущества основан на информации о недавней сделке. [1.2] Это делается путем сравнения свойств, которые ценятся на рынке, с уникальными объектами и уникальностью. Этот подход называется сравнительным, потому что он основан на сравнении продаж. Он называется рынком, потому что основан на информации о сделках на рынке.

Есть два других метода оценки имущества:

- удаchi
- расходы

Они получают информацию с рынка, во-первых, информацию о среднесрочной арендной плате. Подход, основанный на затратах, использует информацию о рыночных ценах на материалы и рабочую силу, арендную плату и накладные расходы отрасли. Сравнительный подход использует три основных метода в зависимости от целей, объектов и конкретных обстоятельств.

1. Аналоговая компания
2. Способ транзакции
3. Метод отраслевых коэффициентов

Подобный метод компании или метод рынка капитала основан на поддержании цен на открытом финансовом рынке. Метод транзакции, как правило, ориентирован на цену покупки контрольного пакета акций предприятия.

Метод отраслевых отношений или метод отраслевых отношений. Он основан на использовании предлагаемой взаимосвязи между ценой и определенными финансовыми критериями. Сравнительный подход к оценке бизнеса основан на использовании двух типов информации.

- информация о рынке;
- финансовая информация

Рыночная информация предоставляет информацию о ценах покупки и продажи акций, которые оцениваются оценщиком. Финансовая информация обычно предоставляется в дополнение к финансовой отчетности, а также дополнительная информация, которая позволяет проводить сравнительное сравнение, корректировку и идентификацию.

Ключевые слова: стоимость имущества, метод оценки, недвижимость, продажа, покупка, метод стоимости, сравнительный подход, капитализация, риэлтор, оценщик.

Annotation

It is difficult to describe the various housing problems that real estate agencies and their clients solve. However, all operations can be divided into 5 main groups:

1. Buying and selling privatized rooms and apartments;
2. Sale of privatized objects with additional sale;
3. Accommodation of residents of communal apartments;
4. Work with non-privatized facilities;
5. To rent an apartment or room;

The property valuation method is based on information about a recent transaction. [1.2] This is done by comparing the properties that are valued in the market, with unique objects and uniqueness. This approach is called comparative because it is based on a comparison of sales. It is called the market because it is based on information about transactions in the market.

There are two other methods of valuing property:

- good luck;
- costs

They get information from the market, firstly, information about the medium-term rent. A cost-based approach uses information on market prices for materials and labor, rents and industry

overheads. The comparative approach uses three main methods depending on the goals, objects and specific circumstances.

1. Analog company
2. Transaction Method
3. The method of industry coefficients

A similar company method or a capital market method is based on maintaining prices in the open financial market. The transaction method is usually focused on the purchase price of a controlling stake in the enterprise.

The method of industry relations or the method of industry relations. It is based on the use of the proposed relationship between price and specific financial criteria. A comparative approach to business valuation is based on the use of two types of information.

- market information
- financial information

Market information provides information on the purchase and sale prices of shares, which are evaluated by the appraiser. Financial information is usually provided in addition to the financial statements, as well as additional information that allows for comparative comparison, adjustment and identification.

Keywords: property value, valuation method, real estate, sale, purchase, value method, comparative approach, capitalization, realtor, appraiser.

Кәсіпорында жылжымайтын мүлік объектісін ең жақсы және ең тиімді пайдалану қағидаты негізгі үш топтың қағидаттарының синтезі. [9] Ол бағалаушыға жылжымайтын мүлік объектісін пайдаланудың ықтимал нұсқаларынан ең жақсы және ең табысты нұсқаны анықтауға және оны бағалау үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл принцип жер учаскесін бағалауды көздейді, өйткені ол еркін болса (яғни Объектіні бағалау кезінде бірінші кезекте жер учаскесінің ең көп табыстылығы туралы, содан кейін барлық жылжымайтын мүлік объектісінің кірістілігі туралы). Бұл ретте Жылжымайтын мүлік объектілерін пайдаланудың тек нұсқалары ескеріледі.:

- біріншіден, заң нормаларына сәйкес келеді;
- екіншіден, іске асырылуы физикалық тұрғыдан болуы мүмкін;
- үшіншіден, қаржы осуществимы;
- төртіншіден, жылжымайтын мүлік объектісінің ең жоғары құнын (экономикалық тиімділік) қамтамасыз етеді.

Нысан үшін ең жоғары баға төленуі мүмкін пайдалану нұсқасы таңдалады. Егер учаске құрылыстардан бос болса, онда жер учаскесін пайдаланудың неғұрлым тиімді нұсқасына сүйене отырып, бағалаушы қандай объектіні салу қажеттігін анықтайды. Егер учаскеде құрылыс болса, онда бағалаушы учаскенің құнын осы құрылыс құнының шамасына ұлғайтуды немесе жер учаскесін пайдаланудың таңдап алынған нұсқасы кезінде осы құрылысты бұзу жөніндегі шығындардың шамасына азайтуды анықтайды. [11.12]

"Ең жақсы және неғұрлым тиімді пайдалану қағидаты" жылжымайтын мүлік объектісінің құнына әсер ететін түрлі факторларды талдау үшін тұжырымдамалық үлгі болып табылады. Бұл модель жылжымайтын мүліктің құнына әсер ететін физикалық, заңды, әлеуметтік және экономикалық сипаттағы маңызды факторларды қарастырады, яғни барлық бағалау принциптері арасындағы байланыстырушы буын болып табылады. Ең жақсы және ең тиімді пайдалану бағалау кезінде ең ықтимал және рентабельді ретінде анықталады. Бұл жер учаскесін және онда орналасқан құрылыстарды пайдалану, ол бүгінгі күні немесе жақын болашақта барынша жоғары қайтарымды қамтамасыз етеді. Талдау екі бөлікке бөлінеді: жердің бос учаскесін оңтайлы пайдалану және құрылыстары бар учаскені оңтайлы пайдалану. [14]

Бос учаскені талдау оны пайдаланудың ең тиімді нұсқасын анықтау үшін, бар жерге тұйықтамай жүргізіледі. Бағалаушы болжамды пайдалану мерзімін, тікелей ортаның реакциясын, сондай-ақ егер бар болса, өндірістік жақсартулардың үлесін назарға алуы тиіс.

[5.6] Талдау шеңбері заңмен рұқсат етілген пайдалану нұсқаларымен шектелуі, сондай-ақ физикалық рұқсат етілген мүмкіндіктерді ескеруі тиіс. Сондай-ақ, аймақтық шектеулер мен иеленушінің құқығын шектеу маңызды, олар назарға алынуы тиіс.

Уақыт өте келе оңтайлы пайдалану туралы түсінік орын алған өзгерістерге байланысты өзгеруі мүмкін. Жанданған трассада орналасқан Мотель ғимараты, егер Республикалық маңызы бар жаңа тас жол одан тыс төселген болса, қайта бейіндеуді талап етуі мүмкін. Жабылатын техникалық қызмет көрсету станциялары қоректендіру кәсіпорны ретінде пайдаланылуы мүмкін. Фермер учаскелері фермадан гөрі демалыс аймағы немесе жеке әуежай ретінде тиімді пайдаланылуы мүмкін.

Кәсіпорын мүлкінің нарықтық құнын бағалаудағы негізгі тәсілдер мен әдістеріне тақталсақ, Бағалау объектісінің нарықтық құнын айқындау кезінде типтік сатып алушы мен типтік сатушының мінез-құлқы үлгілейді, олардың әрқайсысы осы объектімен жасалған мәміледен барынша жоғары пайда алу мүмкіндігіне алаңдаушылық білдіреді. Ең жоғары пайда: сатушыда - мәміленің ең жоғары бағасымен, сатып алушыда – оны сатып алғаннан кейін объектінің ең жоғары табыстылығымен байланысты болады. Осыған байланысты бағалау объектісін ең жақсы және неғұрлым тиімді пайдалану (ННЭИ) қағидаты шешуші болып саналады және оны бағалау рәсімдерінде есепке алу қажеттілігі күмәнданбайды.

Ең алдымен, әлеуметтік маңызы бар объектілерді (жылжымайтын мүлік, кәсіпорындар) бағалау кезінде жалпы қоғам үшін пайдаланудың қаралатын нұсқаларының қолайлылық шарттарын орындауды қамтамасыз ету қажеттігіне назар аударамыз (нәтиженің сандық сипаттамасын болжамайтын "ең жақсы" пайдалану критерийі қолданылады). Әлеуметтік қолайлы нұсқалардан бұдан әрі "неғұрлым тиімді" – барынша табысты нұсқасы таңдалады (функцияны таңдауды ғана емес, сондай-ақ таңдау нәтижесінің сандық сипаттамасын негіздейтін критерий қолданылады). Жылжымайтын мүлік үшін бұл, мысалы, аймақтандыру ережелерімен және әлеуметтік қажеттіліктермен жол берілетін сауда функциясын таңдау, ең жақсысы ретінде мекеменің түрін (санатын), ғимаратты жоспарлау мөлшері мен сипатын, осы функцияның ең жоғары тиімділігін (кірістілігін) қамтамасыз ететін жалға алушылардың азық-түлік гаммасы мен пулын таңдаумен қолдау көрсетілуі тиіс дегенді білдіреді. Осыған байланысты американдықтар ұсынған "ең жақсы және ең тиімді пайдалану" (бұдан әрі-ННЭИ) сөз тіркесін пайдалануында қалдыру орынды. Алайда, "highest and best use analysis" американдық "highest and best use analysis" әріптік аудармасынан кейін пайда болған "ең жақсы және ең тиімді пайдалануды талдау..." деген сөз тіркесінің орнына "нұсқаны таңдау мақсатында талдау ..." деп жазу керек немесе оңайырақ – бағалау объектісін ең жақсы және ең тиімді пайдалану нұсқасын таңдау (ең жақсы таңдалатын әр түрлі нұсқалар талданады).

ННЭИ қағидаты жылжымайтын мүлік объектісінің нарықтық құнының ұғымын анықтау үшін негіз қалаушы ретінде танылатынын (американдық ғана емес, сондай-ақ халықаралық, еуропалық және отандық стандарттар) атап өтеміз.[15.16] Алайда, бұл қағидатты бизнестің нарықтық құнын айқындау кезінде де қолдану қажеттігін ескеру қажет. Мұнда ННЭИ нұсқасын таңдау алгоритмі, егер акциялардың бақылау пакеті (және 100%) бағаланса (нарықтың және әлеуетті сатып алушылардың қалауына бағдарланса), және ішінара – миноритарлық пакетті бағалау кезінде (компанияның директорлар кеңесі мен менеджментінің барлық ниеті – оның ішінде бағалаушының ұсынысы бойынша қабылданған ниеті ғана ескеріледі) толық көлемде іске асырылады. Бизнесті бағалау тәжірибесінде кездесетін әлеуетті оң салдарларды атап өту:

- * бизнес өнімдері мен өткізу нарықтарын әртараптандыру (жаңа түрлерін өндіруді жоспарлау және өндірілетін тауарлар мен қызметтердің параметрлерін жақсарту, Нарықтардың жаңа аумақтық және өнім сегменттеріне шығу ниеті),

- * өндіріс факторларын дамыту (жаңа құрылыстар құру, жабдықтарды жаңарту, персоналды дамыту),

- * ұйымдастырушылық және технологиялық инновациялар (басқару жүйесінде белгіленген өзгерістер, жаңа технологияларды әлеуетті перспективалы енгізу),

* бизнесті қайта құрылымдау (компаниялардың бірігу, сіңіру, бөліну, холдинг құру, бөлімшелерді дербес кәсіпорындар етіп қайта құру, филиалдар мен еншілес компаниялар құру мүмкіндіктері) •

Бизнесті бағалау нәтижелері үшін маңызды болған мысал үшін көрсетеміз (бағалау объектісі құнының ұлғаюымен):

* менеджмент жоспарлаған және бағалаушылар есепке алған нан-тоқаш комбинаты, кірпіш зауыты, Ағаш өңдеу кәсіпорны өнімдерінің ассортиментін өзгерту;

* бағалаушы ұсынған және менеджмент қабылдаған Шағын кәсіпорынның өндірістік бөлімшелерінің нығаюы - жалға беру үшін үй-жайларды бөле отырып (қосымша табыс алу мақсатында);

* ірі кәсіпорын менеджменті іске асырған жалға беру үшін үй-жайлардың бір бөлігін босату (30% - ға жуық) ;

* бағалаушы ұсынған және менеджмент қабылдаған Шағын кәсіпорын қызметкерлерінің штат кестесін өзгерту;

* менеджмент жоспарланған және бағалаушы есепке алған логистикалық кешен құрамында жаңа қойма ғимаратының құрылысы;

* бағалаушы ұсынған қарыз қаражатын немесе лизингті пайдалана отырып, кәсіпорынды техникалық қайта жабдықтау нұсқаларын салыстыру;

* ірі кәсіпорынды екіге бөлу (бір-негізгі құралдардың иесі - "үй шаруашылығы", екінші - өндірістік ұжым – "фирма", негізгі құралдарды "үй шаруашылығынан" жалға алатын) •

Жақсартулардан бос немесе қалай Бос (жылжымайтын мүлік объектісінің құрамында) жер учаскесінің нарықтық құнын анықтай отырып, бағалаушы оны пайдаланудың ықтимал нұсқаларын:

* теңгерім (функциялар жиынтығы және жиынтығы Социум қажеттіліктерімен үйлеседі),

• экономикалық бөлу (осы пайдалануды кеңістіктік және уақытша бөлу кезінде учаскені пайдалану тиімділігінің тәуелділігі зерттеледі),

* экономикалық өлшем (бірнеше учаскелерді қосу кезінде әрбір учаскенің құнының ұлғаюы немесе көрші учаскені жобаға қосу кезінде бағаланатын учаскенің құнының ұлғаюы мүмкін •),

* ұлғаятын және азаятын қайтарым (жер учаскесі құнының ғимараттың биіктігінен тәуелділігі барынша көп – Эр функция үшін өз),

* бәсекелестік (көрші жер учаскелерінің меншік иелері бірдей функцияларды іске асыруды жоспарлай алады) •

Жер учаскесінде (еркін немесе еркін) сату үшін қарастырылатын функциялар жиынтығы Үлкен емес: кеңсе, сауда, қонақ үй, тұрғын, Өндірістік, қойма. Әрбір функцияға арналған ғимараттардың параметрлері көрсетілген принциптерге және қала құрылысы шектеулеріне сәйкес өзгереді. Бұл ретте жақсартуларды бұзудың нақты мүмкіндігіне немесе орындылығына қарамастан, жер учаскесі үшін талдау еркін міндетті болып табылады: Бірыңғай объектіні бағалауда шығындық тәсілде жер учаскесінің нарықтық құны еркін учаске ретінде ННЭИ нұсқасында айқындалады, ал осы учаске құнының шамасы арасындағы айырма ННЭИ нұсқасында және ағымдағы пайдалануда нарықтың қазіргі заманғы артықшылықтарына толық көлемде сәйкес келмейтін жақсартулардың сыртқы ескіруі ретінде қарастырылады ([3] қараңыз).

Бар жақсартулары бар учаскенің ННЭИ нұсқасын таңдау кезінде объектіде пайдалануға әлеуетті Пайдалы функциялар саны жерді пайдалану нұсқаларын талдау кезінде қарағанда әлдеқайда көп. Соңғы бір объектінің ННЭИ нұсқасын таңдау кезінде қолданыстағы құрылыстың әртүрлі үй-жайларында, сондай-ақ әлеуетті пайдалы және жапсарлас құрылыстар мен қондырмалар құруға жоспарланған функциялардың көптеген комбинациялары қарастырылуы мүмкін. [17]

Белгілі болғандай, ННЭИ нұсқасын таңдау бірінші жер учаскесі үшін, содан кейін жақсартулары бар учаске үшін функцияларды толық жинаудан төрт кезеңде жүзеге

асырылады. Бірінші кезеңде көрсетілген жиынтықтан үш деңгейдегі заңды қарсы көрсеткіштері бар функциялар бөлінеді:

- заңдарға сүйенетін заңдармен немесе заңға тәуелді актілермен тыйым салынған), * заңдарға сүйенбейтін атқарушы билік органдарының өкімдеріне қайшы келетін (осы функциялар бойынша тыйымдарды еңсеру мүмкіндігі зерттеледі - елді мекеннің атқарушы билігі үшін экономикалық негіздеумен жерді пайдалану мен жақсартудың жаңа нұсқасының артықшылығын және бағалау объектісінің меншік иесі үшін қосымша шығындарды бағалай отырып),

- * қоғамның қарсылығын тудыруы мүмкін (наразылықтарды еңсеру мүмкіндігі – халық үшін "өтемақы" игіліктерін өндіру шығындарын бағалай отырып зерттеледі) •

Тыйым салулар мен наразылықтарды еңсеру мүмкіндігі Тапсырыс беруші заңгерлерінің немесе консультанттардың қатысуымен зерделенеді және көп жағдайда оң шешімнің ықтималдығын және қосымша шығындардың мөлшерін бағалай отырып (барлығы тәуекелдерді ескере отырып және, әрине, осы іс - әрекеттерді бағалауға мүдделі тапсырыс берушінің қолдауымен) табысты болжанады. [18]

Талдаудың екінші кезеңінде қалған тізімнен учаскенің шектеулі мүмкіндіктеріне және жақсартуларға байланысты іске асырылуы қиын болуы мүмкін функциялар таңдалады (учаскенің көлемі аз, геологиялық сипаттағы немесе рельефтің тегіс емес мәселелері, үй-жайлардың көлемі аз, ...бар). Одан әрі қараудан кемшіліктерді жоюдың еңсерілмейтін қиындықтарынан іске асырылуы мүмкін емес болатын функциялар алынып тасталады, бірақ іске асырылуы қосымша шығындар есебінен мүмкін болатын функцияларды талдау үшін (тәуекелдерді ескере отырып) қалады (жер учаскесінің мөлшерін ұлғайтуға болады, көршісінен алаңның жетіспейтін бөлігін, рельефтің тегіс еместігін сатып ала отырып, бейінді мердігерлерді тарта отырып, түзетуге болады,...).

Талдаудың үшінші кезеңінде іске асырылуы салынған капиталды толық қайтаруды және U_{gf} тәуекелсіз ставкасына тең нормамен капиталға кірісті қамтамасыз ете алмайтын қалған функциялардан алынып тасталады (бұдан әрі талдау үшін іске асырылуы экономикалық тұрғыдан орынды болатын функциялар ғана қалдырылады, яғни U_{gf} тең қайтарым нормасы кезінде $NPV > 0$ шарты орындалады). Бұл кезеңде қалған функциялардың қаржылық жүзеге асырылуы қосымша тексеріледі: соңғылардың тізбесінен іске асырылуы үшін қолайлы шарттарда қарыз қаражатын дәл ала алмайтын функциялар алынып тасталады (қаржы левередж феноменінің болуынан кредит бойынша пайыз ставкасы, капиталға қайтарудың жалпы нормасының аз болуы кезінде қарыз қаражатын тартпай жылжымайтын мүлік объектісін сатып алудың немесе құрудың орынсыздығы қажет).

Соңында, талдаудың төртінші кезеңінде қалған тізбеден іске асырылуы (жоғарыда аталған барлық қосымша шығындарды шегергенде) жобаның ең жоғары кірістілігін және болжанатын нәтиже сенімділігінің қолайлы деңгейінде объектінің ең жоғары құнын қамтамасыз ететін функциялар қалдырылады. Соңғысы ҒЭЖ нұсқасын түпкілікті таңдау кезінде болашақ кірістердің ағымдағы құны капиталға беру нормаларында ғана емес (әрбір функциялар үшін өз), сондай-ақ ерекшеліктері дисконттау ставкаларының құрылымындағы тәуекелдер үшін сыйақылармен ескерілмейтін жобаның даму сценарийлерінде де есептелетінін білдіреді (қаржыландыру көздерінің сенімділігін қамтамасыз ете отырып, объектінің физикалық кемшіліктерін жою жобаларын іске асыруға байланысты тәуекелдер). ҒЭЖ нұсқасын таңдау туралы түпкілікті шешімді бағалаушы негіздейді және қабылдайды (бұған тапсырыс берушінің алдын ала келісімін алу шарты туралы сөз сөйлеуге де болмайды). Бұл ретте бағалаушы белгісіздік жағдайлары үшін (қауіптілік көрсеткіштерін ескере отырып – сценарийлердің ықтималдығы туралы ақпарат болмаған кезде) және тәуекел жағдайлары үшін (егер сценарийлердің ықтималдығын бағалау мүмкіндігі бар болса, маңыздылық көрсеткіштерін ескере отырып) критерийлерге сүйенеді. [19.20]

Талдаудың қарапайым нұсқасында жобаны дамытудың оптимистік, ықтимал және пессимистік сценарийлері - NPV күтілетін мәнін және ол үшін сенімді интервалды (стандартты ауытқуды) анықтай отырып, осы сценарийлердің ықтималдылығын сараптамалық

бағалай отырып қарастырылады. ННЭИ ретінде опция таңдалады, ол үшін NPV шамасы ең аз (немесе басқа нұсқалармен салыстырылатын) сенімгерлік интервалда (стандартты ауытқулар) ең жоғары. Бұл сценарийлердің ықтималдығын бағалау мүмкіндігі болмаған жағдайда, нұсқаны таңдау Вальд пен Сэвидж критерийлерін немесе Имитациялық модельдеу әдістерін пайдалана отырып жүзеге асырылады-енді тек оптимистік және пессимистік сценарийлер негізінде ғана. Бизнестің (компанияның) құнын бағалау батыс және қазақстандық әдістемелер бойынша жүргізіледі. Біздің елде компаниялар мен фирмалардың тәуелсіз меншік иелері пайда болуына қарай, олардың капиталының нарықтық құнын анықтау қажеттілігі аса өткір болып отыр. Сонымен қатар, тәжірибе көрсетіп отырғандай, қазіргі уақытта қолданылатын компанияны олардың мүлкінің құны бойынша бағалау әдістері жетілдірілмеген, өйткені олар іс жүзінде тек меншікті құруға арналған шығындарды ғана бағалайды. Алайда барлық бағалар, ең алдымен, компания акционерлер (әлеуетті акционерлер) үшін ашық болып табылатын алғышарттарға негізделген, компания менеджменті оның мүддесінде жұмыс істейді және ұсынылатын қаржылық есептілік қаралып отырған компаниядағы істердің нақты көрінісі болып табылады. Бизнес инвестициялық тауар болып табылады, өйткені оған салымдар қаражатты қайтару және болашақта тәуекелдерді жабу мақсатында жүзеге асырылады. Бизнес шығындары мен одан кіріс алу уақыты әр түрлі. Күтілетін пайда сомасы белгісіз, ал бағалау кезінде жеткілікті ықтимал сипатқа ие екенін ескеру қажет, сондықтан да инвестор сәтсіздік тәуекелін ескеруі керек – салынған инвестициялар ұшуда немесе қайтады, бірақ барлық тәуекелдерді бітемейді. Егер бизнес өз табыстылығы бойынша оларды алу уақытын ескере отырып, оны сатып алуға кеткен шығыстардан аз болса, онда ол инвестициялық тартымдылығын жоғалтады. Осылайша, бизнесті бағалау кезінде инвестор алатын болашақ табыстың ағымдағы құны нарықтық құн болып табылады.

Қазақстандағы қазіргі бағалау тәжірибесін талдау бағаланатын объект құнының қорытынды шамасы ретінде үш негізгі әдіспен алынған құнның Қарапайым орташа арифметикалық көрсеткіштерінің қолданылатынын көрсетеді. Бірақ бұл көрсеткіштерді орташаландыру нақты нарықтық құнды көрсетпеуі мүмкін нәтижеге әкеледі, өйткені әдістерге жүргізілген талдау әрбір әдістің бағалау объектісінің нақты қарастырылатын түріне қатысты өзінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар екенін көрсетті.

Бизнестің (компанияның) құнын бағалау әр түрлі жағдайларда нарықтық экономикада жиі жүзеге асыруға тура келетін қызмет болып табылады. Ол банкроттың-компаниясын сатуға жататын бағалауда да, қалыпты жұмыс істейтін ашық акционерлік қоғамның қандай сомаға жаңа акциялар шығаруға құқығы бар екенін анықтаған кезде де және кез келген акционерлік қоғам одан шығатын акционерлердің акцияларын сатып алуға тиіс бағаны есептеген кезде де айналысуы қажет. [21.22]

Бұл ретте, нарықтық экономикасы бар қандай ел туралы сөз болып отырғандығы маңызды емес. Бұл әмбебап және қолданыстағы заңнамаға сәйкес Қазақстанға да қатысты. Ең кең мағынада компанияның құнын бағалау мәні екі есе түсініледі.

Оның алғашқы түсінігі қазіргі таңда біздің елімізде бизнес құнын заңды тұлға ретінде компанияның бағалауы ретінде бағалауды түсінуге әкеледі. Мұндай тәсілде осы компаниялардың мүлкін бағалаумен бизнес құнын бағалауды теңдестіру тән.

Екінші-және әлемдегі ең кең тараған-бизнесті бағалауды түсіну қандай да бір табыс табатын компаниялар емес, меншік құқықтары, технологиялар, бәсекелестік артықшылықтар мен активтер, материалдық және материалдық емес, олар осы табысты табуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда бизнесті пайда алу мақсатында тауарларды, қызметтерді, бағалы қағаздарды, ақшаны немесе заңмен рұқсат етілген қызметтің басқа да түрлерін өндіруге және өткізуге бағытталған кәсіпкерлік қызмет ретінде сипаттауға болады.

Бизнестің құнын бағалау бастапқыда қоса есептегенде қандай сценарийі оның даму, т. е. қандай нұсқа шешімі бойынша оның одан әрі тағдыры, ол жасалады. Сондықтан сауатты көзқарас бизнеске әрине, талап етеді оның кез келген бағалау дәуірінде есептегенде бастапқыда көрсетілген құнын анықтау компания, олардың негізінде болуы мүмкін екі ескере отырып, аралық шешімдер):

- кәсіпорынды әрекет етуші ретінде бағалау (on-going-concern);

- компанияның тарату құнын бағалау (бизнесті тоқтатуды білдіретін оны таратуға есептегенде). Компанияның құнын анықтауға байланысты бизнес құнын бағалауға қандай да бір тәсіл қолданылады. Жоғарыда көрсетілгендей, әлемдік тәжірибеде үш негізгі тәсіл жиі қолданылады: шығынды, табысты, нарықтық. Бизнесі бағалаудағы өрескел қателік деп бағалауда қарастырылып отырған компаниямен қалыптасқан нақты әлеуметтік-экономикалық ахуалдан туындайтын құнды анықтауға барабар емес тәсілді қолдану болып табылады. [22]

Ғимарат құнын салыстырмалы түрде есептеу. Жылжымайтын мүлікті бағалауға салыстырмалы тәсіл сұраныс пен ұсыныс принципін, сондай-ақ алмастыру принципін көрсетеді. Бағаланатын меншікті сатудың барынша ықтимал бағасының көрсеткішін алу үшін осы ауданда қалыптасқан ұқсас объектілерге соңғы сату туралы деректер мен ұсыныстар бағасы талданады. Ұқсас объектілердің бағасы содан кейін объектілер бір-бірінен ерекшеленетін параметрлерді ескере отырып түзетіледі. Бағаны түзеткеннен кейін оларды бағаланатын меншіктің нарықтық құнын анықтау үшін пайдалануға болады. Салыстырылатын объектілерді таңдау деректер негізінде жүргізілді:

"Недвижимость", "из рук в руки" газеттері 7. 12. 2012 ж. салыстыру ретінде пәтер алаңының 1 ш. м. үшін ұқсас объектілердің ұсыныстарының бағасы таңдап алынды. Салыстыру бірлігін таңдағаннан кейін негізгі көрсеткіштерді немесе салыстыру элементтерін анықтау қажет, оларды пайдалана отырып, салыстырылатын жылжымайтын мүлік объектілерінің ұсыныстарының бағасын қажетті түзету арқылы объектінің құнын айқындауға болады.

Жұмыста "кафе Ласточка" ЖШС - ның Жылжымайтын мүлік құнына бағалау жүргізілді- жапсарлас салынған сыра бар ғимараты, ол 16 358 253 (он алты миллион үш жүз елу сегіз мың екі жүз елу үш) теңгені құрайды.

ҚР бағалау стандартына сәйкес жылжымалы мүлікті бағалау тәртібі қарастырылды. Құнын есептеу жылжымалы мүлік "ЖШС Кафе" Ласточка емес, келтірілген жетіспеушілігінен ақпарат. "Қарлығаш дәмханасы" ЖШС-нің жылжымалы мүлкінің шартты құны:

- жабдықтар: 1 635 825 теңге;
- қорлар: 817 900 теңге;
- дебиторлық берешек: 163 582 теңге;
- кредиторлық берешек: 327 165 теңге.

Формула бойынша $T = (ZH + H + D) - K$,

ПСЗа-кәсіпорынның активтерін ауыстырудың толық құны;

ЧСЗа-кәсіпорынның таза активтерін ауыстыру құны;

ФО - кәсіпорынның барлық қаржылық міндеттемелерінің сомасы (пайдаланылатын қарыз капиталының көлемі). Мүліктік кешен ретінде "Ласточка кафесі" ЖШС құны = $(1\,635\,825 + 817\,900 + 163\,582) - 327\,165 = 2\,290\,142$ (екі миллион екі жүз тоқсан мың бір жүз қырық екі) теңге. Осы қасиетті ескере отырып, біз қорытынды жасаймыз. Кәсіпорындағы мүлікті бағалау мәселесі өте күрделі және өзекті мәселе. Мен мұнда кәсіпорындағы жылжымайтын мүліктің жалпы сипаттамасын ұсындым және оны бағалау базасын сипаттадым. Осы бағалау негізінде мен мүліктің құнын анықтадым, ал ең маңызды әдістер - мүлікті бағалау.

Негізгі әдістер тиімді капиталдандыру әдісі, салыстырмалы және шығындық әдістер болды. [23]

Осы әдістерді қолдана отырып, жылжымайтын мүліктің құнын, оның құнын немесе физикалық тозуын анықтай аламыз. Жылжымайтын мүлік экономикасының мәселелері көптеген күрделі мәселелерді қамтиды.

Осы үш әдісті қолдана отырып, біз көптеген проблемаларды анықтай аламыз. Мысалы, пәтердің меншігін бағалау үшін біз оның барлық элементтерін талдай отырып бағалаймыз. Осы бағалаудағы жалғыз көмекші - осы үш әдісті қолдану.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Валдайцев С.В. Оценка бизнеса и управление стоимостью предприятия: Учеб. Пособие для вузов. – М.:ЮНИТИ_ДАНА, 2001.
2. Грязнова А.Г., Федотова М.А. Оценка бизнеса: Учеб.-2-е изд., М.: Финансы и статистика, 2005.
3. Есипов В., Маховикова Г., Терехова В. Оценка бизнеса.- Спб.: Питер, 2001.
4. Сычева Г.И., Е.Б. Колбачев, В.А. Сычев « Оценка стоимости предприятия (бизнеса)- Ростов-на-Дону, Феникс, 2003.
5. Григорьев В.В., Федотов М.А., «Оценка предприятия: теория и практика» -М: Инфра-М: 1997.
6. Оценка стоимости предприятия (бизнеса) Уч. пособие под редак. Аблудаева Н.А., Колайко Н.А., М Изд-во «ЭКМОС», 2000 г.
7. Рис Р. Введение в оценку бизнеса М.,РОО, 1995.
8. Есипов В.Е. , Маховикова Г.А., Терехова В.В. Оценка бизнеса , С-Пб ООО «Питер», 2002.
9. «Оценка бизнеса» Мажитова С.К., Караганда, 2007.
10. Щербакова В. А., Н.А. Щербакова «Оценка стоимости предприятия (бизнеса) изд-во ОМЕГА-Л, Москва 2006.
11. Федотова М.А., Утжин Э.А. Оценка недвижимости и бизнеса Учебник М. Изд-во «Экмос», 2000.
12. Шеинон П. Пратт. «Оценка бизнеса» под редак. В.И. Лавретьева, М., 1995.
13. Черняк В.З. «Оценка бизнеса» М. «Финансы и статистика», 1996.
14. «Оценка бизнеса» под редакц. Рубина Ю.Б. , Ягодзиной В.А.
15. Таль Г.К., Григорьев В.В., Бадаев Н.Д., Гусев В.И., Юн Г.Б. Оценка предприятий: доходный подход. Гильдия специалистов по антикризисному управлению. М., 2007 375с.
16. Яценко А., Лукашик П. Оценка недвижимости: доходный подход. Финансовая газета 2001, № 14.
17. Яценко А. Оценка недвижимости: затратный подход. Журнал “Экономист”, 2001, №5 С..
18. Коупленд Том, Коллер Тим, Мкррин Джек. Стоимость компаний: оценка и управление / Пер. с англ. М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 1999.
19. Лысенко К. Методы оценки компаний -«целей» в процессе враждебных захватов. 2001, №11.
20. Глен М. Десмонд, Ричард Э. Келии. Руководство по оценке бизнеса . - М.: РОО, 2002.
21. Ковалев А.П. Оценка стоимости имущества промышленного предприятия. – М.: Станкин, 1995.
22. Саприцкий Э.Б. Методология оценки стоимости промышленного оборудования. – М.: 1996.
23. Болдырев В.С., Федоров А.Е. Введение в теорию оценки недвижимости- М, 1997 год.

МАЗМҰНЫ

2-СЕКЦИЯ

Педагогика және білім берудің өзекті мәселелері

Жумадиллаева А., Саденбаева Л. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	3
Жумадиллаева А., Сұлтанхан М. ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ ПРОЦЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ.....	6
Жумадиллаева А., Кеулимжаева А. ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІН ЖЕТІЛДІРУДЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	10
Искакова П., Салтаева Б. ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНІҢ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕР ЕТУ ҮЛГІСІ.....	14
Искакова П., Сейсенбекова А. ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИНТЕГРАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	17
Еркебаева Г., Арзымбетова С. ЖАСӨСПІРІМДЕРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҮРГІЗІЛГЕН ЖҰМЫСТАРҒА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫ ЗЕРТТЕУ.....	20
Искакова П., Танбаева Ә. ҰЖЫМДА БАЛАЛАРДЫҢ ОҚШАУЛАНУ СЕБЕПТЕРІН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	24
Құралбаева А., Әшірбек Ж. ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ ҮДЕРІСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ПЕДОГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ...	28
Айтжанова Қ. АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....	31
Ысқақ Б., Жылкибаева А. ЖАСӨСПІРІМДЕР МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	37
Еркибаева Г., Калибекова Л. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕГІ БАЛАЛАРДЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	41
Тасова А., Жасибаева А. ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	45

Тасова А., Кайракбаева М. ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ІЗГІЛЕНДІРУ БОЙЫНША ТӘЖІРИБЕЛІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	49
Нурбекова А., Омаров Е. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТКЕ ҚҰЗІРЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСҚАНДЫҒЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ ТРЕНИНГТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	53
Асантаев Ұ., Бейбіт А. АБАЙ ӘНДЕРІНІҢ СИПАТЫ МЕН МУЗЫКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	57
Асантаев Ұ., Паязова Ұ. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ МУЗЫКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ.....	62
Сыпатаев С., Крымгерей А. ЖЫР АЛЫБЫ ЖАМБЫЛДЫҢ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮРІ.....	68
Баимбетова К., Ганибаева А. ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫ ЕРТЕГІ ТЕРАПИЯСЫ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ.....	71
Сыпатаев С., Жанәділ Е. ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР.....	73
Дильдабекова Г., Ергебек М. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІН ТӘРБИЕЛЕУДЕ ХАЛЫҚТЫҚ МҰРАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ.....	76
Дюсенова Р., Жаналиева А. ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ПЕДАГОГ – ПСИХОЛОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖҰМЫС ЖҮЙЕСІ.....	79
Есжанова Г., Рахманбердиева А. ЖАҢАШЫЛ МҰҒАЛІМ – САПАЛЫ БІЛІМНІҢ КЕПІЛІ.....	82
Менликулова А., Ганибаева А. ІС-ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ АҚЫЛ-ЕСІ КЕМ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ БҰЗЫЛЫСТАРЫН ТҮЗЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	84
Мамадрайым Г. ЭТНОПЕДАГОГИКА ҮЛГІСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ.....	86
Дильдабеков Г., Саулебаева А. ҮШ ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ – ЖАРҚЫН БОЛАШАҚТЫҢ КЕПІЛІ.....	90
Қален Д. ОТБАСЫ – ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ПРОЦЕСІНІҢ ЖЕТЕКШІ ИНСТИТУТЫ.....	93
Кишибаева Д., Бимаганбетова М. ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ЖАН ЖАЛДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ ОДАН ШЫҒУ ЖОЛДАРЫН ҮЙРЕТУ.....	96
Нурбекова А., Кылышпекова К. ЖАСӨСПІРІМДЕРГЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ҚАБІЛЕТТЕРІН АШУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	100
Нурбекова А., Утепова А. ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДОГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	103

Тасова А., Талипбаева Г. ЖЕТКІНШЕКТЕГІ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУ МЕН МАЗАСЫЗДАНУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕШЕЛІКТЕРІН ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУ.....	105
Тасова А., Рысбекова Е. ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ МЕН МАҢЫЗЫ.....	108
Тасова А., Сейтқасым Ә. СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	111
Тасова А., Оразбек М. ДЕВИАНТТЫ БАЛАНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ДИАГНОСТИКАЛАУ, КОРРЕКЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ОТБАСЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ.....	115
Ысқақ Б., Жансеркеева Д. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НАТИЖЕЛЕРІ.....	118
Жумадилаева А., Әшірбекова Р. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНЕ КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ЗЕРТТЕУДІ ДИАГНОСТИКАЛАУ.....	120
Кишибаева Д., Уйсал Л. ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ МЕКТЕПТЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	124
Кишибаева Д., Уйсал С. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНЕ КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ЗЕРТТЕУДІ ДИАГНОСТИКАЛАУ.....	127
Жумадилаева А., Мәдениет Б. ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІ- ЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ МАЗМҰНЫ, ФОРМАСЫ МЕН ӘДІСТЕРІ.....	130
Ахметжанова Т. ӨЗІНДІК ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІМЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	134
Тасова А. ОТБАСЫ ПСИХОЛОГИЯСЫНДА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫН ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬДІ СЫНАҚТАН ӨТКІЗУ.....	137
Тасова А., Ташчы М. ҰЛТТЫҚ ТАҒЫЛЫМДАР ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОЙЫН ӨРЕКЕТТЕРІНІҢ ДАМУТҮШЫЛЫҚ РӨЛІ.....	140
Намет У. Бимагамбетова С. ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	144
Қалиева С. БҮГІНГІ МҰҒАЛІМ ТҮЛҒАСЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ.....	146
Құланова А. ОТБАСЫНДАҒЫ ҚЫЗ БАЛА ТӘРБИЕСІ.....	149

Рыль А. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ РАННЕГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	152
Саухымбаева Э. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУДЫҒЫ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ, МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ.....	156
Сәрсенбай Ұ. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ДАМУДАҒЫ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ РӨЛІ.....	159
Спабек Д. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР.....	163
Сүлейменова Е. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОҚЫТУДЫҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	166
Тағайбаева Ж. БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА «СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҒЫ ТИІМДІЛІГІ.....	169
Тажимбетова А. ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҒЫ МӘНІ.....	174
Танбашова И. ҚИЫН ОТБАСЫЛАРДАҒЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРМЕН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫ	177
Тоғыс А. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫСТЫҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	180
Тохниязов Р. ТОПТЫҚ ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҒЫ ӨЗ-ӨЗІН РЕТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	183
Туленова Ш. ДАҒДАРЫСТЫҒЫ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ӨТУІ.....	185
Түлеуова Б. БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҒЫ ДЕНСАУЛЫҒЫН ҚОРҒАУ.....	189
Түрсинбекова Н. КИІЛЖІҒЫ ПСИХОЛОГИЯСЫ ПӘНІ ЖӘНЕ ҰҒЫМЫ.....	191
Шағирбаева Ж. ҚАЗІРГІ ОТБАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	194
Шамшиева Г. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ОҚЫТУДЫҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҒЫ МАҒЫЗДЫЛЫҒЫ.....	198
Тавбаева Д., Жұмаділла Ұ. ОҚУШЫЛАРДЫҒЫ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	202
Тавбаева Д., Халмуратова М. ОҚУШЫЛАРҒА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДЕ ОТБАСЫНЫҒЫ РӨЛІ....	204
Ақылбек Ж., Анарбеков Б., Бәйділла О., Бекбердиев Б. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСІНЖАҒА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУЫ.....	207

Асубаев Б., Сиқымбаев Қ., Дуйсенбек Р., Жамалдин Т. ФУТБОЛ ӘЛЕМДЕ КЕҢ ТАРАҒАН СПОРТТЫҚ ОЙЫН ТҮРІ.....	210
Гусейнов М., Пошимов Т., Жандос Р., Жуманов Д. ТӘУЕЛСІЗ ЕЛДІҢ ЖАС ӨРЕНДЕРІН ҚАЗАҚ КҮРЕСІ АРҚЫЛЫ ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ.....	213
Джусипов Е., Тоқтарғазин С., Кунарбаев Ж., Қарғабай Е. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МАМАНДЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ МАҚСАТТАРЫ.....	218
Асанов Т., Исахова Ж., Қуандық Қ., Орынбасар Ә. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ПӘНІНІҢ БІЛКІТІ МАМАНЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	222
Қонарбаев Ж., Елшиев Б., Серікбай Е., Тажибай Б. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-САУЫҚТЫРУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	226
Сарсембаев А., Жунсалиева Д., Ташмахамбет А., Темірхан Д. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ЖЕҢІЛ АТЛЕТКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ.....	229
Сарыбаева М. Сүлеймен М., Аханова А. ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ.....	233
Тоқберген Н., Курамысова А., Базарбай Н., Байкараев Л. ЖОО – ДА СТУДЕНТТЕРМЕН САБАҚ ЖҮРГІЗУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	236

3-СЕКЦИЯ

Әл-Фараби мен Абай көзқарастарындағы ғылыми - педагогикалық сабақтастықтар

Бектаева Н., Түйчиев Б. СМЫСЛ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТЯ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ КУНАНБАЕВА.....	240
Исмаилов Е., Саттар Б. АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҢ РУХАНИ ДАМУЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫ РОЛІ.....	243
Исмаилов Е., Байметова Ш. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ С МӘСЕЛЕСІНІҢ ЫҚПАЛЫ.....	246
Рысбаева С.К., Бурчакова К. АКТУАЛЬНОСТЬ ИДЕЙ АБАЯ О ДУХОВНОСТИ И НРАВСТВЕННОСТИ.....	250
Д.А.Хавазметова., Э.Абдирахманова. ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ЭТИКАЛЫҚ ЖЕТІЛДІРУ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ АЙҚЫНДАЛУЫ.....	253
Сейдуалиева А., Қазақбай Н. КИЕЛІ ЖЕРЛЕР-ТАРИХЫМЫЗДЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ.....	256
Ералиева Ғ., Альдижанова А. НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ – САЯСАТКЕР, ТҰҢҒЫШ ДИПЛОМАТ, МЕМЛЕКЕТТІК ҚАЙРАТКЕР.....	259
Ералиева Ғ. Ж., Сандыбай Ш. «ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН» ГАЗЕТІНІҢ ТАРИХЫ, ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	261

Байтұр М., Альдижанова А., Амангелді А., Туарбек Б. І.ЕСЕНБЕРЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЫҢҒЫС ХАН БЕЙНЕСІ.....	264
Абдиханова А., Кудайбергенова М. КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ПЕРСИДСКОМ ЗАЛИВЕ ВКОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ.....	266
Абдиханова А., Жарқынбек А. КЕҢЕС БАРЛАУШЫСЫ РИХАРД ЗОРГЕ.....	270
Мамырбаева Н., Әсембек Ә., АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ.....	272
Ж.Т. Медеубекова., Төребек М. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ ТУРИСТІК РЕСУРСТАР ТУРИСТІК КАДРЛАРДЫ КӘСІПТІК ДАЯРЛАУДЫҢ МАЗМҰНДЫ НЕГІЗІ..	275
Аралбаева Р.Б., Қыдырбаев А.К. ОРТА БІЛІМ БЕРУДЕ ГЕОГРАФИЯ МЕН ХИМИЯ БІРІКТІРІЛГЕН САБАҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	280
Оспанова Г.Қ., Үсенханова А. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ АҚАПАРТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	284

4-СЕКЦИЯ

Ұлылар үндестігі және әлемдік руханият

Абушахмаева Ж. ШЕТТІЛІК БІЛІМ БЕРУДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУҒА АРНАЛҒАН АУТЕНТТІК БЕЙНЕБАЯНДАР МЕН ФИЛЬМДЕР ТОПТАМАСЫН ҚОЛДАНУ.....	288
Сүлейман Д., Керімбекова Б., Мубарак Н. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ.	293
Еділ М., Альмуратова А. ЦВЕТОВАЯ СИМВОЛИКА В НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЯХ.....	297
Еділ М., Кайыргалиева Г. ТВОРЧЕСКИЕ ПОИСКИ МАРИНЫ ЦВЕТАЕВОЙ.....	302
Керімбаева С., Әбіл С. РОЛЬ И НАЗНАЧЕНИЕ ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА НА УРОКЕ.....	307
Керімбаев Е.А., Кабдрахимова Р., Нишанбаева Э. КОНЦЕПТЫ ПРОСТРАНСТВА И ПРИРОДЫ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗАК.....	309
Белгібаева Г., Парман М. Ш.АЙТМАТОВ ЖӘНЕ М.ШАХАНОВТЫҢ «ШЫН БАСЫНДАҒЫ АҢШЫНЫҢ ЗАРЫ» (ҒАСЫР АЙРЫҒЫНДАҒЫ СЫРЛАСУ) ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	314
Құланова С.Ш., Тойболова Ж.Қ. ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ.....	318
Құланова С.Ш., Абишева Р.Т. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	321

Махатова А. Т.ӘЛІМҚҰЛОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КҮЙШІ БЕЙНЕСІ.....	324
Жантасова З.Т., Есболай А. ШЕРХАН МҰРТАЗА «АЙ МЕН АЙША » РОМАНЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	328
Жантасова З.Т., Аблязова Г. БАЯН ТІЛЕНШИЕВАНЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ.....	329
Құланова С.Ш., Полатова М. СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСҰЛЫНЫҢ ӘДЕБИ ТУЫНДЫЛАРЫ.....	331
Құланова С.Ш., Айдарбек М. ЖАЗУШЫ ҚАРАУЫЛБЕК ҚАЗИЕВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЛИРИЗМ.....	333
Исакулова М., Сихимбай Ұ. М.МАҚАТАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ КӨП МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕР МЕН ОМОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	335
Тұрсыманова Ф., Әсембек Ә. ҚАЗАҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІНІҢ КӨРНЕКТІ ТҮЛҒАСЫ – ТӨЛЕ БИ.....	338
Байтенова А., Мауилова А. THE ANALYSIS OF TRANSFORMATION IN TRANSLATION BY MUKHTARAEV'S NOVEL "ABAI'S PATH".....	343
Байтенова А., Қабыл А. REPETITION AS A STYLISTIC DEVICE.....	345
Байтенова А., Шахап А. АҒЫЛШЫН ТІЛІ СӨЗДЕРІН ҰМЫТЫЛМАСТАЙ ЕТІП САҚТАУДЫҢ ТЕХНИКАЛАРЫ.....	348
Жусубалина Ж., Ахмаджанова Л. CONTEMPORARY METHODS OF TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE.....	351
Жусубалина Ж., Аманбай Қ. LEXICAL AND STYLISTIC FEATURES OF EDGAR ALLAN POE'S LANGUAGE(BASED ON HIS SHORT STORIES "BERENICE", "BLACK CAT" AND "THE FACTS IN THE CASE OF M. VALDEMAR").....	353
Мусаев О., Мавланбекова И. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ТІЛДІ МЕҢГЕРУДЕГІ КОММУНИКАТИВТІЛІК КӨПТІЛДІ ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕГІ.....	357
Мусаев О., Тойчибаева Н. КӨПТІЛДІ ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ.....	360
Маржан У. ӘЛ-ФАРАБИ КӨРКЕМ ПОЭЗИЯНЫ ҒЫЛЫМИ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕГЕН ӘДЕБИЕТШІ-ҒАЛЫМ.....	363
Кумакбаева Г. АБАЙ ЖӘНЕ НАУАИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК.....	366
Кумакбаева Г., Жақселиков Ш. АБАЙ БОЛУ АЛАЙДА БАСҚА ДҮНИЕ.....	369
Рахманова А.Х., Касимов А.Б. ВЕЛИКИЙ СЫН КАЗАХСКОГО НАРОДА (ОБ ИЗУЧЕНИИ ТВОРЧЕСТВА АБАЯНА ФАКУЛЬТЕТЕ РУССКОЙ ФИЛОЛОГИИ).....	370

Жантасова З., Қылышбаева Д. ҚУАНДЫҚ ТҮМЕНБАЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМ БЕЙНЕСІ.....	373
Құланова С.Ш. Алимбекова Ж. ҚАЗЫБЕК БИДІҢ ҚАЗАҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	376
Нұрлыбаев Н., Биімбетова З. ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖӘНЕ ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ...	380
Темирхан Д., Еспулатова С. РАЗВИТИЕ МЫШЛЕНИЯ В СВЯЗИ С ИЗУЧЕНИЕМ СЛОЖНОПОДЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ.....	383
Жантасова З.Т., Мырзақұл М. ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВТІҢ «ҚАРАУЫЛ» ХИКАЯТЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ ЖАЗУШЫ ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВТІҢ «ҚАРАУЫЛ» ХИКАЯТЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ ҚАРАСТЫРЫЛҒАН.....	388
Керимбаева Д., Тлеуова А. ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ АНТРОПОНИМОВ КАЗАХСКИХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗОК.....	389

5-СЕКЦИЯ

Құқық және экономиканың өзекті мәселелері

Сламгалиева Э.Т., Болат А. БАҒАЛАУ КОМПАНИЯЛАРЫНА ТИІМДІЛІКТІҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕРЖҮЙЕСІН ЕНГІЗУ (КРІ)	392
Калиева Г.К., Хамраев А. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИИ РОСТА ПРЕДПРИЯТИЯ.....	400
Сүлейменова М., Медетбекова З. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МАЗМҰНЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ.....	404
Күздеуов А. ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ТҮСІНІГІ, МӘНІ, МАҢЫЗЫ.....	406
Сулейменова Г. ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ АНТИ КРИЗИСНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА СЕРВИСНЫХ КОМПАНИЙ.....	409
Асилбеков Д., Ділдәбек С. ТӘУЕКЕЛ МЕНЕДЖМЕНТІ ЖӘНЕ КӘСІПОРЫННЫҢ ТӘУЕКЕЛІН ТӨМЕНДЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	414
Асилбеков Д., Серік А. КӘСІПОРЫН ТӘУЕКЕЛДЕРІНІҢ МӘНІ МЕН ТҮСІНІГІ.....	417
Жүсіпова Э., Қорған Ғ. ИНВЕСТИЦИЯ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚ ТУРАЛЫ.....	419
Қанаева М., Тлеубердиева А. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	421
Абдикеримова Г., Мырзахан Б. САЛЫҚ ЕСЕПТІЛІГІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МІНДЕТТЕМЕЛЕРІНІҢ МӘНІ, МАҢЫЗЫ, МАЗМҰНЫ.....	424

Умбиталиев А., Атабаев Н. ШЕТЕЛДІК БАНКТІК ТӘЖІРИБЕДЕ НЕСИЕЛІК САЯСАТТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚЫЗМЕТІ.....	429
Куашбай С., Байгулов Т. АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ В АПК РК И ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	432
Садыкбекова А., Жақыпов Е. ҚҰРЫЛЫС КОМПАНИЯСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БӘСЕКЕЛЕСТЕРІМЕН САЛЫСТЫРҒАНДАҒЫ БАҒАЛАУ.....	436
Садыкбекова А., Калдан А. “РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ” БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ АЯСЫНДА ЭКОНОМИКАНЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУДЫ ЖЕДЕЛДЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	439
Куашбай С., Сәулебай А. ӨНДЕУ ӨНЕРКӘСІП СЕКТОРЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТИІМДІЛІГІНІҢ МӘНІ МЕН ТҮРІ.....	444
Садыкбекова А., Тунгушбаева Э. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫДАҒЫ БАНКТЕРДІҢ НЕСИЕ РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ БАСҚАРУ ЖОЛДАРЫ.....	450
Умбиталиев А., Тураханов Д. ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ТРУДОВЫМИ РЕСУРСАМИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ.....	455
Қадыр Г., Ыбырай А. ЭТНОСАРАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТАНУ.....	461
Купенов А. ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫН КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАЗМҰНЫ.....	464
Купенов А. КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫН АНЫҚТАУДЫҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	465
Умаров А. КӘСІПОРЫННЫҢ ТИІМДІЛІГІН ТАЛДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ....	469
Умаров А. КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ДЕҢГЕЙІНІҢ САНДЫҚ ҚАЖЕТТІЛІГІ.....	472
Сартбаева У. К., Битурсын Г.Ш., Мусабекова А., Оналбаев Б. РОЛЬ ПРАВОВОЙ РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ.....	475
Орман Ұ. БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП САЯСАТЫНЫҢ МӘНІ МЕН АУДИТІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....	478
Пошанова Н. БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ, МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ.....	481
Телагусова Э., Ермек Ж. НАРЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙДА КӘСІПОРЫННЫҢ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛКІН БАҒАЛАУ.....	486

**«ӘЛ-ФАРАБИ, АБАЙ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТ»
Халықаралық онлайн ғылыми-тәжірибелік конференциясының
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ**

II БӨЛІМ

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
Международной научно-практической онлайн конференции
«АЛЬ-ФАРАБИ, АБАЙ И МИРОВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ»**

II ТОМ

**COLLECTION OF MATERIALS
of International online scientific and practical conference
"AL-FARABI, ABAY AND WORLD CIVILIZATION»"**

VOLUME II

Басуға 12.05.2020ж. қол қойылды.
Қалыбы А4. Қаріп түрі «Таймс».
Ризографиялық басылым.
Көлемі 31,5 шартты баспа табақ. Таралымы 100 дана.

«Нұрлы Бейне» баспасында басылды.
Тапсырыс №1205
Шымкент қаласы, А. Байтұрсынов көшесі, 15 «Б»
e-mail: nurly-beine@mail.ru
+7 701 77 97 167; 8 (7252) 50 16 21
+7 775 389 18 28: +7 771 144 46 30.